

330

Q-53

33(07)

Abdusattorxo`ja QODIROV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

q. no. 400

2055083

Toshkent Axborot-Teknologiyalari Akademiyasi

372917

Axborot Resurs Markazi

Toshkent - 2010

«Iqtisodiyot nazariyasi». O'quv qo'llanmasi, Toshkent davlat texnika universiteti, Toshkent, 2010.

TAQRIZCHILAR

i.f.n., dots. N.K.Sodiqov

i.f.n., dots. A.M.Tursunov.

Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan «Iqtisodiyot nazariyasi» dasturi asosida tayyorlangan. Bu qo'llanma iqtisodiy rivojlanishning umumiy nazariy asoslari, mikroiqisodiyot, makroiqtisodiyot va jahon xo'jaligi bo'limlaridan tashkil topgan. O'quv qo'llanma oliy va o'rta maxsus o'quv yurti bakalavr talabalari, yosh o'qituvchilar, magistrlar va aspirantlar va umuman iqtisod bilan qiziquvchi kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiq-
lashtiruvchi Kengash Prezidiumi qaroriga muvofiq oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan. Ikkinchi nashri.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tishi va bozorni boshqarish mexanizmlarining takomillashib borishi talabalardan va umuman iqtisodiyot bilan qiziquvchilardan davr talabi asosida iqtisodiy bilimlarini oshira borishni talab etadi. Respublikada iqtisodiy bilimlarni o'rganishga juda katta e'tibor berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li» ma'ruzasida «Yangi davlat barpo etishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalangan, mamlakatimizni modernizatsiya qilish va zamonaviy demokratik jamiyat qurish yo'lidagi murakkab va keng ko'lami vazifalarni hal etishga qodir bo'lgan yangi avlod kadrlarini tayyorlash masalasi muhim prinsipial va hal qiluvchi ahamiyatga ega»¹ — degan edi.

Hozirgi davrda iqtisodiy bilimlarni olish nafaqat iqtisodchilar uchun, balki hamma soha mutaxassislari uchun ham zarur. Nobel mukofoti sovrindori (lauriati) P.Samuelson o'zining «Iqtisod» darsligida iqtisodiyot nazariyasini o'rganmagan inson uchun nima uchun narxlar o'sadi, qaerga soliqlar ketadi va shu kabi savollarga boshqa javob berish ma'lum qiyinchiliklarni tashkil etadi. «...u garangga musiqa asariga baho berishga intilish bilan barobardir»² degan fikmi bildirgan. Iqtisodchi L.Mizes iqtisodiy nazariyani o'qish zarurligini quyidagicha ta'riflaydi. «U yoqadimi yo'qmi, hozirgi zamonning asosiy siyosati sof iqtisodiy bo'lib, iqtisodiy nazariyani bilmasdan turib uni tushunish qiyin»³.

Ishlab chiqarish jarayonini rejali va samarali olib borishda etuk, yuqori iqtisodiy bilimlarga ega bo'lgan mutaxassislarning o'rnini katta. Iqtisodiy bilimlarning asosini iqtisodiyot nazariyasi tashkil etadi.

---

¹ Karimov I.A. «O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li» Xalq so'zi, 31 avgust, 2007 y.

² Bordukova S.A., Elimova E.G., Zaslavskaya M.D., Potapova I.S. Ekonomicheskaya teoriya chast 1 - Mikroekonomika

³ O'sha joyda 6-b.

Ushbu qo'llanmada «iqtisodiyot nazariyasi» fani siyosiy mafkuradan holi holda bayon qilingan bo'lib, unda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimovning mamlakatimiz bozor mexanizmlarini shakllantirish, aholini kuchli ijtimoiy himoyalashga bag'ishlangan asarlaridan keng foydalanilgan. Shuningdek, qo'llanmada iqtisodiy ta'limotning shakllanishi, ehtiyoj va ishlab chiqarish jarayoni, mulkchilik shakllari va xo'jalik yuritish, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi, bozor iqtisodiyotining mohiyati, uning infratuzilmasi, talab va taklif qonuni, O'zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotining shakllanish nazariyasi, tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi, ishlab chiqarish xarajatlari, ularning mohiyati va turkumlanishi, mehnat bozori, ish haqi, bozor sharoitida raqobat va monopoliya, bozor iqtisodiyotida agrar munosabatlar milliy iqtisodiyotning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning o'mi, ijtimoiy ishlab chiqarishning davriyligi. Ishsizlik va inflyatsiya, iqtisodiy o'sish va milliy boylik, pul-kredit tizimi. Davlatning monetar siyosati, davlatning soliq siyosati, moliya tizimi davlatning moliya-byudjet siyosati, makroiqtisodiy muvozanat shartlari. Milliy daromad darajasini aniqlash. Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati, jahon xo'jaligi va uning evolyusiyasi, xalqaro savdo va savdo siyosati va valyuta tizimi va valyuta munosabatlari kabi masalalarni yorituvchi mavzular berilgan.

Shuningdek, har qaysi mavzuda O'zbekiston iqtisodi taraqqiyotiga oid statistik ma'lumotlardan keng foydalanilgan.

1-mavzu. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANI VUJUDGA KELISHINING ASOSIY BOSQICHLARI

I. Iqtisodiyot nazariyasi va uning predmeti

Iqtisodiyot fani eng qadimiy fanlardan biri bo'lib, u kishilik jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi dunyo olimlari Ksenofont, Platon, Arastu iqtisodiy tushunchalarni o'rganganlar va ular o'rtasida bog'liqlik borligini isbotlab berganlar. Bu mualliflarning ilmiy ishlarida iqtisodiy hayotni turli qarashlarda fikrlari mavjud. Ular mehnat taqsimotini zarurligi, tovar va pul, hamda savdoning mohiyati haqida fikr yuritadilar. Ksenofont birinchi marotaba «iqtisod» so'zini ishlatgan. Uning to'liq ma'nosi uy xo'jaligini boshqarish bo'lib, qadimiy grek so'zidan olingan. Shu bilan birga, qadimgi Markaziy Osiyo, Xitoy, Hindiston olimlari ham iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar. Markaziy Osiyo olimlaridan Al-Forobiy (870—950), Abu Ali ibn Sino (980—1037), Abu Rayhon Beruniy (973—1048), Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy (1441—1501), Abdurahmon Jomiy (1414—1492), Zahiriddin Muhammad Bobur (1483—1530) va boshqalar iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar.

Al-Forobiy moddiy ne'matlarni har bir insonning ahvoli va ishlab chiqarishda qatnashganlik darajasiga qarab adolatli taqsimlashni yoqlab chiqqan.

Al-Forobiy jamiyat shakllanishining asosiy sababi insonlarning moddiy talabidir, degan nazariyani asoslab bergan bo'lsa, Abu Ali ibn Sino iqtisodiy tafakkurda oila, shahar, davlat darajasida xarajat va daromad balanslari ustida fikr yuritib, ular o'rtasida albatta to'g'ri nisbat bo'lishi zarurligini asoslab bergan.

Xarajat qismidan ilm-fan taraqqiyotiga, ehtiyotkorlik, tabiiy ofat, urush xarajatlari qoplash fondlarini shakllantirish zarurligi to'g'risida o'z fikr-mulohazalarini qoldirgan.

Abu Rayhon Beruniy ishlab chiqarishda har xil mehnat turlarining o'rniini tadqiq etgan. Oltin va kumushning umumiy

ekvivalent sifatida shakllanish qonuniyatlarini ilmiy asoslagan. Abu Rayhon Beruniy, Al-Forobiy, Abu Ali ibn Sinolar jamiyat shakllanishida iqtisodiy omillarning o'zgarishidagi ta'limotni rivojlantirganlar. XI asrning buyuk dahosi Yusuf Xos Hojib o'zining (1069 y.). «Bilim baxt beradi» degan asarida mehnatning mohiyatini, mehnat taqsimotini, uning xususiyatini va moddiy manfaatdorlikni, pulning vazifalarini tahlil qilgan. XIV asrda Amir Temur va temuriylar davrida barcha fanlar, xususan iqtisodiy tafakkur ham taraqqiy etgan. Bu jarayon, avvalo, olim, adib, davlat arbobi Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq. Alisher Navoiy qomusiy olim, davlat arbobi bo'lgan. U o'zining «Vaqfiya» va «Munshoat» asarlarida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi ustida fikr yuritadi. «Jamiyat boyligi manbai mehnat» deb hisoblagan, soliqlarga ortiqcha ahamiyat berishga qarshi chiqqan, savdoning rivojlanishi, davlat moliyasi va baholarni tartibga solish tarafdori bo'lgan. Davlat arbobi sifatida Alisher Navoiy mehnatning har bir turini keltirgan foydasi bilan bog'lab ish haqini tartibga solish siyosatini olib borgan. U iqtisodiy rivojlanishning har qanday ziddiyatini hukmdorlik qilayotgan hukmdorning adolatli siyosat olib borishi bilan hal etish mumkin, deb hisoblagan.

Iqtisodiyot mustaqil fan sifatida XVII—XVIII asrlarda shakllangan. Ishlab chiqarish taraqqiyoti, uning ko'lamlarining o'sishi, xo'jalik yurituvchilari o'rtasida iqtisodiy aloqalarning vujudga kelishi keng iqtisodiy bilimga ega bo'lishni taqozo etgan. XVI—XVII asrlarda kapitalizm kurtaklari paydo bo'la boshlagan davrda asosan savdo keng rivojlangan. Ana shu davrda iqtisodiy bilimlarni rivojlantirishdagi birinchi nazariy maktab bo'lmish «merkantilizm» vujudga kelgan. Uning namoyandalari farang Antuan de Monkreten, ingliz U. Stafford va boshqalar hisoblanadi. Ularning ilmiy izlanishlarining asosini muomala sohasidagi savdo kapitali tashkil etgan. Antuan de Monkreten 1615 yilda birinchi marotaba o'zining «Siyosiy iqtisodning traktati» asarida fanning nomini «Iqtisodan» «Siyosiy iqtisod»ga o'zgartirgan. Buning ma'nosi yunon tilida «davlatni boshqarish san'ati» degan ma'noni

bildiradi. U davlat xo'jalik ishlariga aralashishi kerak. deb hisoblagan. Merkantilistlar birinchi qatorida iqtisodiy tuzumning maqsadi va vazifalari mohiyatini ochib berishga intilganlar. Merkantilistlar millatlar xuddi savdogarlar singari foyda olish uchun bir-birlari bilan raqobat qilishlari kerak deb hisoblaganlar. Ular boylik manbaini muomala sohasida, savdoda ko'rganlar. Merkantilistlar oltin va kumush pullarni to'plashni xo'jalik faoliyatining va davlatning asosiy maqsadi deb qaraganlar. XVIII asrda fransuz faylasuflari va iqtisodchilaridan bir guruhi biznes va sanoatni qo'llab quvvatlashdan voz kechib, ularga e'tibor bermaslikni taklif etdilar. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish sohasining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish iqtisodiy nazariyaning o'rganish ob'ektiga aylangan davrdan boshlab haqiqiy ilmiy tavsifga ega bo'ldi. Ular fiziokratlar edilar. F.Kene nazariyasiga binoan qishloq xo'jaligining asosiy vazifasi jamiyatni uch sinfga bo'lib, bir yil ichida yaratilgan mahsulotni taqsimotini qiymat va natura shaklida ifodalagan. Fiziokrat (yunoncha so'zdan olingan bo'lib, «tabiat hukmronligi» ma'nosini anglatadi). Birinchi bo'lib, xususan F. Kene (1694—1774), A. Tyurgo (1727—1781) va U.Petti (1623—1687) kabi iqtisodchi olimlar boylik manbai ishlab chiqarish deb hisoblaganlar. Ular qishloq xo'jalik mahsulotlari va boshqa tabiiy resurslar boylikning haqiqiy manbai deb hisoblagan edilar, Fiziokratlar iqtisodiy tizim elementlarini, ya'ni tovar, pul, ish haqi, foyda va takror ishlab chiqarishni tahlil qilish asosida. iqtisodiy taraqqiyot qonunlarini o'rganishga intilganlar. Jumladan, F.Kene birinchi marta takror ishlab chiqarish sxemasini yaratgan. Uning sxemasidan AQSh iqtisodchisi Nobel mukofoti sovrindon L. Leontev o'zining yaratgan tarmoqlararo balansida foydalangan. Moddiy ishlab chiqarish sohasining rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etish iqtisodiy nazariyani o'rganish ob'ektiga aylangan davrdan boshlab ilmiy xarakterga ega bo'lgan. Bu davr sanoat to'ntarishi davri edi. Iqtisodiyot nazariyasini rivojlantirishga ma'lum hissa qo'shgan maktab — bu klassik siyosiy iqtisoddir. Bu maktab namoyandalari A.Smit (1723—1790), D. Rikardo (1772—1823) bo'lib, ular birinchi marotaba qiymat

nazariyasiga asos solganlar, tovarlar qiymatini uning ishlab chiqarishga sarf etilgan mehnat sarflari bilan o'lchanishini asoslab berdilar. A.Smit, D.Rikardlar tarmoq xususiyatlarini hisobga olmagan holda ishlab chiqarish va moddiy boylikni taqsimlash qonuniyatlarini o'rgandilar. Ularning ilmiy tadqiqotlari ko'proq tovar, pul, ish haqi, foyda kabi kategoriyalarning mohiyatini ochishga qaratilgan edi. Birinchi marotaba ular ijtimoiy xo'jalik taraqqiyotida bozorning o'rini belgilab berdilar.

A.Smit obrazli qilib «Hamma iqtisodiy agentlarning harakatini «ko'zga ko'rinmas qo'l» boshqarib turadi», deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, har bir agent bozor munosabatlarida mustaqil ish tutib, o'z manfaatini ro'yobga chiqara borib, pirovard natijada «ko'zga ko'rinmas qo'l» vositasida o'zi bilmagan holda maqsad sari yo'naltiriladi. U o'z manfaatlarini ko'zlab, jamiyat manfaatlariga o'zi ongli tarzda intilganiga nisbatan ancha qo'proq samarali tarzda xizmat qiladi»⁴. XIX asrning ikkinchi yarmida burjua siyosiy iqtisodiga qarama-qarshi proletar iqtisodiy nazariyasi vujudga keldi. Uning asosini qo'shimcha qiymat haqidagi ta'limot tashkil etgan bo'lib, natijada iqtisodiyot nazariyasi ikki, marjinalizm va marksistik tarmoqqa ajralib ketdi.

XIX—XX asrlarda marjinalizm tarmog'idagi iqtisodiy fanda bir qator maktablar shakllangan bo'lib, ularning ba'zilari hozirda ham tan olingan. Xususan, Avstriya maktabi namoyandalari, K.Menger (1888—1926), E.Bem-Baverklar (1851 — 1914) ne'matlarining naflilik chegarasi nazariyasi bilan tanilganlar. Mazkur nazariyaga muvofiq ne'matlarning qiymati uning chegaralanligi va noyobligi bilan aniqlanadi.

Bozorda narxlarni shakllanishiga A.Marshall e'tibor berib, baho, talab va taklifni birgalikda, o'zaro bog'likda o'rgangan. Uning fikricha bozor narxlari talab va taklifga o'zaro bog'liq ekanligini ifoda etadi. U o'zining tadqiqotida vaqt omilini tengligini ilmiy tahlil qilgan.

AQSH iqtisodchisi Dj. Klark (1847—1938) ishlab chiqarish omillari unumdorligining kamayishi va unumdorlik chegarasi nazariyasini yaratdi. Bu nazariyaga asosan har qanday ishlab

---

⁴ Smit A. Issledovanie o prirode i prichinax bogatstva narodov. M. 1962. 332 bet.

chiqarish omillari unumdorlik chegaralariga ega ekanligi va bu unumdorlikning kamayib borishi asoslab berilgan.

Shu davrda iqtisod fanida ingliz iqtisodchisi A. Marshall (1842—1924) tomonidan asos solingan Kembrij maktabini alohida ko'rsatib o'tish mumkin. U qiymat, chegaraviy foydalilik va naflilik chegarasi, unumdorlik chegarasi nazariyalarini yaratishga harakat qildi. Buning natijasida esa, talab va taklif nazariyasi yaratildi.

A. Marshall «Ishlab chiqarish xarajatlari va pirovard foydalilik shubhasiz, bitta umumiy bo'lgan talab va taklif qonunining tarkibiy qismlaridir»⁵,— degan fikrni bildiradi.

XX asrning 30-yillarida iqtisodiy tafakkur o'zining rivojlanishida yangi bosqichga o'tdi. Unga ingliz iqtisodchisi Djon Meynard Keyns (1886—1943) asos soldi. U tartibga solinuvchi kapitalizm nazariyasini asoslab berdi. Uning asosiy g'oyalari «Bandlik, foiz va pullarning umumiy nazariyasi» asarida o'z aksini topgan. U bozor mexanizmi o'zi mavjud bo'lgan ishlab chiqarish resurslaridan to'liq va samarali foydalanishni ta'minlay olmaydi deb hisoblagan. U undan samarali foydalanishni tashkil etish uchun davlat iqtisodiyotni tartibga solishda, samarali moliyaviy byudjet va pul-kredit siyosatini shakllantirishda, uni olib borishda faol qatnashishi zarur deb hisoblagan. Djon Meynard Keyns fiziokrat A. Smitning bozorni maqtash nazariyasiga qarshi chiqib, bozor mexanizmi ma'lum bir o'zgarishlarga, iqtisodiy krizislarga yo'l qo'yilishi davrlarida Djon Meynard Keyns bozor iqtisod mexanizmgiga ishonchsizlik bilan qaraydi. Djon Meynard Keyns jamiyatni takomillashtirishni talab bilan bog'liqligini e'tiborga olgan holda, birinchi o'ringa talab samaradorligini va davlat tomonidan uni qo'llash zarurligini ko'rsatib bergan. Iqtisodiy o'sishning keynscha modeli R. Xarrod, A. Xansen va P. Samuelson (1915) tomonidan rivojlantirildi.

P. Samuelson tomonidan yaratilgan neoklassik sintez nazariyasi mohiyati shundan iboratki, iqtisodiy taraqqiyot holatiga qarab, yo davlat tomonidan yoki Djon Meynard Keyns nazariyasiga asoslangan holda bozor mexanizmlari orqali

⁵ Marshall A. Prinsip politicheskoy ekonomii. T. 3. M., 1984, 226 b.

iqtisodiyot boshqarilishi kerak. Iqtisodiyot nazariyasini hozirgi zamon yo'nalishlaridan biri institusionalizm nazariyasi hisoblanadi. Uning vakillari bo'lib, T.Veblen, Dj.Gelbreyt, R.Kouz, G.Bekker va boshqalar hisoblanadi.

Ularni nazariyalarini markazida institutlar, ularning qatoriga davlat, huquqiy mulkchilik, oila, monopoliya va boshqalar turadi. Institutlar tashqi iqtisodiy va ichki iqtisodiy omillar asosida rivojlanadi. Shuning uchun ham iqtisodiyot nazariyasi huquq, sosiologiya, ekologiya va boshqa ijtimoiy fanlar bilan bog'liqdir.

D.Gelbreyd hozirgi zamon iqtisodiyot fanining yirik namoyandalaridan biri hisoblanadi. U hozirgi iqtisodiy sharoitda ishlab chiqarishni korporasiya asosida tashkil etish yagona yo'ldir, deb hisoblagan. U hozirgi xo'jaliklarni ob'ektiv zaruriyati rejalashtirishdir, rejalashtirish bozor munosabatlari o'rnini egallaydi deb hisoblagan. Korporasiyalar faoliyatining davlat tomonidan boshqarilishi zarurligi ular o'rtasida yaqindan o'zaro harakatlantiruvchi aloqalar bo'lishini ta'kidlaydi. U faqat iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy masalalarini sezilarli darajada taraqqiy ettiribgina qolmasdan, balki, insoniyat rivojlanishining ulkan muammolari masalasida ham ahamiyatga molik fikrlarni ilgari surdi.

2. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti, vazifalari va boshqa fanlar bilan bog'liqligi

Iqtisodiy fan tarixi bilan qisqacha tanishgandan so'ng, uning predmetiga ta'rif berish mumkin. Lekin quyidagilarga alohida e'tibor berish kerak.

Birinchiidan, iqtisodiyot jamiyat hayotini zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlovchi xo'jalik tarmoqlarining yig'indisidir.

Ikkinchiidan, iqtisodiyotning vujudga kelishi va rivojlantirilishi insonlarning ehtiyojlari bilan bog'liqdir. Biz bilamizki, ehtiyojlarning qondirilishi yanada yuqoriroq ehtiyojlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Uchinchidan, jamiyat hayotida asosiy soha iqtisodiy sohadir, chunki uning rivojlanish darajasi inson hayotining boshqa sohalarining mavjud bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiyot nazariyasining kurtaklari qadimgi davrlardayoq shakllangan. Qadimgi davrlardayoq buyuk faylasuf olimlar boylik manbaini tahlil qilishga harakat qilganlar. Aristotel boylik manbaini xo'jalik yuritish san'ati deb bilgan. Merkantilistlar esa, boylik manbai savdo deb tushunganlar. Fiziokratlar esa, boylik manbaini tabiat bilan bog'laganlar. Kapitalizm rivojlanishi bilan iqtisodiyot nazariyasi fani sifatida shakllandi.

Klassik iqtisod maktabi vakillari esa boylik manbaini ishlab chiqarish, taqsimlash, almashish va iste'molda deb bilganlar.

Ayrim iqtisodchilar iqtisodiyot nazariyasi jamiyat rivojlanishining har xil bosqichlarida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonlaridan tarkib topadigan insonlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi, deb ta'kid laydilar.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti munosabatlarning shakllanishi davrida MDH davlatlari iqtisodchi olimlarining bu fan predmetiga bergan ta'riflari ham diqqatga sazovordir. Masalan, «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida bu fan predmeti rasional xo'jalik yuritish tizimining tarkibiy evolyusiyasini, haqiqiy boylikni va jamiyatning ayrim a'zolari va guruhlarining farovonligi, iqtisodiy o'sishning omillari va qonuniyatlarini o'rganadi»⁶ deb ko'rsatilgan, yoki bu fan «predmeti cheklangan resurslar dunyosida ne'matlarni ishlab chiqarishdagi kishilarning xulq-atvori va uni boshqarishni o'rganadi»⁷ deyilgan.

«Ekonomiks» darsligida, birinchidan, cheklangan resurslar dunyosida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida insonlarning hatti-harakatlari o'zini tutishi tadqiq etiladi. Ikkinchidan, insonning moddiy ehtiyojlarini yuqori darajada qondirish maqsadida

⁶ Ekonomicheskaya teoriya. Sankt-Peterburg, 1997. 18 b.

⁷ Obshchaya ekonomicheskaya teoriya (Politekoponniya). Uchebnik «Promo Media». M., 1995. 28 s.

chegaralangan resurslardan samarali foydalanishni o'rganadi deb ta'rif beriladi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda «Iqtisodiyot nazariyasi» faniga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Iqtisodiyot nazariyasi insonning cheksiz ehtiyojlarini yuqori darajada qondirish uchun, cheklangan iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish yo'llarini tanlash sharoitida kishilik jamiyatining rivojlanish qonuni va qonuniyatlarini o'rganadi. Shuningdek, iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy tizimlar evolyusiyasi, milliy boylik va jamiyat farovonligini oshirish manbalari va harakatga keltiruvchi kuchlarni tahlil etishni ham o'z ichiga oladi. Iqtisodiyot nazariyasi fani barcha iqtisodiy fanlarning poydevori va davlat iqtisodiy siyosatining ilmiy asosi hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasi rivojlanib borishining davlat «iqtisodiy siyosatiga ta'sirini aytib o'tish bilan birga, mamlakatda olib borilayotgan siyosat, O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisida qabul qilinayotgan qaror va hujjatlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlarining ham iqtisodiyot nazariyasi rivojlanishiga ta'sirini ta'kidlash zarur.

Iqtisodiy siyosat -davlatning ijtimoiy ishlab chiqarish yo'nalishida olib boriladigan maqsadli tadbiridir. Iqtisodiy siyosatning maqsadli vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

-ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish, ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish, sifatini oshirish hisobiga turmush darajasini ko'tarish;

-to'liq ish joylari bilan ta'minlash;

-kam xarajatlarga nisbatan yuqori samaradorlikka erishish;

-inflyasiya oldini olish, moliyaviy tadbirkorlikni ta'minlash, narxlarni muqobilligiga erishish;

-ishlab chiqarish sub'ektlariga iqtisodiy erkinlikni ta'minlash;

-foйда (daromad)larini to'g'ri taqsimotini ta'minlash, yashash sharoitlarini yaratish, ishsizlikni oldini olish;

-tabiat muhitini ekologik jihatdan himoya etish;

-savdo balansiga erishishdan iboratdir.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining eng muhim xususiyatlaridan biri: «Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish», degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov⁸.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining quyidagi vazifalari bor:

— **bilish vazifasi**-iqtisodiyot nazariyasi raqam va dalillarni keltirish bilan chegaralanib qolmay, ularni nazariy va ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilib, jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi;

— **g'oyaviy vazifa** — ommani ilmiy dunyoqarashini, ilg'or iqtisodiy va siyosiy ongini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Iqtisodiyot nazariyasining g'oyaviy vazifasi yordamida jamiyatdagi illatlar tanqid qilinadi, jamiyat taraqqiyotiga to'g'anoq bo'lib turuvchi kamchiliklar ochib tashlanadi. G'oyaviy vazifa yordamida jamiyatdagi muammolar va ularni bartaraf qilish yo'llari nazariy jihatdan asoslab beriladi;

— **amaliy vazifalar** — iqtisodiy nazariya xo'jalik yuritishning eng qulay qoidalari va uslublarini ishlab chiqish, davlatning iqtisodiy siyosatini ilmiy asoslab berishdir;

— **tarbiyaviy vazifa** — har xil ishlab chiqarish usullarining yutuq va kamchiliklarini aniqlashdan iborat.

— **metodologik vazifasi** — boshqa aniq iqtisodiy fanlar uchun manba bo'lib hisoblanadi. Bu larga tarmoqlar iqtisodi: sanoat iqtisodi, qurilish iqtisodi fanlari va maxsus iqtisodiy fanlar (mehnat iqtisodi, moliya, statistika va boshqalar) kiradi,

O'zbekiston Respublikasida ko'p partiyaviylik, ko'p fikrliklik sharoitida vujudga kelayotgan g'oyaviy qarashlar belgilangan maqsadga xizmat qilishi kerak. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti «har bir insonning, ayniqsa, endigina hayotga qadam qo'yib kelayotgan yoshlarning ongiga shunday fikrni singdirish kerakki, ular o'rtaga qo'yilgan maqsadlariga erishish o'zlariga bog'liq ekanligini, ya'ni bu narsa ularning sobitqadam, g'ayrat —

⁸ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T. «O'zbekiston». 1999. 187 b.

shijoatiga, to'la-to'kis fidokorligiga va cheksiz mehnatsevarligiga bog'liq ekanligini anglab yetishlari kerak. Xuddi shu narsa davlatimiz va xalqimiz ravnaq topishining asosiy shartidir»⁹, — degan edi.

Iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishi integrasiya va differensiasiya yo'li bilan amalga oshgan. Iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishi natijasida tarmoq iqtisodi fanlari ajralib chiqqan.

Iqtisodni tahlil qilishning darajasiga qarab iqtisodiy fanlar tarmoq (sanoat iqtisodiyoti, qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti, savdo va transport iqtisodiyoti va h.k.) va maxsus (moliya, statistika, mehnat iqtisodiyoti hamda mintaqaviy, jahon iqtisodi) iqtisodiy fanlarga ajratiladi.

Fanlarni amaliyotda qo'llanishiga qarab fundamental va amaliy iqtisodiyotga ajratadilar. Statistika fanining vujudga kelishida ham iqtisodiyot nazariyasining ahamiyatini aytib o'tish mumkin. Hozirgi vaqtda fundamental tadqiqotlarni olib borishda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashning roli oshib borayotganligini ta'kidlash lozim.

3. Iqtisodiy tadqiqotlarni olib borish usullari

Iqtisodiyot nazariyasining tadqiqot uslublari inajmui deganda ilmiy bilishni tashkil etish qoidalari, shakllari va usullari tushuniladi. Iqtisodchilar barcha tabiiy va ijtimoiy fanlarga xos bo'lgan tadqiqot usullarini qo'llaydilar. Ammo, bu usullarni qay darajada qo'llash fanga, uning mavzuiga bog'liq bo'ladi. Hayotni ilmiy bilish deganda hodisa va jarayonlarni tadqiq etish usullaridan foydalangan holda jarayonlarni chuqur o'rganishni, ularning o'zaro bog'liqligini ochib berishni va iqtisodiy taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlar va ularning sabablari ni aniqlab berishni tushunamiz.

Shu bilan birga, agar tadqiqotchi chuqur ilmiy bilimga ega bo'lishni xohlasa, unda dialektik uslubga asoslanish zarur. Materialistik dialektika uslubi, uning amaliy qoidasi hayotning

---

⁹ Karimov I. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T. O'zbekiston 1992. 23-b.

ob'ektiv dialektikasi rivojlanishini aks ettirish bo'lib, u miqdor o'zgarishini jamlab borish, sifat o'zgarishlariga olib keladigan iqtisodiy hayotdagi hodisa va jarayonlarni o'zaro bir-biriga bog'liqlikda, uzluksiz rivojlanishda o'rganishni talab etadi.

Ilmiy bilishning quyidagi uslublari bor:

— **abstraksiya usuli**, u ko'pincha soxta tasavvur berib yuzaga chiquvchi iqtisodiy hodisalar tub mohiyati va yo'nalishini ochish uchun turli-tuman murakkab hodisalar orasidan eng asosiyini sof holda ajratib olib, ilmiy tekshirishni qiyinlashtiruvchi hodisalarni yo'q, deb faraz qilishdir;

— **deduktiv usul** gipotezani (faraz yoki tahlil) ilgari surish, keyin uni faktlar bilan solishtirishdir;

— **induktiv usul** birinchi faktlarni tahlil etish va undan so'ng, unga asoslanib gipotezani ilgari surishni nazarda tutadi;

— **tarixiy va mantiqiy usul** iqtisodiy hodisalarning kelib chiqishi, rivojlanishi, o'zgarishi asosida tekshirishni nazarda tutadi;

— **analiz va sintez usuli** butunni tarkibiy qismlarga fikran yoki amaliy jihatdan ajratish va qismlardan butunni birlashtirish tushuniladi;

— **matematik va statistik usul** undan foydalanish iqtisodiy hodisalarning miqdor jihatdan o'zgarishlarini ko'rish va sifat o'zgarishlariga aylanib o'tishning imkonini beradi.

Yuqorida keltirilgan usulblar iqtisodiy nazariyaning usul va shartlariga asoslanadi. Ularga nazariya va amaliyotning o'zaro bog'liqligi, mikro va makro tadqiqotning umumiyligi va real tarixi kiradi.

Nazariya va amaliyot o'zaro bog'liqdir: Nazariya — bu muqobil fikrlash, qonunlarni o'rganish va iqtisodiy rivojlanishni qonuniyatlarini ifodalaydi.

Amaliyot nazariy jihatdan o'rganish uchun ijtimoiy buyurtma berishdan iborat. U nazariyani haqiqiy tomonlarini ifodalay beradi. Iqtisodiyot mikro va makroiqtisodiyotga bo'linadi.

Ammo bu ikki bo'lim umumlashgan holda iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydi.

Mikroiqtisodiyot ayrim iqtisodiy sub'ektlarni faoliyatlarini shu sub'ektlar darajasida o'rganadi.

Makroiqtisodiyot esa, milliy iqtisodiyotni umumiy rivojlanishni, rivojlanish jarayonida hosil bo'lgan inflyasiya holatlarini, ishsizlikni, milliy ishlab chiqarish hajmini va iqtisodiy o'sishni o'rganadi.

Shunday qilib, hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasi tadqiqotni ikki mikroiqtisodiy va makroiqtisodiyot darajasida olib boradi. Iqtisodiyot nazariyasi tomonidan amalda qo'llaniladigan ikki darajadagi tadqiqot umumlashgan holda, milliy iqtisodiyotni rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan kamchiliklarni oldini olishni ta'minlaydi. Iqtisodiy tahlillar olib borishda jamiyatni tarixiy rivojlanishiga ham e'tibor berish zarur. Chunki, tarixiy rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda iqtisodiy kategoriyalar va iqtisodiy jarayonlar turlicha talqin qilinishi mumkin. Bizga ayon, bozor va bozor mexanizmini tarixiy rivojlanish xususiyatlariga ega. Hozirgi iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanishi o'tmish davrlaridagidan tubdan farq qiladi. Yoki o'rta asrlar davrida qo'llanilgan yer rentasidan bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosida rivojlanayotgan iqtisod davridagi yer rentasi undan o'zining ijtimoiy — iqtisodiy mohiyati jihatidan tubdan farq qiladi.

Demak, iqtisodiyot nazariyasi xo'jalik jarayonlarini rivojlanishini tahlil qilishda tarixiy usulda yondoshish ham maqsadga muvofiq bo'lar ekan.

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy tahlil jarayonida iqtisodiy tajriba uslubidan ham foydalanishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish shakllarini, ishlab chiqarishni muqobil darajasini yoki mehnatni tashkil etish, iqtisodiy munosabatlarni tashkil etishda va boshqa holatlarda ko'rish mumkin.

Ana shu usullar faqat iqtisodiy jarayonlarni tushuntirishdagina emas, shu bilan birga iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda ham muhim ahamiyatga egadir.

4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar

Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy tadqiqotlarni olib borishda iqtisodiy kategoriyalar va iqtisodiy qonunlarga asoslanadi.

Iqtisodiy kategoriyalar — jamiyatning iqtisodiy hayot sharoitini umumlashtirib aks ettiruvchi mantiqiy tushunchalar bo'lib, ular real iqtisodiy voqelikning in'ikosi, ifodasidir. Kategoriyalar ilmiy fikrlash mahsuli bo'lib, hayotda uchraydigan tushunchalardan farq qiladi.

Iqtisodiy kategoriyalarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

— **umumiqtisodiy kategoriyalar** — iqtisodiy hayotning hamma bosqichlariga xos bo'lgan tushunchalar. Masalan, ishlab chiqarish, ishlab chiqarish xarajatlari, ehtiyoj, mulk, ish vaqti; qo'shimcha qiymat, xo'jalik hisobi, rejalashtirish, tovar, pul, talab, taklif, marketing, narx va boshqalar;

— **maxsus kategoriyalar** iqtisodiy taraqqiyotning muayyan tarixiy bosqichiga xos bo'lgan o'tkinchi munosabatlarni ifodalovchi maxsus kategoriyalardir (ekspluatsiya, qo'shimcha qiymat, o'rtacha foyda, o'rtacha foyda me'yori, monopol foyda va hokazo).

Iqtisodiyot nazariyasini o'rganish jarayonida bu iqtisodiy kategoriyalardan ko'p foydalanamiz. Iqtisodiy kategoriyalar o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birlariga ta'sir etadilar. Iqtisodiy kategoriyalar ilmiy tahlil qilish uslubining qismlari bo'lib, o'zlarining mohiyatlariga ega.

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy hodisalarning belgilarini umumlashtirish asosida qonunlarda ta'riflanadi.

Iqtisodiy qonunlar iqtisodiy munosabatlar tizimidagi ishlab chiqarish taqsimot, ayirboshlash va iste'mol sohalarida o'zaro ichki bog'lanishda va aloqadorlikda yuzaga kelib turadigan uzviy iqtisodiy zaruratni taqozo etuvchi sabab-oqibat, aloqa bog'lanishlarini ifolaydi. Iqtisodiy qonunlar ma'lum iqtisodiy jarayon va hodisalarning muqarrarligini aks ettirib, ob'ektiv xarakterga ega, ya'ni odamlarning ongi va irodasiga bog'liq bo'lmagan holda harakat qiladilar. Lekin insonlar bu

qonunlardan ongli ravishda tushungan holda ulardan iqtisodiyotni rivojlantirishda foydalanadilar. Iqtisodiy qonunlar ikki guruhga bo'linadi:

— **umumiqtisodiy qonunlar** — jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlarida, iqtisodiyotning aniq ijtimoiy shaklidan qat'iy nazar amal qiluvchi qonunlar. Ularga mehnat taqsimoti, qiymat qonuni, jamg'arish, mehnat unumdorligining o'sib borishi, ehtiyojlarning yuksalishi talab va taklif va boshqa iqtisodiy qonunlar kiradi;

— **formasion maxsus qonunlar**—iqtisodiy taraqqiyotning muayyan bosqichiga xos bo'lgan, shu tizimning o'ziga xos xususiyatlarini ifoda etuvchi iqtisodiy qonunlardir. Ular jumlasiga monopol foyda qonuni, o'rtacha foyda me'yori qonuni, qo'shimcha qiymat va boshqa qonunlar kiradi.

Iqtisodiy rivojlanish iqtisodiy tizimlarni shakllanish darajasiga va xususiyatlariga bog'liq.

Iqtisodiy tizim bu iqtisodiy elementlarni o'zaro bog'liqlikda ma'lum umumiylikni, jamiyatni iqtisodiy tarkibini, iqtisodiy boylikni ishlab chiqarish, taqsimot, almashuv va iste'molda munosabatlarni birligini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish iqtisodiy tizim sharoitida ishlab chiqaruvchilar tomonida yaratilgan mahsulotlarni o'zlashtirishni, ishlab chiqarishni qanday mulk shaklidagi ishlab chiqarish vositalariga va mehnatiga bog'liqligini ifoda etadi.

Iqtisodiy tizimni rivojlanishini o'rganishda sobiq administrativ boshqaruv tizimi davrida formasion rivojlanishga asoslangan holda o'rganilgan: iptidoiy jamoaviy, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va kommunizm uning quyi fazasi sosializm shaklida. Ammo, bu formasiya tizimlari shaklida jamiyatni o'rganish, hozirgi zamon o'zgarishlarini o'zida ifodalolmaydi. Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy tizimlar rivojlanishini progressiv shakllarini taklif etgan.

Jumladan, amerikalik iqtisodchi U.Rostau iqtisodiy rivojlanishni besh bosqichini taklif etgan. Uning fikricha u insoniyat tarixiy rivojlanishini to'liq qamrab oladi.

Birinchi bosqich — an'anaviy jamiyat bo'lib, past ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi. Bu qishloq xo'jaligi tasnifiga ega

bo'lgan oddiy takror ishlab chiqarish holatida bo'lgan.

Ikkinchi bosqich — o'tish jamiyati bo'lib, XVII boshlarida — XVIII asr oxirlarida G'arbiy Evropada tashkil topgan. O'tish jamiyati ilm-fan ixtirolarini ishlab chiqarishga joriy etish, milliy va jahon bozorlarini kengayishi, kapital jamg'armalarini tashkil topishi, ilm-fan, texnika yangiliklarini ishlab chiqarishda va jamiyatda sezilarli darajada o'rin olishi bilan ifodalanadi.

Uchinchi bosqich — rivojlanish bosqichi bo'lib, XVIII asming oxir XIX asming boshlarini qamrab olib, ishlab chiqarish jarayonini texnologik jihatdan rivojlanishiga asoslanadi. Bu holatni Angliyadagi rivojlanish xususiyatlaridan ko'rish mumkin. Yangi tadbirkorlik sinfini shakllanishi bilan ifodalanadi.

To'rtinchi bosqich — tezlik asosida yetuk bosqichi bo'lib, XIX asming oxirlarida G'arbiy Evropada shakllangan. G'arbiy Evropada joylashgan ayrim mamlakatlar xo'jaliklari jahon xo'jaliklarini bir qismi bo'lib, milliy daromadlarini 10-20 foizini ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida investisiyalashtirishga yo'naltirganlar.

Beshinchi bosqich — iste'mol talablarini yuqori darajada o'sib borishi bilan bog'liqligi bilan ajralib turadi. Jamiyat manfaatdorligi ishlab chiqarish muammolaridan iste'mol va turmush sharoitlarini yaxshilash muammolariga o'tishi bilan ifodalanadi.

Hozirgi iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy tizimini quyidagi shakllarda ko'radi: an'anaviy iqtisodiyot, bozor iqtisodiyoti, administrativ boshqaruv iqtisodiyoti va aralash bozor iqtisodiyoti.

An'anaviy iqtisodiyoti — jarayonida milliy an'analarga, urf odatlarga asoslanadi. Iqtisodiy rivojlanishning bu shakli Osiyo va Afrikaning qoloq mamlakatlariga mansubdir.

Bozor iqtisodiyoti — bu iqtisodiy tizim turli mulk shakllariga, jumladan xususiy mulkchilikka va ishlab chiqarishni erkin shakliga, raqobatiga asoslanadi.

Bu iqtisodiy rivojlanish shaklida shaxsiy manfaatdorlik darajalari keng doirada bo'lib, davlat manfaatdorligi bilan bog'liq bo'ladi.

Administrativ boshqaruv iqtisodiyoti — ijtimoiy mulkka asoslangan bo'lib, davlat mulkining hissasi yuqori bo'ladi. Ishlab chiqarishni boshqaruv davlat tomonidan, rejalashtirish asosida

belgilangan rahbarlar orqali markazlashtirilgan holda boshqariladi.

Aralash iqtisodiyot – bozor iqtisodiyoti va iqtisodiyotni boshqaruvi qismlaridan tashkil topadi. Bu shakldagi iqtisodiy tizim AQSh, Angliya, Fransiya, Germaniya va boshqa shunga o'xshash rivojlangan davlatlarda qo'llanilmoqda.

Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tishdan maqsad, samarali bozor iqtisodiyotini shakllantirishni kuchli aholini ijtimoiy himoyalash tushirish bilan olib borishga qaratilgan.

Asosiy atama va tushunchalar

Iqtisod, metod, metodologiya, kategoriya, qonunlar, dialektika, normativ, pozitiv, negativ, analiz, statistika, matematika metodi, sintez, inson omili, infratuzilma, moddiy omil, ishlab chiqarish munosabatlarining tizimi, tadbirkorlik resurslari.

2-mavzu. EHTIYOJLAR VA ISHLAB CHIQUARISH JARAYONI

1. Ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlar va iqtisodiy resurslar

Har qanday jamiyatning pirovard maqsadi jamiyat a'zolarining ehtiyojini qondirishdir. Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiyot hayotiy ehtiyojni qondirish vositasidir. Kishilarning yashashlari va inson sifatida kamol topishlari uchun zarur narsalar ularning hayotiy ehtiyojlarini tashkil etadi.

Iqtisodiyot nazariyasini o'rganish jarayonida bu iqtisodiy kategoriyalardan ko'p foydalanamiz. Iqtisodiy kategoriyalar o'zaro bog'liq bo'lib, bir birlariga ta'sir etadilar. Iqtisodiy kategoriyalar ilmiy tahlil qilish uslubiyatining qismlari bo'lib, o'zlarining mohiyatlariga ega.

Ehtiyojlarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

- moddiy ehtiyojlar;
- ijtimoiy ehtiyojlar;
- mehnat qilish ehtiyojlari.

Moddiy ehtiyojlar deganda kishilarning tovar va xizmatlarga bo'lgan talabi, uning nafililigi hamda xarid qilish

imkoniyati tushuniladi.

Ehtiyojlar birlamchi va ikkilamchi ko'rinishda ifodalanadi. Birlamchi ehtiyojlar insonlarni yashashi bilan bog'liq bo'lgan iste'mol buyumlarida ifodalansa, ikkilamchi ehtiyoj insonlarni faoliyatlari uchun zarur bo'lgan ehtiyojlardan (sog'liqni saqlash, bilim olish, dam olish, malaka oshirish) va boshqa omillarni o'z ichiga oladi. Xizmat ko'rsatish sohasi ham kishilar ehtiyojini qondiradi. Masalan, sataroshlik, avtomobilni ta'mirlash kabilar. Kishilarning ehtiyojlari va uning qondirilish darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining xarakteri va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasiga bog'liq.

Jamiyat moddiy ne'matlarni yaratgandagina unga ehtiyoj tug'iladi. Shuning uchun ishlab chiqarish munosabatlari birlamchi, kishilar ehtiyojlarining qondirilishi ikkilamchi hisoblanadi. Ehtiyojlarining bunday holda namoyon bo'lishi iqtisodiy qonun ekanligini ifodalaydi. Lekin kishilar ehtiyojlarining oshishi passiv holat bo'lmay, u ham ishlab chiqarish munosabatlariga ta'sir o'tkazadi.

Masalan, kishilarning mahsulotlarni xarid qilish qobiliyati pasayganda ishlab chiqarish munosabatlari izdan chiqishi natijasida ortiqcha ishlab chiqarish, iqtisodiy inqiroz vujudga keladi.

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy iste'molni o'rganadi. Iqtisodiy iste'mol jamiyat a'zolarining faoliyat qilish qobiliyatlarini ta'minlaydi. Iqtisodiy iste'mol ichki omil sifatida inson va ishlab chiqarish sub'ektlari faoliyatlarini jadallashtiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Ehtiyojlarining qondirish darajasiga qarab ular:

- hozirgi davrdagi ehtiyojlarga;
- haqiqiy ehtiyojlarga;
- mutlaq ehtiyojlarga bo'linadi.

Hozirgi davrdagi ehtiyojlar — minimum ehtiyojlarga mos keladi.

Haqiqiy ehtiyojlar deganda kishilarning normal holda o'z ehtiyojlarini qondirishi tushuniladi.

Mutlaq ehtiyojlar bu kishilarning orzu havaslaridir.

Jamiyatning rivojlanishi bilan ehtiyojlar transformasiyasi vujudga keladi.

Vaqt o'tishi bilan hozirgi davrdagi ehtiyoj haqiqiy ehtiyojga, u esa o'z navbatida mutlaq ehtiyojga aylanadi.

Davlatning ijtimoiy siyosati kishilarning haqiqiy ehtiyojlarini qondirishga qaratiladi.

Haqiqiy ehtiyojlarni qondirish deganda jamiyat a'zolarini qanoatlantiradigan darajada ovqatlanishi, kiyinishi, inson sog'lig'iga zarar keltirmaydigan ekologik muhitda yashashi tushuniladi.

Demak, jamiyatning rivojlanishi bilan moddiy ne'matlar ko'payadi, kishilarning ehtiyojlari ham to'xtovsiz oshib boradi. Bunday holat esa, kishilar ehtiyojining cheksiz ekanligini ifodalaydi.

Moddiy ne'matlarga ayrim shaxslargina emas, balki korxonalar, firma, davlatlar ham ehtiyoj sezadilar. Ular ham mashina, bino, omborxonalarga ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan iste'mol darajalarini qondirishlari kerak.

Iqtisodiy manfaatdorlik iste'mol va ishlab chiqarish manfaatdorliklariga bo'linadi. Iste'mol manfaatdorligi jamiyat a'zolarini talablarini qondirishda ifodalansa, ishlab chiqarish manfaatdorligi ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarish xomashyolari bilan ta'minlashda ifodalanadi. Iqtisodiy manfaatdorlik yakka tartibdagi va ijtimoiy manfaatdorlikka bo'linadi.

Iste'mol manfaatdorligi korxonalar ma'muriyati va davlat tomonidan yaratiladi. Yakka tartibdagi manfaatdorlik ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnatga layoqatli jamiyat a'zolarining mehnat qilish darajalari asosida olayotgan oylik maoshlari, daromadlari orqali ifodalanadi. Ijtimoiy manfaatdorlik barcha jamiyat a'zolarining manfaatdorligini ifoda etadi.

Kishilarning korxonalar va davlat ehtiyojlarining cheksiz ekanligi, resurslarning cheklanganligi sharoitida amalga oshiriladi.

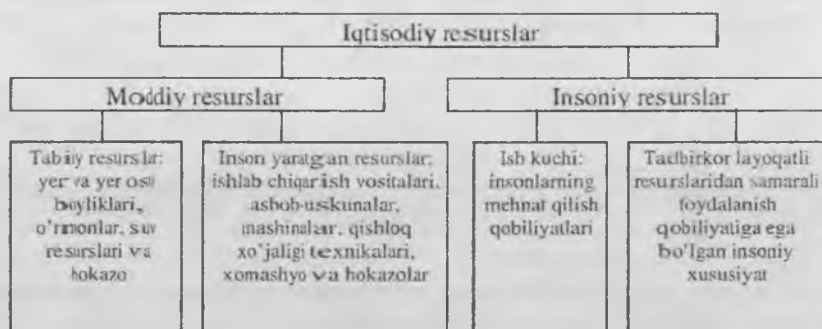
Kishilar o'z ehtiyojlarini qondirish jarayonida daromadlaridan samarali foydalanishga harakat qiladilar. Daromadlariga mos keladigan moddiy ne'matlarni xarid qilganda uni tanlashga harakat qiladilar.

Bunday holat davlat va korxonalar miqyosida ham amalga oshadi.

Resurslarining cheklanganligi sharoitida aholi va korxonalarining ehtiyojlarini to'liq qondirish mumkin emas.

Lekin iqtisodning pirovard maqsadi kishilar ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi. Bunday holda iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish talab etiladi.

Iqtisodiy resurslar — bu tabiat, mehnat, inson tomonidan yaratilgan ne'matlar ishlab chiqarish vositalari bo'lib, ulardan mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlarni amalga oshirishda foydalaniladi, (1-chizma).

1-Chizma

Iqtisodiy resurslarning eng xarakatchanligi bu mehnat resurslaridir. Eng kam xarakatdagisi tabiat resurslari hisoblanadi.

Mehnat resurslari uni xarakatga keltiradi. Ishlab chiqarish resurslaridan tadbirkorning tadbirkorlik faoliyatlari ham eng xarakatchan resurs hisoblanadi.

2. Iqtisodiy faoliyatning mazmuni va turlari

Kishilar o'zaro doimo iqtisodiy faoliyatga kirishadilar. Bu faoliyatni o'rganish oson bo'lishi uchun uni to'rt turga ajratadilar:

- ishlab chiqarish;
- taqsimlash;
- ayirboshlash;

— iste'mol sohasidagi faoliyatlar.

Ishlab chiqarish — deganda moddiy ne'matlar tayyorlash jarayoni tushuniladi. Iqtisodda ishlab chiqarish keng ma'noga ega. Kishilar ehtiyojini qondirishga qaratilgan faoliyat ishlab chiqarish hisoblanadi. Ishlab chiqarishga moddiy ne'matlar yaratish bilan birga xizmat ko'rsatish ham kiradi. Kishilar faoliyat ko'rsatadigan chakana savdo, banklar, sug'urta, buxgalteriya, yurisprudensiya, ta'lim va sog'liqni saqlashdagi kishilarning mehnati ham unumli mehnatdir. Hozirgi davrda zavod, shaxta, elektrostansiyadagi ishlab chiqarish faoliyatini xizmat ko'rsatish sohasisiz tasavvur qilish mumkin emas.

Umuman ishlab chiqarish — bu uning o'ziga xos ijtimoiy shakllariga bog'liq bo'lmagan asosiy umumiy belgilarning yig'indisidan iborat ilmiy abstraksiyadir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining taraqqiyoti insoniyat madaniyati olg'a qarab rivojlanishining moddiy asosidir. Ishlab chiqarish bir yo'la bo'ladigan harakat emas, ishlab chiqarish uzluksiz jarayondir. Doimo takrorlanib va tiklanib turadigan bu jarayon **takror ishlab chiqarish** deyiladi.

Takror ishlab chiqarish ikki turga bo'linadi: oddiy takror ishlab chiqarish, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish. Oddiy takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish hajmining bir miqdorda takrorlanishiga aytiladi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish jarayonining doimiy ravishda o'sib borishiga aytiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning manbai bo'lib korxonalarining sof daromadlari, turli shakllardagi investisiyalar, olingan kreditlar va ammortizasiya mablag'lari hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida tovarlar hajmi ham uning qiymati ham oshib boradi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan jamiyat o'z oldiga qo'ygan maqsadni amalga oshiradi, mavjud muammolarni hal qiladi. Ishlab chiqarish jarayonida moddiy ne'matlarning yaratilishi nomoddiy sohalarning ham rivojlanishiga ta'sir o'tkazadi. Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda umumiy iqtisodiy rivojlanishda, moddiy sohaning ulush kamayadi va nomoddiy ulush oshib boradi.

Taqsimlash — bu ishlab chiqarish jarayonida vujudga keltirilgan moddiy boyliklar jamiyat a'zolarini ijtimoiy mehnat faoliyatlarida qatnashish darajalariga qarab o'z hissalariga yarasha ish haqi ko'rinishidagi ne'matlarga ega bo'lishdir.

Ayirboshlash — jamiyat a'zolarining ijtimoiy-iqtisodiy ravnaqlari uchun turli xil moddiy boyliklar zarur bo'ladi. Shuning uchun ham ular orasida ayirboshlash jarayoni amalga oshadi. Ayirboshlash ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'lab turadi.

Iste'mol — jamiyat a'zolari ishlab chiqarish jarayonida doimiy takroriy ravishda qatnashishlari uchun, o'zlarining fiziologik mehnat qilish qobiliyatlarini tiklash uchun yaratilgan moddiy boyliklarning iste'mol qilinishidir.

3. Ishlab chiqarish omillari

Jamiyatning taraqqiyoti ishlab chiqarish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Ishlab chiqarish jarayoni insonlarning mehnat qilish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, ular o'z ehtiyojlarini to'liq qondirish uchun mehnat qiladilar. Ishlab chiqarish jarayonida insonlar mehnatlari orqali yashash va taraqqiy etish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni yaratibgina qolmay, ongli ravishda mehnat qiladilar va o'z malakalarini doimiy ravishda oshirib boradilar. Ishlab chiqarish jarayonining asosiy omillari quyidagilar:

Inson omili — deb ishchi kuchining aqliy va jismoniy mehnat qobiliyatini o'zida ifodalashiga aytiladi. Ya'ni, mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan insongina ishchi kuchi qobiliyatiga ega bo'ladi. Insonlar mehnat qilish jarayonida tabiatning o'zgarishiga ta'sir etishi bilan birga o'zining bilim doiralari ham kengaytirib boradilar.

Mehnat resurslarining o'rtacha ish bilan bandligi soni 2007 yilda 2006 yildagiga nisbatan 2,6 foizga o'sgan va 10735,4 ming kishini tashkil etgan. Iqtisodda band bo'lganlarning 2006 yilda 22,1 foizi davlat muassasalarida va 77,9 foizi nodavlat tashkilotlarida band bo'lganlar. 2007 yilda ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining o'sishi asosan nomoddiy sohalarda 3,0 foizga va moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida 2,4 foizga ko'paygan.

2007 yilda mehnat bilan ta'minlash bo'yicha 557,4 ming kishi ishga joylashtirish tashkilotlariga murojaat qilganlar. Bu ko'rsatkich 2006 yilga nisbatan 42,4 foizga ko'paygan. Ishga joylashtirish bo'yicha murojaat qilganlarni 74,5 foizini qishloq aholisi tashkil etgan¹⁰.

Mehnat omillari deb inson o'z ta'sirini o'tkazadigan tabiat boyliklariga aytiladi. Mehnat omillari xomashyo holatida va tayyor mahsulot ko'rinishida bo'lishi mumkin. Masalan, g'isht ishlab chiqarish sanoati uchun tuproq xomashyo sifatida foydalaniladi. U ishlab chiqargan tayyor mahsulot g'isht, to'var bo'lib, iste'molchi quruvchilar uchun xomashyo bo'lib his oblanadi.

Fan va texnika taraqqiyoti yangi "mehnat omillarini ishlab chiqarishga olib kelsada tabiiy, mehnat omillari asosiy omil sifatida o'z mavqegini hech qachon yo'qotmaydi. Buyuk iqtisodchi olim U. Pettining «Mehnat boylikning otasi va faol prinsipidir, yer esa uning onasi» degan iborasi o'z qiymatini shu kunda ham to'la saqlab qolgan.

Mehnat qurollari deb insonlarni tabiat boyliklariga ta'sir o'tkaza oladigan barcha vositalariga aytiladi. Mehnat qurollari turli ko'rinishlarda ifodalanadi. Masalan, stanok, mashina, asbob-uskunalar, turli uzatkich, mexanizmlar va boshqalar.

Hozirgi davrda turli axborot vositalari, aloqa kanallari, reklamalarni ham mehnat qurollariga kiritish mumkin. Chunki, ular orqali xomashyo ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishni tezlatish mumkin.

Mehnat qurollari (*MQ*) va mehnat omillari (*MO*) yig'indisiga ishlab chiqarish omillari (*IV*) yoki ishlab chiqarish vositalari deb aytiladi va formulada quyidagicha ifodalanadi:

$$IV = MQ + MO$$

Bundan shunday xulosa qilamiz. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish uchun ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalari

¹⁰ Sosial no-ekonomiceskoe polojenie respubliki Uzbekistan za 2007. Toshkent. 2007.. 45-46 s.

bo'lishi zarur. Inson — ish kuchi ishlab chiqarish vositalariga ta'sir etgandagina ishlab chiqarish jarayoni amalga oshadi va ishlab chiqarish omillari ishlab chiqarish jarayonining moddiy-omilini tashkil etadi. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan bu omil fan va texnika taraqqiyoti ta'sirida doimiy ravishda takomillashib boradi.

Bu omillar ichida inson omili eng asosiy omil hisoblanadi. Bu omilsiz ishlab chiqarishni tashkil etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham inson omilidan biz doimo oqilona, ehtiyotkorlik bilan foydalanishimiz kerak. Inson omiliga bo'lgan talab ishlab chiqarish jarayonining hajmiga va unda qo'llanilayotgan texnologiyalarga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish texnologiyalarining o'zgarishi, ya'ni takomillashib borishi inson omili — ish kuchiga bo'lgan talabni belgilaydi.

Ishlab chiqarish jarayoni ikki turga bo'linadi: moddiy ishlab chiqarish jarayoni va nomoddiy ishlab chiqarish jarayoni. Moddiy ishlab chiqarish jarayoni jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan xomashyo va mahsulotlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar: sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligi, kommunal xo'jalik, maishiy xizmat va boshqa tarmoqlardan tashkil topadi. Nomoddiy ishlab chiqarish nomoddiy ne'matlar, ya'ni ma'naviy qadriyatlar, nomoddiy xizmatlar ko'rsatiladigan: sog'liqni saqlash, maorif va boshqa shunga o'xshash tarmoqlardan tashkil topadi.

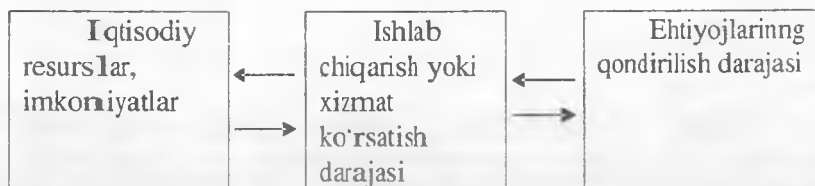
Iqtisodiy resurslarning cheklanganligi sharoitida ehtiyojlarni qondirish muammolari. Iqtisodiy resurslar deganda tovar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ularni iste'molchiga yetkazib berishda va iste'mol jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan iqtisodiy imkoniyatlar, zahiralar manbalar tushuniladi.

Tabiiy, mehnat, moliyaviy resurslar va tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy resurslar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslar cheklanganligi tufayli insonlar o'z ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydilar. Ularning cheklanganligi insonlarning oziq-ovqatga, tovarlargagina emas, balki, xizmat ko'rsatishga bo'lgan ehtiyojlarini ham chegaralab qo'yadi.

Bunday holda insonlar bilan davlat, jamiyat a'zolari o'z daromadlariga yarasha tanlash muammosiga duch keladilar.

Masalan: O'zbekiston Respublikasi energiya mustaqilligini ta'minlash maqsadida neft qazib olish va gaz kondensati ishlab chiqarishga boshqa tarmoq ishlab chiqarishga nisbatan ko'proq mablag' ajratishga majbur bo'ladi.

Shunday qilib, resurslarning cheklanganligi ehtiyojini qondirishning muhim yo'li bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham chegaralab qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi doimo bir xil bo'lib turmaydi, balki yangi texnologiyalarning yaratilishi hamda ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Yangi texnika va texnologiyalar bir tomondan, mehnat unumdorligini, ekinlar hosildorligini oshirish, energiya, yonilg'i, mehnat va boshqa moddiy resurslarni tejash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, yangi material, xomashyo, energiya va boshqa resurslar manbalarini topib, hayotga jalb etish imkonini beradi. Jumladan, yerning chuqur qatlamlaridagi boyliklarni topish va ishga tushirish, jahon okeanining uzoq va chuqur joylaridagi resurslardan foydalanish va h.k. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagicha ifodalash mumkin:

1-chizma. Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilishi o'rtasidagi bog'liqlik.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin, ehtiyojlarni qondirish darajasini oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi:

Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning maqbul variantlarini tanlab olish va resurslarni ishlab chiqarishga jalb qilish.

- Mavjud resurslarning har bir birligidan tejab-tergash, samarali foydalanish.

- Fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xom ashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligini oshirishga erishish.

Demak, resurslar tejal-gandagina insonlarning haqiqiy ehtiyojlarini qondirish mumkin bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyat a'zolarining daromadlarini ularning tadbirkorlik faoliyatlariga qarab turli darajada shakllanishiga olib keladi.

Davlat bunday holda aholini kuchli ijtimoiy himoyalash siyosatini olib boradi. Milliy daromadni qayta taqsimlash natijasida tafovutlar qisqaradi. Lekin, asosan insonlarning o'z ehtiyojlarini qondirishida ularning mehnatsevarligi, shijoasozligi, mehnatga bo'lgan munosabati muhim rol o'ynaydi. Ishyoqmas, dangasa, landovur odamlarning ehtiyoji davlatning ijtimoiy siyosati samarali, iqtisodning rivojlanishi darajasi yuqori bo'lganda ham qondirilmaydi.

Demak, insonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish darajasi dastavval o'ziga bog'liq. Ehtiyojlar cheksiz bo'ladi. Insonlarning yaxshi yashashi bilan bog'liq bo'lgan orzu-havaslarini doimiy ravishda o'sib boradi. Bu esa, ehtiyojlarni yuksalish qonunida o'z ifodasini topdi. Ishlab chiqarishning o'sishi, aholi daromadlarini, korxonalar foydasini o'sib borishini ifodalaydi. Oqibatda bu iqtisodiy rivojlanish insonlarning ehtiyojlarini o'sib borishini ta'minlaydi. Ehtiyojlarni o'sib borishi aholining iqtisodiy va ijtimoiy turmush sharoitlari bilan ifodalanadi.

4. Vaqtni tejash qonuni. Mehnat unumdorligi va unga ta'sir qiluvchi omillar

Ishlab chiqarish jarayonida moddiy ne'matlar hajmining to'xtovsiz oshib borishini, aytib o'tganimizdek, kishilar ehtiyojining cheksizligi taqozo etadi. Ishlab chiqarish hajmini oshirish yo'llaridan biri mehnat unumdorligini oshirish hisoblanadi. Mehnat unumdorligi belgilangan vaqt birligida

yaratilgan mahsulot miqdori bilan ifodalansa, keng ma'noda mehnat unumdorligi vaqtini tejash qonuni bilan o'lchanadi. Vaqtini tejash qonuni ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim asosiy va ichki mantiqini aks ettiruvchi iqtisodiy qonundur. Har qanday tejash texnika va texnologiyalardagi, xodimlar kasb mahorati va boshqarishni tashkil etishdagi ko'pgina ijobiy o'zgarishlar pirovardida ish vaqtini tejashga olib keladi. Mahsulot iste'mol qiymati, uskunalarning quvvati va mustahkamligi, asboblarning aniqlik darajasi va xizmat muddati, oziq-ovqatlarning to'yimlilik darajasi, kiyim-kechaklar, poyafzallar va hokazolar sifatining oshishi ham pirovardida vaqtini tejashda ifodalanadi.

Yuksakroq mehnat unumdorligiga va ish vaqtini tejashga erishish ayni vaqtda ham jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti darajasining o'sib borayotganligidan dalolat beradi, ham uning boyligi, xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlar, xizmat bilan ta'minlash mezonini ko'rsatadi. Mehnat unumdorligiga ta'sir qiluvchi eng muhim omil jonli mehnatdir. Marjinalistlar (J.Sey, F.Bastiya — Fransiya) mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar: mehnat, yer va kapital miqdori deb biladilar. Bu omillar bir xil ta'sir o'tkazadi, deb hisoblaydilar.

Ular qiymat uchta omil olingan daromad asosida tashkil topadi deb hisoblaganlar. Daromad ish haqi, tadbirkorlik daromadi, foiz va rentadan tashkil topadi deb tushuntirganlar. XIX asr o'rtalarida mehnat qiymat nazariyasi yaratilgan. Bu nazariyaga asosan qiymat manfaatdorligi (bozorda) vaqtincha, doimiy manfaatdorlik esa (tabiiy) bo'ladi.

Tabiiy manfaatdorlikka qiymat manfaatdorligi doimo intiladi. Bozor qiymati talab va taklif orqali ifodalanadi. Talab doimiy ravishda bozor qiymatiga bog'liq bo'ladi.

Tabiiy qiymat qayta ishlab chiqarish bilan to'ldirish mumkin bo'lgan va to'ldirish mumkin bo'lmagan qiymatga bo'linadi. Tabiiy manfaatdorlik ishlab chiqarish va muomala xarajatlariga bog'liq. Bularga asoslangan holda ishlab chiqarish xarajatlari ish haqi, foydadan tashkil topib u sarf qilingan mehnatga bog'liq deb hisoblanadi.

Shunday qilib, mehnat qiymat nazariyasi sinfiy nazariya bo'lib o'rtacha narx darajasi ishlab chiqarish xarajatlaridan kelib chiqadi.

Talab shu narx asosida kelib chiqadi. Sinfiy mehnat qiymat nazariyasi ayrim qarama-qarshiliklarga ega.

Bular quyidagilardan iborat:

-har qanday jamiyat ishlab chiqarish jarayonini cheksiz ravishda rivojlantira olmaydi. Uning sababi ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan omillar cheklanganligidir. Bu o'z navbatida ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasiga asoslanganda u ham cheksiz emas;

-tovarlarga bo'lgan talablarni o'rganishni ta'minlovchi omillar o'rganilmagan;

-sinfiy qiymat nazariyasi qiymatni mohiyatini to'liq ochib beraolmagan.

Yangi iqtisodiy konsepsiya vakillari me'yoriy naflilik nazariyasini ilgari surmoqdalar. Bu nazariyaga asosan mahsulot naflilik chegarasiga ega. Faraz qilamizki, bir iste'mol tovarini naflilik chegarasi borki u insonni iste'mol talabani qondiradi, undan ortig'ini esa naflilik darajasi past bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining o'zi yuqorida aytib o'tilgan omillarning o'zaro bog'liqligini taqozo etadi. Ayrim olingan omil hech qachon mahsulot omili imkoniyatini bermaydi. Ular o'zaro aloqada bo'lganda bir-birini o'mini bosgandagina ko'zda tutilgan maqsadga erishiladi. Omillarning o'zaro bog'liqlikda ifodalanishiga ishlab chiqarish funksiyasi deyiladi. Ishlab chiqarish funksiyasi mikroiqtisodiy darajada quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = f(a_1, a_2, \dots, a_n)$$

Bunda: Y — ishlab chiqarish hajmi;

f — funksiya, bog'liqlik;

a_1 — ishchi kuchi, a_2 — ishlab chiqarish vositalari ... a_n — ishlab chiqarish xomashyolari.

Makroiqtisodiy darajada ishlab chiqarish funksiyasini quyidagicha ifodalash mumkin: $Y = f(N, LK)$

Y — mahsulot hajmi;

f — bog'liqlik;

N — mehnat;

L — yer;

K — kapital.

Ishlab chiqarish funksiyasi omillarning muqobillari bilan almashtirish imkoniyatlari ifodalaydi.

Mahsulot birligi oshishi bilan unga ketadigan xarajat ham oshib boradi.

Mehnat unumdorligini oshirishdan maqsad xarajatlarni kamaytirish va foydani oshirishdir.

5. Ijtimoiy ishlab chiqarish va iqtisodiy ko'rsatkichlar

Inson farovonligi va jamiyat taraqqiyoti moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, ma'naviy va ijtimoiy ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'liq. Ijtimoiy ishlab chiqarish deb butun jamiyat miqyosida makroiqtisodiy darajadagi ishlab chiqarishga aytiladi. Jamiyatda yaratilayotgan barcha moddiy ne'matlar ishlab chiqarish jarayonining natijasidir. Biz ishlab chiqarish jarayonining ikki turga, ya'ni moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishga bo'linishini va bu jarayon oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shaklida takrorlanishini aytib o'tgan edik. Endi ana shu bozor iqtisodiyoti sharoitida moddiy ishlab chiqarish jarayonini ikki bo'linmaga bo'linishini, ya'ni: ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga va iste'mol buyumlarini ishlab chiqarishga bo'linishi sabablarini ko'rib chiqamiz. Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish, asosan ishlab chiqarishga zarur bo'lgan (mehnat qurollari) ishlab chiqarish vositalarini etkazib beradi. Agar ishlab chiqarish vositalari yaratilmasa va ular etarli darajada bo'lmasa, zarur bo'lgan iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish mumkin bo'lmay qoladi. Ishlab chiqarish umuman ikki turga: moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishga bo'linadi.

Moddiy ishlab chiqarish jamiyat a'zolarini iste'mol buyumlariga, ishlab chiqarishni esa zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, xom ashyolari bilan ta'minlaydi.

Nomoddiy ishlab chiqarish bu jamiyat a'zolari uchun zarur bo'lgan ko'rsatilayotgan turli xizmatlar: medisina, madaniyat, ta'lim, maishiy xizmat, ijtimoiy ta'minot, ilmiy xizmat, axborot, transport va boshqa xizmatlar yig'indisidan iboratdir. Ishlab chiqarishning qay darajada olib borilayotganligi va uning samaradorligi iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida aniqlanadi.

Iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida ma'lum bir korxonalar, tarmoqlar, jamiyat darajasida uning ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy tahlili asosida rivojlanish darajasiga baho berish mumkin. Iqtisodiy ko'rsatkichlar bir — birlari bilan uzviy bog'liq bo'lishi iqtisodiy tizimlar ko'rsatkichini ifodalaydi.

Iqtisodiy ko'rsatkichlar ikki turga bo'linadi.

- makroiqtisodiy ko'rsatkichlar;
- mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ma'lum bir tarmoqlar, iqtisodiy mintaqalar yoki davlat miqyosida erishilgan iqtisodiy natijalarni, iqtisodiy holatni ifodalaydi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, jami eksport, jami import, baholarning o'zgarish indeksi, aholining pul daromadlari, aholining pul xarajatlari, aholining o'rtacha oylik yoki yillik ish haqlari, aholining nominal, real ish haqlari va boshqalar kiradi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar yig'indisi asosida shakllanadi.

Mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar ma'lum korxonalar va tarmoqlar miqyosida iqtisodiy holatni ifodalaydi. Uning ko'rsatkichlari ijtimoiy mahsulot, ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi, korxonalar daromadi, korxonalar sof daromadi, asosiy fondlar qiymati, aylanma fondlar qiymati, fondlar qaytimi, fondlar bilan qoplanish darajasi mehnat qaytimi, mehnat unumdorligi, mehnat xarajatlari fondlarining doiraviy harakati, ish vaqti, mahsulot sifatini va boshqa shunga o'xshash ko'rsatkichlardan iborat. Bu ko'rsatkichlarni makroiqtisodiy ko'rsatkichlaridan farqi har bir ko'rsatkich oldida umumlashtiruvchi «jami», «yalpi» «milliy» so'zlari ishlatilmasligidir.

Ishlab chiqarish jarayonida korxonalarda asosiy fondlardan foydalanish samaradorligi korxonaga uchun katta iqtisodiy ahamiyatga ega va u quyidagicha aniqlanadi.

$$F_s = \frac{M}{AF_Q} \cdot 100\%$$

Bunda: F_s — fond samaradorligi;
 M — ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi;
 AF_Q — asosiy fondlar qiymati.

Korxonaga ishlab chiqarish samaradorligini mikroiqtisodiy darajada ifodalovchi iqtisodiy yana bir ko'rsatkich mehnat unumdorligi ko'rsatkichi bo'lib, u quyidagicha aniqlanadi.

$$M_u = \frac{M}{M_{mx}} \cdot 100\%$$

Bunda: M_u — ishlab chiqarish unumdorligi;
 M — yaratilgan mahsulot natural miqdorda yoki qiymatda;

M_{mx} — mehnat xarajatlari (soat yoki kunlarda).

Mikroiqtisodiy ko'rsatkichlardan biri mahsulotning material sig'imi, ya'ni (mahsulot ishlab chiqarishda sarf etilgan xom ashyo, yoqilg'i, energiya va boshqalarini, sarfning darajasini aniqlaydi.

$$M_s = \frac{M_r}{M} \cdot 100\%$$

Bunda: M_s — material sig'imi;
 M_r — moddiy xarajatlar;
 M — mahsulot.

Ishlab chiqarish samaradorligi tannarxga nisbatan quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$I_s = \frac{F}{T} \cdot 100\%$$

I_s — ishlab chiqarish samaradorligi;

F — foyda miqdori;

T — tannarx.

Ishlab chiqarish fondlariga nisbatan samaradorlik foydani asosiy va aylanma ishlab chiqarish fondlariga nisbatan quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$I_s = \frac{F}{A_{F1} + A_{F2}} \cdot 100\%$$

I_s — ishlab chiqarish samaradorligi;

F — foyda miqdori;

A_{F1} — asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

A_{F2} — aylanma ishlab chiqarish fondlari.

Keltirilgan formulalar iqtisodiy holatni mikro va makroiqtisodiyot darajasida aniqlashda qo'llaniladi.

6. Ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot va uning hajmini o'lchash. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning asosiylari yalpi milliy mahsulot ($YaMM$) va yalpi ichki mahsulot ($YaIM$) hisoblanadi. $YaMM$ milliy davlatning iqtisodiy qudratini ifodalaydigan ko'rsatkich hisoblanadi. $YaMM$ — bir yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarning hamda ishlatilgan resurslarning bozor bahosidagi umumiy qiymati hisoblanadi.

$YaMM$ ni «xarajatlار» va «daromadlar» oqimi bo'yicha ifodalash mumkin. Davlatning daromadlari xarajatlariga mos kelgandagina makroiqtisodiy muvozanat vujudga keladi.

Lekin ja'mi daromadlar darajasi ja'mi xarajatlar darajasiga nisbatan ko'p bo'lishi kerak. Chunki, daromadlarning xarajatlarga nisbatan ortiqcha qismi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosiy manbai hisoblanadi.

YaMMni «daromadlar» ko'rinishida quyidagicha ifodalash mumkin:

$$YaMM = I + R + P + F + S_a + A$$

Bunda: I — ish haqi;
R — renta;
P — foiz;
F — foyda;
S_a — biznesdan olinadigan egri soliqlar;
A — amortizasiya.

YaMMni quyidagi xarajatlar bilan ham hisoblash mumkin: bu shaxsiy iste'mol uchun bo'lgan xarajatlar, korxonalar xarajatlari, davlat tomonidan tovar va xizmatlar xaridi xarajatlari, sof eksport xarajatlari, sof import xarajatlari chet el tovar va xizmatlari uchun bo'lgan xarajatlardir

$$YaMM = Sh_X + I_X + D_X + K_X + S_{Ex} + S_{ix}$$

YaMM — yalpi milliy mahsulot;
Sh_X — shaxsiy iste'mol xarajatlari;
I_X — ishlab chiqarish xarajatlari;
D_X — davlat tomonidan tovarlar va xizmatlar xarajatlari;
K_X — korxonalar yalpi investisiyalari bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari;
S_{Ex} — sof eksport xarajatlari.
S_{ix} — sof import xarajatlari.

YaIMga sof eksport kiradi. YaIM bilan YaMM o'rtasidagi farq uncha katta emas. YaMM makroiqtisodning agregatli ko'rsatkichi deyiladi. Chunki YaMM tarkibidan boshqa ko'rsatkichlar keltirib chiqariladi. Ular quyidagi ko'rinishga ega:

$$YaMM - A = SMM$$

Bunda: YaMM — yalpi milliy mahsulot;
A — amortizasiya;
SMM — sof milliy mahsulot;

SMM tarkibida amortizasiya ajratmalari hisobga olinmaydi. Amortizasiya ajratmalari asosiy ishlab chiqarish fondlarini ta'mirlash va yangilarini sotib olishga sarflanadi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan yana biri **milliy daromad** hisoblanadi. Yil davomida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanilgan holda yangidan yaratilgan qiymatga milliy daromad deyiladi. Milliy daromad ish haqi, renta, foyda, foizlarning yig'indisidan tashkil topadi. Milliy daromad ham bir yil davomida yangidan yaratilgan xizmatlar va tovarlar yig'indisining bozor bahosidagi qiymatidir. Milliy daromad quyidagicha hisoblanadi.

$$YaMM - A - S_e = MD \text{ yoki } YaMM - T = MD$$

Bunda: A — amortizasiya ajratmalari;
S_e — biznesdan olinadigan egri soliq;
MD — jam'arish va iste'molga sarflar;
SMM — sof milliy mahsulot;
T — bir yil ichidagi moddiy xarajatlar.

Mamlakatning iqtisodiy holatini belgilaydigan makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan yana biri shaxsiy daromad hisoblanadi.

Milliy daromaddan ijtimoiy sug'urta, korporasiyalarning soliq va foydalari, qayta taqsimlanmagan foyda, hamda transfert to'lovlari chegirib tashlangandan so'ng qolgan qiymat shaxsiy daromadni tashkil etadi.

Mehnatkashlar shaxsiy daromaddan soliqlarni to'laganlaridan so'ng qolgan daromad ulaming shaxsiy ehtiyojiga sarflanadi.

Bir yil ichida ishlab chiqarilgan mahsulot vaqt, mehnat sarflariga qarab zaruriy va qo'shimcha mahsulotga bo'linadi. Nima uchun ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot ikki qismga bo'linadi. Uning asosiy sababi ish vaqti, ish kuni ikki qismga zaruriy va qo'shimcha ish kuniga bo'linadi. Ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarishga sarf etilgan mehnat ham zaruriy va qo'shimcha mehnatga bo'linadi. Zaruriy ish vaqtida ishlab chiqarilgan zaruriy mahsulotni ishchi sarf etgan zaruriy mehnati evaziga ish haqi ko'rinishida umumiy ekvivalent bo'lgan pul shaklida, yaratilgan

ijtimomiy mahsulotdan o'z ulushini ish haqi tarzida oladi. Qo'shimcha ish vaqtida yaratilgan qo'shimcha mahsulot korxonada foydasini tashkil etib, asosan, mehnat xodimlarini moddiy rag'batlantirishga, ishlab chiqarishni kengaytirishga va ehtiyotkorlik fondlarini tashkil etishga sarflanadi. Zaruriy va qo'shimcha mahsulotning ko'payishi ishlab chiqarilayotgan ijtimoiy mahsulot va uni ishlab chiqarish uchun sarf etilgan ishlab chiqarish xarajatlarining hajmiga bog'liq bo'ladi.

7. O'zbekistonda iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish.

Iqtisodiy resurslar yuqorida aytib o'tilganidek, kam va chegaralanganidir. Demak, ishlab chiqarishning ham chegarasi bor.

Davlatning iqtisodiy qudrati va uning texnikaviy taraqqiyoti iqtisodiy resurslarga va ulardan samarali foydalanishga bog'liq.

Iqtisodiy resurslarga: moliyaviy, moddiy, mehnat resurslari hamda tadbirkorlik faoliyati kiradi. Moddiy resurslar mamlakatda mavjud bo'lgan tabiiy resurslardan foydalanish va ularning samaradorligini oshirish, ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi jahon iqtisodiga qo'shilgan davrda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oxirgi 17 yil ichida katta konlar fondining kamayishi, qazilma boyliklarini qidirish, uni ishga tushirish, ayniqsa, qayta ishlash samaradorligini oshirish ustida ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston faxrlansa arziydigan tabiiy resurslarga ega. Mamlakatimizda D.Mendelev davriy sistemasida mavjud bo'lgan elementlarning deyarli hammasi bor.

Respublikamizda mustaqillik yillarida iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish yo'lida katta ishlar amalga oshirildi. Mustaqillikning birinchi bosqichida (1991-2000) yillar bozor iqtisodiyotiga o'tish davri bilan ifodalansa, 2001-2007 yillarni o'z ichiga olgan ikkinchi bosqich davrida mamlakatimiz rivojlanishi qayta yangilash asosida iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, «Islohotlar-islohot uchun emas, avvalo inson uchun, uning manfaatlar uchun» degan ishora ostida amalga oshirildi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining so'nggi hal qiluvchi uchinchi bosqichi iqtisodiyotini makroiqtisodiy darajada

barqaror rivojlantirishga qaratilgan.

Iqtisodiy islohotlar milliy qadriyatlarga, urf-odat va an'analarimizga asoslangan holda amalga oshirilmoqda.

O'tgan davr ichida yoqilg'i-energetika va g'alla mustaqilligiga erishildi. Ilgari respublika iqtisodiyotini rivojlantirish uchun yiliga 6-7 million tonna neft va neft mahsulotlari tashqaridan olib kelingan edi. Ishlab chiqarilayotgan neft mahsulotlari 1990 yilga nisbatan 3 barobarga ko'paydi. Bu uni eksport hajmini ham o'sishini ta'minladi. Aholini yengil mashinalarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlash 6 barobarga o'sdi. Paxta xomashyosining asosiy qismi tashqariga chiqarilib, uning faqat 7.0 foizi respublikada qayta ishlanar edi. Amalga oshirilayotgan islohotlar iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi bo'lgan yalpi ichki mahsulotning 2008 yilda o'sishi 9 foizni, sanoatda 12,7 foizni, jumladan, iste'mol tovarlari ishlab chiqarish 17,7 foizni tashkil etdi, xizmat ko'rsatish hajmi 21,3 foizga o'sdi.

Iqtisodiyotning boshqa muhim tarmoqlari ham barqaror sur'atlar bilan rivojlanadi: qurilish — 8,3 foiz, transport, yuk va yo'lovchi tashish hajmi — 10,2 foiz, savdo sohasi — 7,2 foizga o'sdi. Qishloq xo'jaligida 4,5 foizga o'sishga erishilib, 3 million 410 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlandi, 6 million 145 ming tonna bug'doy yetishtirildi.

Davlat byudjeti ortig'i bilan bajarildi, ko'zda tutilgan defisit o'rniga yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1,5 foiz miqdorida profisitga erishildi. Paxta o'ylangan qat'iy pul-kredit siyosatini izchil olib borish tufayli inflyasiya ko'zda tutilgan ko'rsatkichlar chegarasida, ya'ni yillik 7,8 foiz darajasida saqlab qolindi. 2008 yilda o'rtacha ish haqi byudjet tashkilotlarida 1,5 barobaridan ziyod, butun iqtisodiyot bo'yicha esa 1.4 barobar oshdi.... Tashqi bozorda kon'yukturaning yomonlashuviga qaramasdan, 2008 yilda tashqi savdo aylanmasi 21,4 foizga oshdi, ayni vaqtda tovarlar va xizmatlar eksporti 28,7 foizga ortdi... 2008 yilda umumiy eksport hajmida xomashyo bo'lmagan tovarlarning ulushi 71 foizdan ziyodni tashkil etdi... O'zbekiston uchun an'anaviy eksport xomashyosi bo'lgan paxta tolasining bu boradagi ulushi 2003 yildagi 20 foizdan 2008 yilda 12 foizga tushdi... 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar

hisobidan 6,4 milliard AQSh dollari miqdorida investisiya jalb qilindi. Bu 2007 yil bilan taqqoslanganda, 28,3 foizga ko'p bo'lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investisiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi. O'zlashtirilgan barcha investisiyalarning 50foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizasiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirilganini ta'kidlash darkor..., 2008 yilda 1 milliard 700 million AQSh dollari miqdorida xorijiy investisiyalar o'zlashtirildi. Bu 2007 yildagiga nisbatan 4.6 foiz ko'p demakdir..., xorijiy investisiyalarning 74 foizini to'g'ridan-to'g'ri investisiyalar tashkil etdi..., investisiyalarning qariyb 54 foizini korxonalar va aholi mablag'lari tashkil etadi.

Investisiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so'mlik asosiy foizga ega bo'lgan jami 423 ta ob'ekt, jumladan, oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatida 118 ta, yengil va to'qimachilik sanoatida 65 ta, qishloq va o'rmon xo'jaligi sohasida 58 ta, kimyo va neft-kimyo sanoatida 13 ta, farmasevtika tarmog'ida 8 ob'ekt ishga tushirilgan.

Ijtimoiy soha ob'ektlarini qurish va foydalanishga topshirish masalalariga ustuvor ahamiyat berilishi natijasida 113 ming 200 o'quvchiga mo'ljallangan 169 ta kasb hunar kolleji va 14 ming 700 o'rinli 23 akademik lisey qurildi va rekonstruksiya qilindi..., 69 ta yangi maktab barpo etildi va 582 ta maktab kapital rekonstruksiya qilindi..., 7 million 240 ming metr kvadrat turar binolari va boshqa ob'ektlar qurildi..., 2008 yil mobaynida yurtimizda 661 mingga yaqin, jumladan, kichik biznes sohasida-374 mingta xizmat ko'rsatish va servis sohasida qariyb 220 mingta, kasanachilik hisobidan esa 97 ming 800 ta yangi ish o'rni yaratildi.¹¹

Iqtisodiy rivojlanish asosan ishlab chiqarish korxonalarini takomillashtirish, chuqur iqtisodiy islohotlarni olib borish, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksportga chiqarish, kichik biznesni rivojlantirish evaziga amalga oshirilmoqda.

Bu iqtisodiy ko'rsatkichlar Respublikada iqtisodiyotni barqaror rivojlanishini ifodalaydi.

¹¹ I.A.Kamimov Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralarini. T.: O'zbekiston, 2009.

Asosiy atama va tushunchalar

Ishlab chiqarish kuchlari, ish kuchi, mehnat qurollari, ehtiyojlar, manfaatlar, absolyut, haqiqiy ehtiyojlar, moddiy va nomoddiy ehtiyojlar, birinchi va ikkinchi darajali ehtiyojlar, shaxsiy, umumxalq va jamoa ehtiyojlari, mehnatga bo'lgan ehtiyojlar.

3-mavzu. MULKCHILIK VA XO'JALIK YURITISH SHAKLLARI

1. Mulk munosabatlarining mohiyati

Iqtisodiyot nazariyasida ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikning turlari va shakllari tasniflanadi. Uning ikkita asosiy turi mavjud bo'lib, unga xususiy va ijtimoiy turlar kiradi. Bularning doirasida mulkchilikning bir-birlaridan farq qiluvchi turli-tuman shakllari mavjud bo'ladi. Huquqiy ma'noda yondashganda, mulkchilik o'zida mulkka egalik munosabatlarini ifodalaydi.

Har qanday jamiyat o'ziga mos bo'lgan iqtisodiy tizimga mos keladi. Iqtisodiy tizimni xususiyati mulkka va ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan egalik shakllariga va xo'jalik faoliyatlari bo'yicha qabul qilinadigan qarorlarni amalga oshirish mexanizmlariga bog'liq. Ikkala shartlar iqtisodiy mexanizm xususiyatlarini ifodalaydi. Mulchilik munosabatlari jamiyatni rivojlanishining iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ideologik tomonlarini qamrab oladi.

Mulkchilik munosabati jamiyatning asosiy negizi bo'lib, har bir mamlakat o'z hududida mulkchilik to'g'risidagi huquqiy qonunlar majmuini ishlab chiqarishga asosiy e'tiborini qaratadi. Mulchilik ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqaruvchilar o'rtasida o'zaro iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi. U ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarilgan mahsulotning taqsimotini, ayirboshlash darajasini, hamda iste'mol qilish shakllarini belgilaydi. Ijtimoiy mulchilik egalik shakllariga qarab jamiyat qay tartibda va kimning manfaati uchun xizmat qilishini aniqlash mumkin. Mulchilik munosabatlari jamiyatning asosiy negizidir.

Shuning uchun ham har bir davlat mulkchilik to'g'risida yuridik huquqqa ega bo'lgan qonunlar ishlab chiqadi va bu qonunlarga shu davlatning fuqarolari bo'ysunadilar. Shunga muvofiq har bir shaxs qonun orqali o'ziga tegishli bo'lgan mulkka gina egalik qilish, undan foydalanish va taqsimlash huquqini oladi. Iqtisodiy jihatdan yondashganda mulkchilik munosabatlari ishlab chiqarishda mavjud bo'lgan kishilar o'rtasidagi murakkab xo'jalik munosabatlarini aks ettiradi. Mulkchilik munosabatlari moddiy ne'matlarni o'zlashtirish, ulardan xo'jalik yuritishda foydalanish va ularni sotish kabi sohalarni ham qamrab oladi.

2. Mulk munosabatlarining yuridik va iqtisodiy mazmuni

Mulkchilik yuridik ma'noda mulkka egalik munosabatini ifoda etadi. Shuning uchun, moddiy boylikni turli sub'ektlar, ya'ni alohida kishilar, ijtimoiy guruhlar va davlat o'rtasida qanday taqsimlash o'zlashtirishning huquqiy me'yorlari aniqlanadi va belgilab qo'yiladi. Shunga muvofiq mulk egasi qonunda belgilangan buyumga tegishli bo'lgan mulkka egalik qilish, foydalanish va taqsimlash vakolatini, huquqini oladi. Davlat mavjud mulkchilik munosabatlarini mustahkamlaydi va himoya qiladi.

Mulkchilik iqtisodiy ma'noda ishlab chiqarishda mavjud bo'lgan kishilar o'rtasidagi murakkab xo'jalik munosabatlarini ifoda etadi. Har qanday moddiy ne'mat ishlab chiqarish kishilarning o'z manfaatlarini uchun tabiat buyumlarini va energiyani o'zlashtirishdan iboratdir.

Lekin ijtimoiy munosabatlarda tabiat va insonlar tomonidan yaratilgan boylik kimga tegishligiga ko'ra belgilangan miqdordan ortig'ini o'zlashtirish mumkin emas. Shuning uchun mulkchilik munosabati moddiy ne'matlarni o'zlashtirish, ulardan xo'jalikda foydalanish va iqtisodiy jihatdan realizatsiya qilish sohasini qamrab olgan. Buni kengroq ko'rib chiqadigan bo'lsak, o'zlashtirish buyumlarga o'zinikidek munosabatda bo'lishlikni belgilovchi kishilar o'rtasidagi iqtisodiy ishlab chiqarish vositasi

egasi ayrim hollarda yaratuvchilik faoliyati bilan shug'ullanmaydi. Bunda mulkdor va tadbirkor o'rtasida mulkdan xo'jalikda foydalanish munosabatlari yuzaga keladi. Mulk egasiga daromad keltirgandagina iqtisodiy realizatsiya qilinadi. Bunda daromad ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishdan natijasida yaratilgan qiymatning hammasi yoki bir qismdan iborat bo'lib, foyda, soliq yoki to'lovlar shaklida ifodalanadi. Masalan, ijaraga berilganda, ijara haqi belgilanadi. Ijara haqi deb, mulkni ijaraga olib, foydalanish natijasida olgan daromadining bir qismini ijara haqi sifatida mulkdorga to'langan haqqa aytiladi. Kontrakt tuzilayotganda, avvaldan, vaqtinchalik mulkdorga to'lashi kerak bo'lgan to'lov yoki olinadigan ijara ulushi belgilab qo'yiladi. Ijarachi ishlab chiqarish jarayonida ijaraga olingan ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalardan foydalanadi. Yirik ishlab chiqarish korporatsiya, aksionerlar jamiyatida va shunga o'xshash yirik korxonalarda ishlab chiqarish jarayonini odatda ishga yollangan menejerlar tomonidan boshqariladi, garchan ular mulk egasi yoki mulkni ijaraga olgan sub'ekt bo'lmasa ham. Bu holatda mulk egasi xo'jalik sub'ekt vazifasini bajarmaydi. Chunki u xo'jalikni ijaraga topshirgan. Kichik biznes sohaslarida sub'ektlar ishlab chiqarish jarayonini o'zlari tashkil etgan holda, uning iqtisodiy natijalarini taqsimlashni ham o'zlari amalga oshiradi.

Shunday qilib, ijaraga berilgan mulk egasi bo'lib ikki sub'ekt, ya'ni mulk egasi hisoblanadi va undan vaqtincha foydalanuvchi. Mulkchilik munosabati butun xo'jalik jarayonining faoliyatini, ya'ni ishlab chiqarish, taqsimot, almashinuv va iste'mol sohaslarini qamrab oladi.

3. Mulk turlari va xo'jalik yuritish shakllari

Mulk so'zining mohiyatini tahlil etishga yana murojaat qiladigan bo'lsak, shuni alohida ta'kidlash lozimki, uning ob'ekti o'zining shakllanishiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Inson tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar.

2. Jamiyatda mavjud bo'lgan tabiiy va ishlab chiqarilishi moddiy boyliklar va ma'naviy boyliklar. (avlodlardan meros

tariqasida qoldirilgan ilmlar, malakalar va tajribalar, ko'nikmalarga) bo'linadi.

Iqtisodiyot nazariyasi tarixida mulkchilikning 3 turi ya'ni shaxsiy, xususiy va davlat mulki mavjud deb kelingan va ular tavsiflab berilgan. Mulkchilikning mazkur 3 ta turi iqtisodiy adabiyotlarda keng tushuntirilgan va izohlab berilgan. Shunga qaramay, mulkchilik munosabatlari yuzasidan tahlillarning tez-tez o'zgarib va yangi mulkchilik shakllarining vujudga kelib turgani bois, ularning mazmun-mohiyati ham o'zgarib bormoqda. Xususan, hozirgi vaqtda iqtisodiy adabiyotlarda mulkchilikning quyidagi turlari mavjud deb qaralmoqda. Umumiy mulk, aralash mulk, xususiy, shaxsiy mulk, davlat mulki, jamoa mulki, shirkat mulki, mahalla mulki, meros mulk va hokazolar. Ba'zi bir iqtisodiy adabiyotlarda davlat mulki, jamoa mulki, shirkat mulki, meros mulk va hokazolarni umumiy mulkning tarkibiy qismlari sifatida tahlil qilsalar, xorijiy mamlakatlarning iqtisodiy adabiyotlarida ularni alohida mulk turi sifatida tasvirlaydilar.

Mulkchilik munosabatlari butun iqtisodiy tizimning mohiyatini ochib beradi, o'zaro manfaatlari va iste'mol munosabatlarini bir yo'nalishda umumlashtirgan holda namoyon qiladi. Uning ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarini belgilab beradi. Mulkchilikning nazariy va amaliy muammolari yechimini topish jamiyat taraqqiyotining mohiyatini tushunish va idrok etish, yo'nalishlarini aniqlash uchun katta ahamiyatga ega bo'ladi. Qaysi mulk shakliga asoslangan holda xo'jalik faoliyatlarini olib borishdan qat'iy sub'ektlar ma'lum darajada iqtisodiy manfaatdorlikka intiladilar. Iqtisodiy manfaatdorlik ishlab chiqarish sub'ektlarini xo'jalik faoliyatlarini olib borishga da'vat etadi. Uning iqtisodiy natijalari mulk shakllariga asoslangan holda iqtisodiy manfaatdorlikni e'tiborga olgan holda ishlab chiqarilgan mahsulot va foydani taqsimotini ta'minlaydi.

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlarida ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarishning umumlashuv darajasi turlicha bo'ladi. Mehnat unumdorligi, texnikaviy jihozlanganlik, ishlab chiqarish kuchlarining malaka darajasidagi farqlar, turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlar orasida, butun jamiyatdagi mulkchilik munosabatlarini muqobillashtirishni zarurligini ko'rsatadi.

Mulkchilikning quyidagi turlari mavjud.

Xususiy mulk ayrim kishilarning ishlab chiqarish vositalariga va ishlab chiqarish natijalariga egaligini aks ettiradi. Uning ikki turi mavjud bo'ladi: alohida xususiy mulk va guruhiiy mulk. Birinchi holda mulkka yakka kishi egalik qiladi. Ikkinchi holda esa xususiy mulk egalari guruh tarzida faoliyat yuritadilar, daromad yakka shaxs yoki guruh tomonidan o'zlashtiriladi. Xususiy mulk turli yo'llar bilan ishlab chiqarish vositalarini sotib olish orqali mustaqil xo'jalikni barpo etish davlat korxonasi yoki do'konini sotib olish orqali xususiy korxonalar tashkil etish asosida vujudga keladi. O'zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to'g'risida»gi qonunida mamlakatimizda quyidagi: fuqarolarning shaxsiy va xususiy mulklari, kollektiv (shirkat) mulki, oila va mahalla mulki, kooperativ mulk, ijaraga olingan korxonasi mulki, aksiyadorlar jamiyati, davlat korxonasi, jamoa tashkilotlari, diniy uyushmalar, birlashma mulklari, turli xo'jaliklar va yuridik shaxs hisoblangan boshqa jamoalar mulki, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulklari dan iborat bo'lgan davlat mulki kabi mulk shakllari bo'lishi ko'rsatib o'tilgan.

Umumiy mulk jamoa tarzida uyushgan barcha shaxslarning asosiy ishlab chiqarish vositalariga va ishlab chiqarish natijalariga teng munosabatda bo'lishini birgalikda egalik qilishini bildiradi. Umumiy mulkning davlat mulki, jamoa mulki, shirkat mulki, mahalla mulki kabi turlari mavjud.

Aralash mulk. U davlat mulki, jamoa mulki, mahalla mulki kabilarning birlashuvi, umumlashib ketishini o'zida ifoda etadi, ko'p hollarda qo'shma korxonalar, ajnabiy tashkilotlar va fuqarolar yo xorijiy davlatning, xorijiy yuridik shaxslarning ulushi hisobidan tashkil etilgan mulk sifatida mavjud bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida mulkning barcha shakllari tengdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilikning birdan-bir shakliga imtiyoz berilmaydi. Bozor munosabatlarining faolligi bozor munosabatlari qaror topishining birlamchi asosi hisoblanadi.

Davlat mulki – bu davlat ixtiyorida turli ko'rinishdagi mulk bo'lib, unga davlat tomonidan to'liq egalik qilinadi va

foydalaniladi. Davlat mulki asosan ikki usul bilan shakllanadi. Birinchi xususiy mulklarni milliylashtirish yo'li bilan, ikkinchi usul davlat mablag'lari hisobiga shakllanadi. Davlat mulkini yer osti, yer usti tabiiy boyliklari, yirik-yirik davlat miqyosida iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan ishlab chiqarish korxonalari, mashina – transport tizimlari, temir yo'llar, ma'muriy, ommaviy ijtimoiy – madaniy binolar, tibbiy kasalxonalar, ijtimoiy – muassasalar binolari va boshqalar tashkil etadi.

Jamoa mulki. Mulkchilik to'g'risida qabul qilingan qonun va me'yoriy hujjatlarda ishlab chiqarish vositalariga jamoaviy tarzda egalik qilishning asosiy belgisi ishlab chiqarish vositalarini guruh tomonidan tasarruf etilishidan iboratdir. Jamoa mulki ham mulkning bir ko'rinishidir. Sobiq Ittifoq mamlakatlari va ulardagi mavjud ma'muriy buyruqbozlik tizimi davrida jamoa mulki shakli birgina kolxozlar ko'rinishida mavjud bo'lgan, ammo davlatning aralashuvi kolxozlarni o'z-o'zini boshqarish huquqining ta'minlanmaganligi sababli, u keng rivojlana olmadi. Hozirgi paytda mamlakatimizda xuddi rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlardagidek, turli ko'rinishdagi jamoa mulklari mavjud.

Shirkat mulki ishlab chiqarish yoki boshqa bir iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o'zlarining mablag'lari va mehnatlarini birlashtirgan shaxslar, ya'ni jamoa a'zolarining umumiy mulkidir. Shirkat mulki – o'zining ustav fondiga, manziliga, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan uyushmaning ishlab chiqarish faoliyatini yuritishi uchun zarur hisoblangan mulk sifatida namoyon bo'ladi.

Shirkat o'zining nizomida ta'sis shartnomasida qayd etilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, uskunalar, asbob-anjomlarga ega bo'ladi. Bular shirkat mulki hisoblanadi. Shirkat mulkida kimning qancha ulushi bo'lishi, olingan foydaning qay tarzda taqsimlanishi, mulkning qanday boshqarilishi yoki kimlarga ijaraga berilishi ta'sis shartnomasida aks etadi. Hozirgi paytda faoliyat turiga ko'ra shirkat mulkining 3 turi ko'proq qo'llanilmoqda — ishlab chiqarish, matlubot va qishloq xo'jaligi jamoa shirkatlari, ishlab

chiqarish va xizmatlar ko'rsatish (matlubot) shirkatlari bir-biridan farq qilib, o'zlarining alohida xususiyatlariga egadirlar.

Kooperativ mulk — ishlab chiqarish yoki boshqa biron faoliyatni amalga oshirish uchun o'zlarining mablag'larini birlashtirgan korxonalarining umumlashgan mulkidir. O'zbekiston Respublikasida mulkning hamma shakllari teng huquqlidir.

Fermer mulki fermer ishlab chiqarish xo'jaligini tashkil etish bilan shakllanadi. Qishloq xo'jaligida 1 yanvar 2007 yil ma'lumotiga ko'ra, 189,2 ming fermer xo'jaliklari faoliyat ko'rsatgan. Bu ko'rsatkich 2005 yilga nisbatan 63,6 mingga ko'pdir. Fermer xo'jaliklarini yanada rivojlantirish samaradorligini oshirish ularga ajratilgan yer maydonlarining optimal darajalariga bog'liq. Yer maydonlarining optimal darajada bo'lishi fermer xo'jaliklarini samaradorligini ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish asosida mehnat unumdorligini oshirish orqali erishish mumkin. Shuning uchun ham fermer xo'jaliklarini yer maydonlarini optimallashtirish bo'yicha ularning ishlab chiqarish yo'nalishlariga qarab ixtisoslashuvdan kelib chiqqan holda qayta ko'rib chiqildi. Natijada paxtachilik va g'allachilikda yer maydoni 37 gektardan 93,7 gektargacha, sabzavotchilikda 70,0 gektardan 24,7 gektargacha va chorvachilikda esa 154 gektardan 164,5 gektargacha ko'paytirildi.

Dehqon mulki – dehqon xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lib, 2007 yilda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotning 62,7 foizi dehqon xo'jaliklariga to'g'ri kelgan. 2007 yilda dehqon xo'jaliklari dukkakli mahsulotlarning 16,7 foizini, kartoshkani 84,5 foizini, poliz mahsulotlarini 48,8 foizini, sabzavot mahsulotlarini 65,9 foizini, mevalarni 52,2 foizini va uzumning 43,6 foizini ishlab chiqarganlar.

2006 yildan boshlab qishloq joylarida bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan holda yangi mehnat kooperatsiya shakllari tashkil topmoqda. Jumladan, fermer xo'jaliklari tomonidan meva sabzavot mahsulotlari hamda uzum yetishtirishga va uni qayta ishlashga ixtisoslashgan 200 ta agrofimlar tashkil topdi. Bu yangicha xo'jalik munosabatlari tizimini shakllanayotganligini ko'rsatmoqda.

4. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish muammolari

Iqtisodiy islohotlarning bugungi bosqichida eng muhim va dolzarb vazifa mulkiy munosabatlarni tubdan o'zgartirmoqdir. Uning tub mohiyati mulkni haqiqiy egalari qo'liga berish, tadbirkorlik uchun keng yo'l ochib berish va mulkdorda yangi mulk egasi xissiyotini tarbiyalashdan iboratdir.

Xususiylashtirish sohasida mulkdorga duch kelayotgan muammolarni yechish, unga keng yo'l ochib berish, mulk egalarini huquqiy tarbiyalash maqsadga muvofiqdir. Birinchi navbatda, tadbirkorlikning qonuniy bazasini mustahkamlash va uning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishini ta'minlash kerak.

Xususiylashtirishning o'zidan ham, uning ishlab chiqarishini rag'batlantirish, mehnat mahsuloti sifatini yaxshilash va ko'paytirishdan manfaatdorligini oshirish, aholi ehtiyojini qondirishda raqobat muhitini vujudga keltirish, yakka hokimlikni yo'q qilish va shu orqali erkin iqtisodning paydo bo'lishiga imkon yaratish muhim va qimmatliroqdir. Xususiylashtirish bilan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish sinonim tushunchalar hisoblanadi, lekin ularning mohiyati har xil.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish deganda, davlatning mulkka egalik qilishida tanho hajmlikni yo'qotish tushunilsa, xususiylashtirish deganda, mulkni turli-tuman mulk egalariга topshirish, sotish, tekinga berish tushuniladi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiy mulkdan tashqari davlat mulki hamda boshqa nodavlat mulk shakllarini vujudga keltirishdir. U davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish; davlat korxonasini sotib, jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatiga qarab chiqarilgan cheklar bo'yicha fuqarolarga bepul berish, ayrim davlat korxonalarining chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish va shu kabi tadbirlarni o'z ichiga oladi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish sharoitiga qarab pulli, yoki imtiyozli tarzda o'tkaziladi. O'z shakli va usulidan qat'iy nazar bu tadbir xilma-

xil mulkchilikning vujudga keltirishni ta'minlaydi.

Xususiy lashtirish — bu davlat mulkiga egalik qilish huquqini davlatdan xususiy shaxslarga o'tirishidir. Uning 3 modeli mavjud:

Xususiy lashtirishning 1-modeli mulkni barcha aholiga bepul tarzda barobar taqsimlanishi. Bunday ommaviy xususiy lashtirishdan maqsad qisqa muddat ichida cheklar bozorining joriy etish hisobiga mulkdorlarning keng ko'lamini tashkil etish bo'lib, uni xususiy lashtirishning chekli (va ucherli) modeli deyiladi. U Rossiyada qo'llanilgan.

2-model korxonani uning jamoasiga bepul tarzda o'tkazish bo'lib, uning e'tiborli tomoni shundaki, korxonani mehnat qiluvchi jamoa ixtiyorida bo'ladi, bu esa mehnat jamoasi va korxonaning ishlab chiqarish yo'nalishini saqlab qolishga sabab bo'ladi.

3-model — mulkni qisman yoki to'liq tarzda sotib olish. Buning afzallik tomoni uning mulkdorda haqiqiy xo'jayinlik hissi, ma'suliyati kuchayib, boqimandalik kayfiyati yo'qoladi, davlat byudjetiga ham mulkdorga ham foyda beradi. Bu model davlat mulkining aholining ijtimoiy himoyalangan qismiga bepul yoki imtiyozli tarzda o'tkazishni istisno etmaydi. Bu model O'zbekistondagi xususiy lashtirish dasturining asosini tashkil etdi va xususiy lashtirish jarayoni uch bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi bosqich — 1992-1993 yillarda amalga oshirildi. Bu vaqtda deyarli barcha uy-joylar xususiy lashtirilib, qishloq xo'jaligidagi har bir xonadonga yer ajratildi. Savdo, maishiy xizmat, mahalliy sanoatdagi kichik va o'rta korxonalar sotildi va hissadorlarga bo'lib berildi.

Ikkinchi bosqich — 1994-1995 yillarga to'g'ri keladi. Bu davrda minglab yirik va o'rta korxonalar aksionerlarning mulkiga aylantirildi.

Uchinchi bosqich — 1996 yildan boshlangan. Bu bosqich yakunlovchi xususiyatga ega bo'lib, bu davrda

xususiylashtirilmagan ob'ektlar ro'yxatiga kirmagan barcha ob'ektlar va korxonalar davlat tasarrufidan chiqariladi.

Biz shu narsani aniq, ravshan anglab olishimiz kerakki, xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish iqtisodiy islohot natijasi bo'lmay, uning yo'nalishlaridan biri, uni amalga oshirishning eng muhim yo'llaridandir. Mulkchilik shakllari turlicha bo'lgan korxonalar o'rtasidagi raqobatchilik kurashi ularni ishlab chiqarishning, boshqarishning ichki tashkiliy tizimlarini takomillashtirishga, texnika bilan qayta qurollantirishga fan va texnika sohasidagi yangi yutuqlarni qo'llashga moyil bo'lishiga, kam sarf-xarajat qilgan holda yanada yuqori sifatli va eng arzon narxda mahsulot ishlab chiqarishga undaydi. Pirovard natijada bu iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning qudratli vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Mulk turlariga qarab, ayrim davlatlar iqtisodiy resurslardan qanday foydalanishni o'zlarining imkoniyatlaridan kelib chiqib hal qilish jamiyat iqtisodiy tizimining xususiyyatlaridan kelib chiqadi.

Iqtisodiy tizim — jamiyat oldida turuvchi iqtisodiy muammolarni hal etish usullari, mexanizmlari va vositalari yig'indisidir. Insoniyat jamiyati vujudga kelganidan boshlab iqtisodiy tizimning to'rt xili vujudga kelgan va shu kunda ham amal qilib kelmoqda. Iqtisodiy tizimning eng oddiy turi **an'anaviy iqtisodiy tizim** hisoblanadi. Bunday iqtisodiy tizim sust rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mavjud. Bunday jamiyatlarda ishlab chiqariladigan mahsulotlar va xizmatlar odatda o'nlaracha va yuzlaracha yillar mobaynida o'zgar olmay qoladi. Xullas, an'anaviy iqtisodiyotda ishlab chiqarish g'oyat sekin o'zgaradigan urf-odatlar bilan belgilanadi.

An'anaviy ishlab chiqarish oddiy takror ishlab chiqarishga mos tushadi.

Iqtisodiy tizimlardan yana biri **ma'muriy buyruqbozlik tizimi** bo'lib, unga sobiq ittifoqdagi, hamda socialistik tizimda bo'lgan davlatlarni kiritish mumkin. Ammo u socialistik tizim hisoblansada, uning iqtisodiyoti aralash iqtisod hisoblanadi.

Ma'muriy buyruqbozlik tizimining asosiy xususiyatlari mulkning umumiy ekanligi va ishlab chiqarish natijasida bo'lgan moddiy ne'matlarning markazdan turib taqsimlanishi, xo'jalik bo'g'larida iqtisodiy mustaqillikning mavjud emasligidir.

Aralash iqtisodiy tizimda davlatning iqtisodga aralashuvini inkor etmaydi. Bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda aksariyat iqtisodiy yechimlarni bozor belgisida, ularda davlatning roli tobora oshib bormoqda.

Bozor bilan davlat ishtirokining qo'shiluvi asosida shakllangan iqtisodiy tizimni aralash iqtisodiyot deb atash imkonini beradi.

Bozor iqtisodiyoti tizimida mulkning ko'p qismiga mayda mulk egalari egalik qiladi.

Mulk shakli rivojlangan sari sof bozor iqtisodiyotidan aralash iqtisodiy tizimga o'tiladi. Hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyoti tizimi har xil modellarning ko'rinishini o'zida ifodalaydi. Bu modellar har bir davlat iqtisodiyotining xususiyatlarini ifodalaydi.

Shuning uchun ham bu modellar davlatlarning nomlari bilan ataladi: Janubiy Koreya, Germaniya, Turkiya, Amerika, Yaponiya, Shveysariya, O'zbek modeli va hokazolar.

Turkiya modeli iqtisodiyotning rivojlanishida mayda va o'rta biznesning rivojlanishiga, Amerikada erkin tadbirkorlik va mehnat unumdorligiga, Yaponiyada ommaviy oliy ma'lumotni oshirishga, O'zbek modelida aholini ijtimoiy himoyalashga urg'u berilishi va o'ziga xos bo'lgan bir qator xususiyatlar bilan farqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishi mulkchilik shakllari bilan uzviy bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Mulchilik masalasini hal qilish bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat

qiladi», degan edi.¹²

Respublikada davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish davlat belgilangan dastur asosida amalga oshirilmoqda.

Davlat dasturi asosida davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish respublikada pulli va pulsiz xususiylashtiriladigan mulkda fuqarolar o'z ulushlarini olishlarini ta'minlash, shu jarayonning borishida fuqarolar huquqlarining tengligini ta'minlash, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tadbirlarini amalga oshirish ustidan davlat va jamoat nazorati asosida, monopoliyaga qarshi qonunlar talablari asosida amalga oshirilmoqda.

Asosiy atama va tushunchalar

Mulk, mulk sub'ektlari va ob'ektlari, mulkiy munosabatlar, huquqiy va iqtisodiy munosabatlar, mulk turlari, davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk, iqtisodiy tizim, ma'muriy buyruqbozlik tizimi, bozor iqtisodiyoti tizimi, aralash iqtisod tizimi, davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish.

4-mavzu. TOVAR VA PUL MUNOSABATLARINING YUZAGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

1. Tovar ishlab chiqarish. Tovar va uning xossalari.

Bu mavzuni o'rganishni avvalo tovar-pul munosabatlari nimaligini bilib olishdan boshlash lozim. Tovar-pul munosabatlari bozor iqtisodiyotining mohiyatini tashkil etuvchi munosabatlar: tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayirboshlash va pul muomalasi ga xos munosabatlarning yaxlitligidir.

«Bozor» - bu tovar-pul munosabatlari amalga oshadigan ayirboshlash joyi ekanligi sababli, u tovar ishlab chiqarish va

---

¹² Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. - T.: O'zbekiston, 1995. 43b.

muomalasi rivoj topgandagina amal qiladi. Bu bir-biriga bog'liq jarayon hisoblanadi.

Bozor, bozor mexanizmlari orqali iqtisodiy sub'ektlarning iqtisodiy munosabatlarini tartibga soladi. Bozor iqtisodiyotni rivojlanishini yo'naltirishlarini ta'minlash bilan birga uning elementlarini o'zaro bog'liqligini ta'minlaydi.

Xo'sh, tovar ishlab chiqarish qachon vujudga kelgan? Kishilik jamiyatining rivojlanishida tovar ishlab chiqarishdan oldin natural ishlab chiqarish mavjud bo'lgan. Iqtisodiy tizimning shakllari va modellari mavjud bo'lishiga qaramasdan, uzoq, tarixiy davr mobaynida xo'jalik yuritishning umumiy shakli – natural va tovar xo'jaligi saqlanib qolmoqda.

Natural ishlab chiqarish tarixan rivojlanayotgan jamoa tuzumida mavjud bo'lgan, ammo u hozirda ham primitiv turdagi an'anaviy iqtisodiy tizimlarda mavjud bo'lishi mumkin. Natural xo'jalikda mahsulotlar bozorda sotish uchun emas, balki, xo'jalikning o'zida, uning xodimlari va yaratuvchilari iste'mol uchun ishlab chiqarilgan. Natural ishlab chiqarishda iqtisodiyotni tashkil etishning asosiy muammolari juda sodda yo'sinda hal etilgan. Nima yaratish, qanday yaratish va mahsulot kimga mo'ljallanganligini xo'jalik xodimlari faqat xo'jalik ichidagi iste'molni hisobga olgan holda aniqlaganlar.

Natural ishlab chiqarish alohidalashgan xo'jaliklardan iborat bo'lgan. Bu esa, natural ishlab chiqarishga chegaralanganlik xos ekanligini ko'rsatadi va iqtisodiy jarayonlarni bir doirada ishlab chiqarish va iste'mol doirasida olib borilgan tashqi aloqalar bo'lmagan. Natural xo'jalikda, xom ashyolarni topishdan tortib, mahsulotni tayyor holga keltirishgacha bo'lgan ishlarni alohida xo'jaliklarning o'zi bajargan. Ishlab chiqarish qo'l mehnatiga asoslangan. Bu esa natural xo'jalikka bir qancha asrlar davomida universal qo'l mehnati xos bo'lganligini ko'rsatadi.

Natural ishlab chiqarishda iste'mol hajmi bilan ishlab chiqarish hajmi birmuncha muvofiq kelgan: bu esa o'z navbatida bir-biri bilan bog'lash muammosini osonlashtirgan. Chunki, natural xo'jalikka ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasida iqtisodiy aloqalar xos bo'lgan, ular «ishlab chiqarish, taqsimot,

iste'mol» ketma-ketligi bo'yicha ro'y bergan.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanib borishi natijasida natural ishlab chiqarishga nisbatan ishlab chiqarish unumdorligining o'sishiga mukammalroq ishlab chiqarish vositalarini qo'llashga sharoit yaratadigan tovar xo'jaligi vujudga kelgan, uning kurtaklari rivojlanayotgan jamoa tizimining yemirilishi davrida vujudga kelgan.

O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan uning ishlab chiqarish jarayonida ham tub o'zgarishlarni amalga oshirish lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov: «O'zbekiston iqtisodiyotining bir tomonlama – xomashyoviy yo'nalishiga qat'iy barham berish..., respublika aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga..., ayniqsa, bolalar va katta yoshdagilarga mo'ljallangan tovarlarga bo'lgan birinchi navbatdagi ehtiyojlarini ta'minlash..., qishloq xo'jaligi xomashyosi va mineral resurslarni chuqurroq qayta ishlash, raqobatga bardoshli tayyor mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan texnologik siklning tugallanganligi darajasini oshirish..., eksportni kengaytirishga qaratilgan strategiyani faol qo'llanish bilan bir qatorda importning salmog'ini qisqartirishga qaratilgan siyosatni izchillik bilan o'tkazish..., iqtisodiyotda moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan chuqur strukturaviy o'zgarishlar qilish, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shib borish zarur», - degan edi.¹³

Shunday qilib, tovar ishlab chiqarish deganda, mahsulotni bozor uchun, ya'ni uni pul vositasida oldi-sotdi qilish uchun yaratilishini tushunish kerak. Tovar ishlab chiqarishning paydo bo'lishi tasodifiy hol emas, balki qonuniy zaruriyatdir. Tovar ishlab chiqarish ob'ektiv tarzda ikki asosga tayanadi, ya'ni uni ikki zaruriyat yuzaga chiqaradi:

1. Mehnatni taqsimoti – bunda mehnat turlari ixtisoslashadi, ilgari bir necha xil mahsulot ishlab chiqaruvchilar, keyinchalik, mahsulotning ayrim turini ishlab

¹³ Karimov I.A. O'zbekiston huyuk kelajak sari. – Toshkent: O'zbekiston. 1998. 53-54. 147. 187 betlar.

chiqarishga moslashadi. Shunday sharoitda ehtiyojni qondirish uchun o'z mahsulotini ayirboshlash zarur bo'ladi. Ayirboshlash uchun esa mahsulot bozorga olib chiqiladi va sotiladi.

2. Ishlab chiqaruvchilarning bir-biridan alohidalashuvi va mustaqil faoliyat yuritishi. Bunda mahsulot ishlab chiqaruvchi mulkdor bo'lishi zarur. Mahsulotni o'z bilganicha tasarruf etish unga erkin ayirboshlash huquqini beradi, chunki o'zganing mahsulotini ayirboshlash mumkin emas.

Tarixdan ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilik shakliga asoslangan tovar ishlab chiqarish xo'jaligining 3 xil ko'rinishi mavjud:

a) oddiy tovar xo'jaligi, bunda mulk egasi, (hunarmand, dehqon) tovar ishlab chiqarishda o'z mehnatiga asoslangan bo'lib, oddiy mehnat qurollaridan foydalaniladi;

b) yollanma mehnatga asoslangan tovar xo'jaligi; bunda ishlab chiqarishga nisbatan murakkab bo'lgan texnikalar qo'llaniladi va odamning ish kuchi sotiladi.;

v) aralash yoki umumiy mulkka asoslangan tovar ishlab chiqarilishi; iqtisodiyotda tovar ishlab chiqaruvchi bo'lib, monopolistik birlashmalar, davlat korxonalari, mayda xususiy korxonalar, mayda ishlab chiqaruvchilar maydonga chiqadilar.

Demak, tovar inson mehnati natijasida bozorda ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot. Tovlar moddiy shakldagi mahsulot bo'lishi shart emas, xizmatlar ham tovar shakliga kiradi, ya'ni u insonning ma'naviy, jismoniy ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondiradi.

Tovar ikki xossaga ega:

a) iste'mol qiymatiga;

b) qiymatga.

Tovarning iste'mol qiymati uning biror bir ehtiyojni qondira olishidir. Narsaning foydaliligi uni iste'mol qiymatiga aylantiradi va undan foydalanishda namoyon bo'ladi. Tovarning iste'mol qiymatlari har qanday jamiyat boyligining moddiy mazmunini tashkil etadi.

Tovar har doim mehnat mahsulidir; ammo tovar bo'lishi uchun bozorda ayirboshlanishi zarur, ya'ni almashuv qiymatiga ega bo'lishi kerak. Tovar qiymati tovarda mujassamlashgan

ijtimoiy mehnatdir. Tovarlar qiymati tovarlar ayirboshlanishida ifoda etiladi, tovar qiymati narxining ob'ektiv asosi hisoblanadi. qiymat miqdori ayrim ishlab chiqarishning individual mehnat bilan emas, balki, ijtimoiy zaruriy mehnat sarfi, ya'ni tovarning aksariyat qismini yaratishga ketgan. ya'ni o'rtacha mehnat malakasi, mehnat shiddati va texnika darajasi sharoitida sarflangan va ehtiyojining qondirilganligi uchun jamiyat tomonidan e'tirof qilingan mehnat belgilaydi.

Tovarning iste'mol qiymati jamiyat a'zolarining ma'lum bir iste'mol talablarini qondiradi. Lekin iste'mol talablarini qondiradigan hamma narsalar ham ishlab chiqarish mahsulotlari (tabiiy boyliklar, yer, turli hayvonlar, baliqlar, suv, o'rmon va hokazolar) tovar bo'lmaydi. Ularni tovar bo'lishi ma'lum bir mehnat sarfi natijasidagina ifodalanadi. Hamma mehnat mahsulotlari va tabiiy mahsulotlar foydali va chegaraviy foydalilik xususiyatlariga ega, foydali xususiyat bu ob'ektiv xususiyat bo'lib har bir iste'mol tovarida ifodalanadi.

Ammo bu mahsulotlarni foydali xususiyatlari o'zining ma'lum chegarasiga ega. Chunki, mahsulotni iste'mol qilish miqdorini o'sib borishi bilan uning foydalilik darajasi kamayib boradi. Ya'ni iste'molchi ma'lum hajmdan so'ng uni iste'mol qilmasligi mumkin. Bu «chegaraviy naflilik nazariyasi»ni pasayish qonuniga asoslanadi. Bu qonunni birinchi bo'lib, nemis iqtisodchisi G.Gossen kashf etgan. Shuning uchun uni G.Gossen qonuni deb ham yuritiladi. Hozirgi davrda tovarlarni qiymat asosida emas, balki iste'mol qiymati asosida almashish kerak, degan fikr ilgari surilmoqda. Bu nazariya «chegaraviy naflilik nazariyasi», deb ataladi. Bu nazariya asoschilari K.Menger, B.Bem-Baverklardir.

Agarda tovarning qiymati unga sarflangan ijtimoiy mehnat bilan o'lichansa, bu mehnatning miqdori va sifati davromiyligi qanday aniqlanadi?

Karl Marks mehnatni oddiy va murakkab mehnatga ajratgan. Oddiy mehnatlarning yig'indisini murakkab mehnatga tenglashtirgan. Ammo bu oddiy mehnat miqdori va koeffisientini qanday aniqlanadi? Buni u ko'rsatib beraolmagan. Mehnatning qiymat nazariyasiga binoan uning

sarfi bozorda aniqlanadi. Lekin naflilik chegarasi nazariyasi namoyondalarining fikriga binoan bozordagi mahsulotlarni xaridorlar unga qancha mehnat sarflanganligiga qarab emas, balki uning naflliligiga qarab xarid qiladilar deb hisoblaydilar.

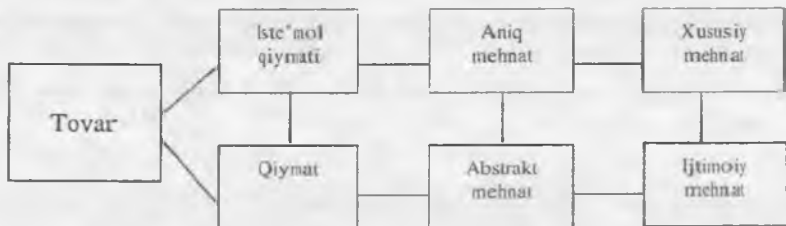
Tovar iste'mol qiymati va qiymatning birligidan iborat, ammo bu birlik ziddiyatlikdir. Bir vaqtning o'zida ikki yoqlama shaklga, ya'ni ashyoviy va qiymat shakliga ega. Tovar ishlab chiqaruvchilar pulda qiymat sifatida, sotib oluvchilar qo'lidaligida esa iste'mol qiymati sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham tovar sotilmasi qiymat sifatida ham, iste'mol qiymati sifatida ham tan olingan bo'ladi. Ushbu ziddiyat tovarlarning kerakligicha sifatli va arzon ishlab chiqarilishi orqali yechiladi.

Tovarning ikki xossasiga sabab, unda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama xarakterga ega ekanligidir. Har bir alohida olingan tovarda nafli mehnat mujassamlashgandir. Masalan: kostyumda- yigiruvchilar, to'quvchilar, tikuvchilar, nonda - novvoy, traktorchi, kombaynchi va boshqalar. Agar har bir aniq iste'mol qiymatida, masalan: kostyumda ma'lum nafli aniq mehnat gavdalansa, uning qiymatida ish kuchi sarfi sifatida umuman sarf qilingan inson mehnati gavdalanadi.

Aniq mehnat turlari bir-biridan farq qiladi. Masalan: tikuvchining mehnati novvoyning mehnatidan farqlanadi, chunki, birinchisi kostyum yaratadi, ikkinchisi esa non, inson mehnatning umuman sarflarishi nuqtai nazaridan, ya'ni insonni jismoniy ma'naviy nuqtai nazaridan tikuvchi va novvoy mehnati bir xildir, ya'ni u abstrakt mehnatdir.

Demak, tovarda gavdalangan mehnat ikki yoqlama xarakterga ega. Birinchisi aniq mehnat. Qanchalik u xilma-xil bo'lsa, shunchalik jamiyatning boyligi ko'p bo'ladi. Ikkinchisi, umuman insonning mehnati va aqliy energiyasining sarfi abstrakt mehnatdir. Aniq mehnat tovarning iste'mol qiymatini yaratadi. Shuningdek, ishlab chiqaruvchi mehnatning ikki yoqlama xarakterga ega ekanligini tovar xo'jaligiga xos bo'lgan asosiy ziddiyat, ya'ni xususiy va ijtimoiy mehnat o'rtasida ziddiyat bilan shartlangandir. Bir tarafdin, tovar ishlab chiqaruvchining mehnati, uning iqtisodiy alohidalashganligi sababli, uning shaxsiy ishi

hisoblanadi. Ikkinchi tarafdin, har bir alohida tovar ishlab chiqaruvchining mehnati u yaratgan tovarga ehtiyoji bo'lgan boshqa insonlar uchun kerakli hisoblanadi va shu nuqtai nazardan u ijtimoiy xarakterga ega va tovarning qiymatini yaratadi. Tovarning ikki xossasi va unda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama xarakterini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

2. Pulning vujudga kelishi, mohiyati va vazifalari

Biz bilamizki, sog'lom pul tizimisiz iqtisod rivojlana olmaydi. Shu bois qadr-qiymat muammolari insoniyat e'tiborini jalb etib kelgan. Pulning kuchli yoki kuchsizligi qisqa vaqt mobaynida iqtisodiyotni tiklashi va aksincha, vayron qilishi mumkin. Pul siyosatini bilmaslik, uning nozik qirralarini tushunmaslik esa har qanday faoliyatning parokandaligiga olib kelishi, noxush voqealarni keltirib chiqarishi mumkin.

Pulning «kuchini» bilish nafaqat amaliy faoliyat uchun, balki, ijtimoiy ish bilan shug'ullanmaydigan kishilar uchun ham zarur, chunki ular ham iste'molchi bo'lib, maydonga chiqadilar, pul topadilar, uni sarflaydilar, oila byudjetini yuritadilar. Umuman olganda, pul munosabatlariga kirishmay yashaydigan birorta odam yo'q.

Demak, pul shunday kuchga ega bo'ladiki, u ijtimoiy qiymatga ega hamma tovarlarni xarid etish vositasi bo'lib, xizmat qiladi. Pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonida iste'molchilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ifoda etadi. Shu sababli tovar – pul munosabatlari paydo bo'ladi.

Mohiyatan pul ijtimoiy mehnat va qiymatni bildiradi. Pul uchun ijtimoiy mehnat qaysi sohada sarflanganligi va qiymat qacda yaratilganligi farqsizdir. Kimning puli bo'lsa, u ijtimoiy

mehnatning tegishli qismini o'zi istagan natural (tovar) shaklida yoki qiymat shaklida olish huquqiga ega bo'ladi. Pulning hamma narsadan qudratligi ham shundan kelib chiqqan.

Pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning uzoq vaqt rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Birinchi, yirik mehnat taqsimoti, ya'ni chorvachilikdan dehqonchilikning ajralib chiqishi va shu munosabat bilan tovar xo'jaligining rivojlanishi tufayli mahsulot qiymatining ekvivalent ifodasi bo'lmish pulni keltirib chiqardi.

Pulning vujudga kelish jarayonini qiymatning quyidagi shakllari bilan bog'lash mumkin:

1. Qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli;
2. Qiymatning to'la yoki kengaygan shakli;
3. Qiymatning urnumiy (ekvivalent) shakli;
4. Qiymatning pul shakli.

Qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli tovar ishlab chiqarishning dastlabki davrlariga to'g'ri kelgan. Dastlabki tovar pulsiz bir-biriga bevosita ayirboshlangan. Bu ayirboshlash tasodifiy shaklda bo'lgan.

Tasodifiy deyilishiga sabab, birinchidan, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida mahsulotlarni ayirboshlash tasodifiy holatda yuz bergan. Ikkinchidan, tasodifiy almashuv jarayonida bu mahsulotning egasi uchun uni iqtisodiy ahamiyati bo'lmagan, tasodifiy ayirboshlash jarayonida mehnat mahsulining faqat tovarga aylanganligini ifodalaydi. Ayirboshlash jarayonida iste'molni qondirish birinchi darajali masala bo'lgan tovarlar qiymatini taqqoslashga esa, ikkinchi darajali masala sifatida qaralgan.

Dehqonchilikdan hunarmandchilikning ajralib chiqishi natijasida muomalada tovarlarning xilma-xil turlari paydo bo'ladi. Ayirboshlash doirasi yanada kengayadi. Tovar ayirboshlash rivojlanishi bilan tasodifiy qiymat shaklidan to'la yoki kengaygan almashuv qiymat shakliga o'tilgan. Bunday ayirboshlashda bir tovarga qarama-qarshi faqat bitta tovar emas, balki ko'p tovarlar almashuvda ishtirok etadi. Misol uchun, sudanliklarda tuzga quyidagicha tovarlarni ayirboshlangan:

10 qop tuz =	}	10-15 bosh qo'y 20-30 bosh echki 2 bosh buqa
--------------	---	--

Kengaytirilgan almashuv qiymat shaklda nisbiy qiymatda turgan tovarga (10 qop tuzga) necha tovar ayirboshlanyapti, ya'ni tuz — echki, qo'y, 2 bosh buqada o'z qiymatini ifoda etyapti. Bunda o'z qiymatini boshqa tovarda ifodalayotgan tuz nisbiy shaklida, qolganlari esa iste'mol etuvchi material bo'lib xizmat qiladi va ularning qiymati ekvivalent qiymat shaklida bo'ladi. Ammo, ikki tovarning iste'mol qiymati, ularning foydaliligi turlicha bo'ladi, aks holda ular ayirboshlanmaydi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan ayirboshlanadigan tovarlar soni ham ortib boradi, ayirboshlashdan murakkab holat vujudga keladi. Biror bir tovar sohibi ushbu tovarni iste'moliga zarur bo'lgan boshqa bir tovarga ayirboshlashi uchun, u avvalambor o'zining tovariga ehtiyoji bo'lgan boshqa bir iste'molchini topmog'i kerak bo'ladi.

Masalan: kosib etikni donga ayirboshlamoqchi bo'lsa, bug'doy sohibining iste'molini qoldirish uchun ketmon darkor bo'lsa, u holda etikdo'z etikni ketmonga, so'ngra esa ketmonni bug'doyga ayirboshlashi lozim. Qiymatning bunday shakli asosida tovar ayirboshlash orqali o'sayotgan ehtiyojlarini qondirib bo'lmaydi, binobarin ayirboshlash murakkablashib, uning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Asta-sekin tovarlar orasidan hamma tovarlarga ayirboshlana oladigan va hamma tovarlar qiymatini o'zida ifoda eta oladigan umumiy ekvivalent qiymatiga ega bo'lgan maxsus tovar ajralib chiqadi. Bu tovar har bir hududda iste'mol uchun zarur bo'lgan hisoblangan. Tovarlarning dunyosidan chiqqan maxsus tovar qolgan barcha mahsulot uchun umumiy ekvivalentga aylanadi.

Almashuv qiymatning kengayishi umumiy ekvivalent qiymat shaklini vujudga keltirdi. Endi ular o'z qiymatini yagona shakldagi tovar qiymatida ifoda etadi.

1 qop bug'doy	}	= 10 bosh qo'y
10 kg choy		
40 kg qahva		
0,5 tonna temir		
2 unsiya oltin		

Bu erda umumiy ekvivalent vazifasini tovarlardan faqat biri, masalan 10 bosh qo'y bajaragan. Endi barcha tovarlarning qiymati bir tovarda ifodalanadi, bu tovar ijtimoiy manfaatning bevosita ifodasi sifatida yuzaga keladi. Demak, umumiy ekvivalent bo'lgan tovar hamma mahsulotlarga ayirboshlash mumkin bo'lgan xususiyatiga ega bo'ladi.

Mahsulot ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonining tobora rivojlanib borishi, hududlar, mamlakatlarda o'rtasida savdosotiqning, tovar ayirboshlashning zaruriyatini yuzaga keltiradi. Turli mamlakatlarda turli tovarlar umumiy ekvivalent hisoblanganligi bu jarayonning taraqqiy etishiga to'sqinlik qiladi.

Natijada butun tovarlar dunyosidan shunday tovar ajralib chiqadiki, u barcha hudud va mamlakatlarda umumiy ekvivalent sifatida qo'llanila boshladi. Bu vazifani qimmatbaho metallar, avval mis va kumush, keyinchalik esa oltin bajaradigan bo'ldi. Shunday qilib, oddiy tovar ko'rinishidagi umumiy ekvivalent maydonga keldi.

1 qop bug'doy	}	= 2 unsiya oltin
10 kg qo'y		
40 kg choy		
40 kg qand		
0,5 tonna temir		

Bunda oltin tovar emas pul ko'rinishini oladi. Pul shaklidagi qiymat quyidagilar bilan farq qiladi. Birinchidan, umumiy ekvivalent faqat bitta tovar tanho bajaradi. Ikkinchidan, umumiy ekvivalentlikni bajaruvchi tovar tor ichki bozordan chiqib, davlatlararo miqyosda tarqaladi.

Pulning iqtisoddagi rolini u bajaradigan vazifalarda ko'rish mumkin. Ular quyidagilar:

-Qiyrat o'lchovi – pul umumiy ekvivalent bo'lmish tovar ekan, u o'zida mehnatini mujassamlashtiradi va shu sababli tovarlar qiymatini o'lchay oladi. Pulda ifodalangan tovar qiymati esa bu – narx. Tovarning qancha turishini pul bilan belgilab, u 50 so'm, 10 dollar, 50 dinar, 20 evro turadi, deb aytamiz. Buyumlarning og'irligining, eni, bo'yi metr bilan o'lchanganiday, ularning narxi pul bilan o'lchanadi. Har bir mamlakatning o'z qiymat o'lchami bor – bu uning pulidir. AQShda dollar, Angliyada funt sterling, Turkiyada lira. Germaniyada evro, Saudiya Arabistonida riyol qabul qilingan va h.k.

-Muomala vositasi va ayirboshlash vositasi. Pul oldi-sotdida ishlatiladi. Pul yordamida tovarni xarid etish, pulga tovar ayirboshlash (P–T) yoki tovarni sotish, pulga ayirboshlash (T–P) yuz beradi. Pul ishtirok etganda, tovar ayirboshlash tovar muomalasi shaklini oladi.

-Jamg'arma vositasi. Bu pulning jamlangan boylik shakliga kirib, o'z egasi uchun kerak paytida xarid etish vositasi bo'lib, xizmat qila olishidir. Pul – qog'oz yoki tanga bo'lgani uchun boylik emas, balki o'zida mehnatni mujassamlashtirgani, unga hamma narsani xarid etish yoki uni jamlab saqlash mumkin bo'lgani uchun boylik hisoblanadi.

-To'lov vositasi. Nasiyaga sotilgan tovarlar va xizmatlar haqi to'langanda, qarz qaytarilganda, pul to'lov vazifasini bajaradi.

-Jahon puli. Dunyo bozoriga chiqilganda, qiymatning baynalmilal o'lchoviga, xalqaro xarid va to'lov vositasiga aylanganda, bu vazifalarni jaxon puli bajaradi.

Hozirgi pul nazariyalarida pulning to'lov vazifasi muomala vositasi bilan qo'shib yuborilgan, oltin qiymatlar shaklidagi jahon pullari bekor qilingan. Ammo jahon pullari vazifalarini ayrim qadriqli valyutalar bajarmoqda. Pulning so'ngi vazifasi – to'lov vositasi va jahon pullari vazifalarini amalda yo'q deb qaralmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pulning uch mohiyatini aytib o'tishimiz mumkin:

-hamma narsaga ayirboshlanadigan muhim xarid vositasi,

-boylik timsoli,

-mehnatni qiymat shaklida o'lchab beradigan vosita.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda, hisob-kitoblar milliy

valyutalarda amalga oshiriladi. Milliy iqtisodning jahon iqtisodiga qoʻshilishi pulning qadrini oshirilib borilishiga bogʻliq. Pulning qadrini qanday oshirish mumkin? Pulning qadrini oshirish usullaridan biri muomalaga chiqarilayotgan pul miqdorini davlat tomonidan tartibga solinishiga bogʻliq. Pulning qadrlil boʻlishi darajasi muomala uchun zarur boʻlgan pul miqdoriga bogʻliq.

Muomala uchun zarur boʻlgan pul miqdorini quyidagi formula asosida aniqlash mumkin:

$$P_m = \frac{T_b - K + T - O'_k}{A_T};$$

bunda P_m – muomala uchun zarur boʻlgan pul miqdori;
 T_b – sotilgan tovarlarning umumiy baxosi miqdori;
 K – kreditga sotilgan tovarlarning umumiy qiymati;
 T – toʻlov muddati etgan tovarlarning umumiy bahosi;
 O'_k – oʻzaro bir-birining oʻrnini qoplaydigan tovarlar;
 A_T – pul birliklarining oʻrtacha aylanish tezligi.

Ammo bu formula maʼlum kamchiliklarga ega. Bu formulada ishlab chiqarish harajatlari eʼtiborga olingan holda muomala sohasidagi harajatlar oʻz ifodasini topmagan. Hozirgi kunda iqtisodchi olimlar amerikalik olim I. Fisher tavsiya etgan formula orqali muomala uchun zarur boʻlgan pul miqdorini hisoblamoqdalar.

$$MV = RQ$$

Bunda M – pul massasi;
 V – aylanish tezligi;
 R – tovar bahosining darajasi;
 Q – muomaladagi tovarlarning miqdori,

$$\text{Yoki } M = \frac{RQ}{V}$$

Formulaga binoan pulning qiymati uning miqdoriga teskari proporsional ekanligini koʻrish mumkin. Bu erda gap asosan ishlab chiqarilgan tovarlarni va turli ijtimoiy xizmatlarni pulga

aylantirish bilan bog'liq harajatlar e'tiborga olinishi ham kerak. Bu harajatlarga ishlab chiqarish, tovarlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan zaruriy axborotlarni to'plami, bozorda salohiyatli sheriklarni tanlash, pochta, sug'urta va boshqa harajatlar kiradi. Bu harajatlar transaksion harajatlar deb yuritiladi. Shuning uchun pulni vazifasini foydali tovar emas balki uni aylanishini tezlashtiradigan qog'oz pullar bajaradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida transaksion harajatlarni kamaytirish mumkin. Agarda bu jarayon davlat tomonidan boshqarilsa.

Ammo Nobel mukofoti sovrindori ingliz iqtisodchisi R.Kouz nazariyasiga binoan, bu muammolar davlat aralashuvisiz ham hal etilishi mumkin. Buning uchun mulkiy huquqlar aniq belgilanishi va mulkdorlar tomonidan olib borilishi to'liq kafolatlanishi kerak deb hisoblaydi. Ammo uning nazariyasi umumlashgan holatni ifodalaydi, u bu holatni aniq misollar orqali isbotlagan.

Shunday qilib, pul bozor iqtisodiyotining muhim omilini tashkil qiladi. Hozirgi iqtisodiy hayot, xususan, bozor iqtisodiyoti pul bilan bog'liq. Respublikamiz siyosiy jihatdan mustaqillikka erishganidan so'ng, bir qator muammolarni hal qilish kerak edi. Shulardan biri, iqtisodiy muomala vositasi bo'lgan milliy valyutani joriy etish bo'lib, 1992 yil noyabr oyidan boshlab muomalaga avval so'm-kuponlar kiritib, so'ng milliy valyutaga asta-sekin, bosqichma-bosqich o'tilishi amalga oshirildi. Chunki:

1. Bozor tarmoqlari, ayniqsa pul-kredit muomalasi sohadagi munosabatlar hali mukammal emas edi.

2. MDH doirasida har xil valyutalar muomalada bo'lgan bir paytda pulning bu sharoitga moslashishi va uning qiymatini aniqlaydigan vaziyat vujudga kelishi zarur edi.

3. Milliy pulga bosqichma-bosqich o'tish ijtimoiy talofatlarni kamaytiradi.

1994 yil 1 iyuldan boshlab, milliy pulimiz so'm muomalaga kirib keldi. Endi u milliy valyuta – o'zbek puli sifatida dollaru, evro, funt sterling kabi iqtisodiy hayotga mustaqil qadam qo'yishi, ular bilan tenglashishi va dunyodagi qudratli valyutalardan biriga aylanishi lozim.

Prezidentimiz I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 14 sessiyasida so'zlagan nutqida bu xususda

shunday degan edi: «So'mning belini baquvvat qilish uchun, birinchi navbatda bozorimizni keng iste'mol mollari bilan to'ldirish, buning uchun esa hamma imkoniyatlarni ishga solish kerak.

Bu mollarni mamlakatning o'zida ishlab chiqarish uchun, zarur bo'lsa, ikki-uch yilga barcha intiyozlarni beraylik, rag'batlantiruvchi qonun va farmonlarni qabul qilaylik...»¹⁴.

Respublikada iqtisodiyotni mustahkamlash va so'm qadrini oshirish berasida katta ishlar olib borilmoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida turli mukka asoslangan ishlab chiqarish jarayonida tovar-pul munosabatlari talab va taklif, pul muomalasi, qiymat qonunlariga asoslangan holda olib boriladi.

Bularning ichida tovar-pul muomalasini to'g'ri tashkil etishda qiymat qonuni asosiy vazifani bajaradi.

Qiymat qonuni talablaridan kelib chiqqan holda, pul muomalasi qonuni asosida muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ajratiladi.

Shuning uchun bozor iqtisodiyotining asosiy qonunlaridan biri qiymat qonuni ni ko'rib chiqamiz.

4. Qiymat qonuni

Jamiyat a'zolarining iste'mol talablarini va ijtimoiy ishlab chiqarish zarur bo'lgan ishlab chiqarish iste'molini qondiradigan mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar ma'lum bir qiymatga ega bo'ladi. Ularning qiymati mehnat bilan ifodalanadi.

Mehnat sarflari jonli va buyumlashgan mehnatga bo'linadi. Jonli mehnat inson mehnati va uning tadbirkorlik mohirligidir. Inson qanchalik ishlab chiqarishni mohirlik bilan olib borsa, u ishlab chiqarayotgan mahsulot – tovar shunchalik kam harajatli bo'ladi. Ishchi kuchining qiymati ishchining va uning oila a'zolarining tirikchilik ne'matlarining yig'indisidan iborat bo'ladi.

Ishchi kuchi maxsus tovar, uning mehnat qilish qobiliyatlarini undan ajratib olish mumkin emas. Shuning uchun ham ishchi kuchi tovar hisoblanadi. Ishchining qiymati uning

¹⁴ Karimov I.A. O'zbekiiston Respublikasi Oliy Kengashi 14-sessiyasida so'zlagan nutqi «O'zbekiston ovozi», 1993 yil, 30 dekabr.

mehnat qilish qobiliyatiga, mehnat unumdorligiga bog'liq. Bu omillarni o'sishi ishchi kuchi qiymatini pasayib borishiga olib keladi. chunki unga talab pasayadi.

Ishchi kuchi qiymatiga ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi, uning madaniyati, tabiiy iqlim sharoitlari, ish kuchining bilim olish darajalari, kasbiy mahoratlari ishchi kuchini sug'urta qilish darajalari ham ta'sir etadi.

Buyumlashgan mehnat ishlab chiqarish qurollarida va xomashyolarda ifodalanadi. Albatta, ularning qiymati qanchalik arzon bo'lsa, yoki mehnat unumdorligi yuqori bo'lsa, buyumlashgan mehnat sarfi shunchalik kam bo'lishi va tovar qiymati arzon bo'lishi mumkin. Demak, tovar qiymati o'lchovi mezoni mehnat ekan.

Qiymat - bu tovarda mujassamlashgan ijtimoiy mehnat sarfidir. Tovar ishlab chiqarishda sarf etilgan mehnat zaruriy mehnatga va qo'shimcha mehnatga bo'linadi. Sababi ishchining ish vaqti ham zaruriy va qo'shimcha ish vaqtiga bo'linadi. Zaruriy ish vaqtida inson o'z mehnati bilan o'zining qiymatini, ya'ni zaruriy mehnatga teng bo'lgan qiymatni yaratadi. Bu qiymat ish kuchi qiymatini ifoda etadi.

Qo'shimcha ish vaqtida esa qo'shimcha mehnat sarfi bilan qo'shimcha mahsulot ishlab chiqaradi. Bu mahsulot qo'shimcha qiymat, sof foyda tariqasida ish beruvchi tomonidan o'zlashtiriladi. Ammo tovar qiymati yakka tartibda sarf qilingan mehnat miqdori bilan emas, balki, bir turdagi tovarlarning miqdorini ishlab chiqarish uchun sarf etilgan ijtimoiy zaruriy mehnat bilan o'lchanadi.

Ijtimoiy zaruriy mehnat bilan tovar qiymatining belgilanishi ishlab chiqarish jarayonining o'sishiga, mahsulot tannarxining pasayishiga olib keladi. Shuning uchun ham ijtimoiy zaruriy mehnat ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Lekin har bir ishlab chiqaruvchining ma'lum bir tovar miqdorini ishlab chiqarishga sarf etgan mehnati yakka tartibdagi sarf etilgan zaruriy ish vaqtini tashkil etadi. Faqatgina ijtimoiy zaruriy ish vaqti tovar qiymatini belgilaydi. Ijtimoiy zaruriy ish vaqti jamiyat ehtiyojini qondirish uchun kerak bo'lgan vaqtdir. Shu sababli bu vaqtni anglatuvchi qiymatini bozor tan oladi.

Ijtimoiy zaruriy ish vaqti – bu tovarlar aksariyat qismini yaratishga sarflangan vaqt bo‘lib: o‘rtacha texnika darajasi; o‘rtacha mehnat malakasi va mahorati; o‘rtacha mehnat shiddati (intensivligi) sharoitidagi sarfni bildiradi.

Qiymat miqdori mehnat sarfining ko‘payishi yoki kamayishiga bog‘liq. Bu esa o‘z navbatida mehnat unumdorligiga teskari munosibdir. Unumdorlik oshsa, qiymat kamayadi va aksincha. Chunki, unumdorlik oshsa, vaqt birligida yaratilgan tovarlar ko‘payadi, binobarin, har bir tovar kamroq sarflangan holda ishlab chiqariladi.

Mehnat unumdorligidan farqliroq mehnat shiddati (intensivligi)ning ortishi qiymatni ham oshiradi, ya‘ni unga nisbatan to‘g‘ri munosilikda o‘zgaradi.

Agar mehnat unumdorligi vaqt birligida yaratilgan mahsulot miqdorini bildirsa, mehnat intensivligi vaqt birligida qancha mehnat sarf bo‘lganini bildiradi. Shu sababdan mehnat sarfi ham kamayadi.

Qiymat qonuni – tovar ishlab chiqarish sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag‘batlantirishni tartibga soluvchi ob‘ektiv iqtisodiy qonundir. Unga binoan ishlab chiqarish va ayirboshlash, ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Bu qiymat ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan o‘lchanadi. Qiymat qonuni bozor iqtisodiyotiga xos bo‘lgan asosiy iqtisodiy qonunlardan biridir.

Bozor iqtisodiyotining eng asosiy talabi, korxonada ishlab chiqargandagina, ya‘ni kishilarning talab va ehtiyojlarini to‘laroq qondirgandagina, foyda ko‘rib ishlashi mumkin, aks holda u sinadi. Qiymat qonuni uchta muhim vazifani bajaradi: 1) ijtimoiy mehnatni hisobga olish va tartibga solish; 2) vaqtni tejashni rag‘batlantirish; 3) tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtirish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida qiymat qonuni ikki xil ko‘rinishida namoyon bo‘ladi:

a) tovarlarning qiymati ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan vujudga keladi;

b) tovarlarning qiymati ularning naflliligiga qarab belgilanadi.

Tovarlarning qiymatini pasaytirishdan ishlab chiqaruvchi manfaatdor bo‘lsa, mahsulotning naflligidan iste‘molchi, xaridor

manfaatdor.

Bunday olib qaralsa, qiymat va naflilik nazariyasi bir-biri bilan qarama-qarshi tuyuladi.

Lekin ularning ikkisi ham tovar ishlab chiqarishni rag'batlantiradi, baholarni shakllantiradi, harajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Chunonchi, qiymat qonuni taklif tomonidan o'ziga xos talabni aks ettirib, talab qonuni sifatida maydonga chiqadi.

Asosiy atama va tushunchalar

Iqtisodiy o'sish, iqtisodiy o'sish omillari, taklif omillari, ekstensiv va intensiv o'sish, iqtisodiy o'sish modellari, keynschilik modeli, neoklassik model, tarixiy-sosiologik model, V.Leontevning tarmoqlararo modeli, milliy boylik, moddiy va nomoddiy boylik, tabiiy boylik.

5-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTINING MOHIYATI VA ASOSIY BELGILARI

1. Bozor iqtisodi nazariyasi va unga o'tishning zarurligi

Jamiyat o'z rivojlanish jarayonida bir necha xil ishlab chiqarish usullarini bosib o'tdi. Lekin birortasi bozor iqtisodiyotini chetlab o'ta olmadi. Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti kabi samarali usulning muqobil turi kashf etilgan emas. Uning mohiyati, vazifalari haqida iqtisodchilar ko'plab asarlar yaratganlar.

Buyuk ingliz iqtisodchisi, «Siyosiy iqtisod» fanining «otasi» Adam Smit «Tabiat va aholining boyligini tahlil qilish» L.Valrans «Sof siyosiy iqtisodning elementlari» asarlarida bozor iqtisodiyotining mohiyati va vazifalarini ma'lum darajada ochib berganlar. Adam Smit bozor iqtisodiyotining vujudga kelish sabablaridan biri sub'ektiv omil deb, bu omil kishilarning almashishga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqadi, deb hisoblagan.

Ob'ekti v sabab esa resurslarning cheklanganligi va kishilar

ehtiyojning cheksizligidir deb hisoblagan.

Sobiq Ittifoqda uzoq vaqt mobaynida ishlab chiqarish vositalarining harakati moddiy texnika ta'minoti shaklida yuz berib keldi. Moddiy texnika ta'minoti bu ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarni bir-biriga biriktirib qo'yish asosida resurslarni markazlashgan tartibda rejali sur'atda taqsimlashdir. Bunday sharoitda erkin raqobat, resurslarni tejash uchun hech qanday shart-sharoit bo'lmagan. Xo'jaliklarni rag'batlantirish sust bo'lgan. Boqimandalik kayfiyatining kuchayishi natijasida xo'jalik izdan chiqqan. Bunday hol esa, sobiq ittifoq respublikalaridagi kishilar turmush darajasining bozor iqtisodiy sharoitida yashayotgan davlatlardagiga nisbatan ancha orqada qolishiga sabab bo'lgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish O'zbekiston uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buni Prezidentimiz I.A.Karimov ham o'zining «O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishining o'ziga xos yo'li» asarida ta'kidlab o'tgan: «Respublikaning bozor munosabatlariga o'tishida, o'z yo'lidan izchillik bilan borishi demokratik o'zgarishlar, respublikani, rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqish uning xalqaro obro'-e'tiborini mustahkamlash uchun puxta moddiy negiz yaratadi», - degan edi¹⁵. Demak, bozor iqtisodiyotiga o'tish tarixiy zaruriyat tufayli muqarrar bo'lib qolgan.

Respublika iqtisodiyotining bozor iqtisodiyoti qonunlari talabi asosida rivojlanishi tufayli 2007-2008 yillar ichida aholining daromadlari 30,2 foizga ko'payib, 16872,7 mlrd so'mni tashkil etdi. Shu davr ichida aholining pul harajatlari va jamg'armalari ham 30,7 foizga ko'payib 16572,8 mlrd. so'mni tashkil etdi. Shu davr ichida pul harajatlari va jamg'armalari jon boshiga 30,1 foizga, korxonalaridan olinayotgan o'rtacha ish haqi va boshqa daromadlar 40,5 foizga¹⁶ ko'paygan.

2008 yilda o'rtacha ish haqi byudjet tashkilotlarida 1,5 barobardan ziyod, butun iqtisodiyot bo'yicha esa 1,4 barobar oshdi. Natijada 2008 yilda o'rtacha ish haqi miqdori 300 dollarni tashkil etib, o'tgan 2007 yilga nisbatan 90 dollarga ko'paygan.

¹⁵ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - Toshkent: O'zbekiston, 1998. 73 b.

¹⁶ Sosialno-ekonomicheskoe polozhenie respubliki Uzbekistan za 2007 god. T.: 2008. 41-42 s.

Aholining real daromadi 2008 yilda 23 foizga jon boshiga o'sgan.

Bozor nima? – bozor tushunchasi, jamiyatning rivojlanishi bilan har xil ta'riflangan. Dastlab bozor deganda chakana savdo amalga oshadigan joy tushunilgan. So'ngra bozor deganda ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarni uchratadigan joy tushunila boshlandi. Hozirgi kunda bozorni quyidagicha ta'riflash mumkin: **Bozor tovar ishlab chiqarish va muomala qonuni asosida tashkil etilgan ayirboshlashda, ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida tovar-pul munosabatlari asosida amalga oshadigan murakkab mexanizmdir.** Bozor iqtisodiyotining mohiyatini anglash uchun uning asosiy belgilarini ko'rib chiqamiz.

Bozor iqtisodiyotiga **erkinlik** xos bo'lib, uni mulkchilik shakli ta'minlaydi. Bunda iqtisodiyotda xususiy mulk, jamoalar mulki va davlat mulki mavjud bo'lib, u yoki bu mulkning monopoliyasi bo'lmaydi.

Barcha mulklar teng, ular cheklanmagan holda rivojlanadi. Mulkchilikning asosini xususiy mulk tashkil etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyat erkin amalga oshadi, bir-birlari bilan olib boriladigan iqtisodiy aloqalar ham erkin bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitidagina raqobat kurashi amal qiladi. Bozor iqtisodiyotida faqat raqobat emas, manfaatlar uyg'unlashgan sharoitda hamkorlik ham yuz beradi.

Bozor iqtisodiyotining o'ziga xos rivojlanish mexanizmi bor, u iqtisodiy qiziqishga kishilarni to'q va xotirjam manfaatlarini yuzaga chiqarishga asoslanadi. Bozor mexanizmi iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmidir.

Bozor sharoitiga xos belgilardan yana biri **erkin narxlarning bo'lishi va hamisha narxni hisobga olib, foyda zararni nazarda tutgan holda ishlashdir.**

Bozor iqtisodiyoti **taqchilsiz** iqtisod hisoblanadi. U kishilar **oladigan daromadni** cheklab qo'ymaydi. Bozor jamiyat a'zolarining boyishiga imkoniyat yaratadi. Jamiyatning naqadar boy bo'lishi har bir oila, har bir kishining naqadar boy va farovon yashashiga bog'liq. Bu qoidaning yuzaga chiqishiga bozor mexanizmi xizmat qiladi, chunki u ishlab chiqarishni rivojlantiruvchi kuch hisoblanadi.

Bozor kishilarga g'oyat foydali bo'lgani uchun vujudga kelgan va u uzluksiz rivojlanib boradi. Bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarni bog'lash vazifasini amalga oshiradi.

Masalan: qishloq xo'jaligi mashinalari ishlab chiqaradigan zavod o'zining mahsulotlarini dehqon (fermer) shirkat xo'jaliklariga sotadi. Undan olgan pulining bir qismini yana ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflaydi. Xuddi shunday holatni sobiq ittifoq davriga misol qilib olsak, u quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan. Faraz qilaylik, qishloq xo'jalik mashinalari zavodi 100 birlikda traktor ishlab chiqargan va davlatga topshirgan.

Davlat rejasida belgilangan me'yorlar bo'yicha 100 ta kolxoz va sovxozga taqsimlangan. Agar 80-yillarda sovxoz va kolxozlarning 50% zarar ko'rib ishlaganligini hisobga olsak, 100 birlikdagi traktorning faqatgina 50%iga haq to'langan. Bunday hol esa, xo'jalikning izdan chiqib ketishiga, taqchilikning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Tovar xo'jaligining bu shaklida oddiy ekvivalent almashish qonuni buzilgan.

Demak, bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bog'lash, kishilarga kerakli tovarlarni berish orqali ularning turmush farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi:

-bozor mahsulotni tovar shakliga aylantirish funksiyasini bajaradi. Bozor avtomatik ravishda qanday mahsulotni ishlab chiqarish kerakligini talab va taklif qonuni asosida belgilab beradi.

Bozorda mahsulotlarning o'tmay qolishi, isrof bo'lishi ularning sifatini jamiyat a'zolari tomonidan tan olinmaganini anglatadi;

-bozor ishlab chiqarishni rivojlantirish, yangi texnika, texnologiyani ishlab chiqarishga jalb etish uchun imkoniyat yaratib beradi;

-bozor yordamida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar axborotga ega bo'ladilar.

2. Bozor va uning turlari

Hozirgi davrdagi bozor murakkab mexanizm hisoblanadi. Har qanday tadbirkor bozorning turlari haqida bilimga ega bo'lishi kerak. Bozordagi tovarlarning xilma-xilligi, uning murakkab

tuzilishga ega ekanligini asoslab beradi.

Bozorda tovarlar emas, balki xizmat ko'rsatishlar ham taklif etiladi. Bozorning turlari shartli ravishda quyidagi sinflarga ajratiladi. Ularning ba'zilarini ko'rib chiqamiz.

I. Geografik joylashishiga qarab:

- mahalliy bozor – shahar yoki qishloqdagi bozorlar;
- milliy yoki ichki bozor – bu ma'lum bir davlatning bozori hisoblanadi;

- mintaqaviy bozor – bu har xil davlatlar bozori va uning birlashmalari hisoblanadi.

Masalan: Evropa iqtisodiy hamkorligi, Markaziy Osiyo mintaqasi, Arab davlatlari birlashmasi va h.k.

Jahon bozori rivojlangan davlatlar iqtisodini qamrab oladi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng jahon bozoriga hissa qo'sha boshladi

1992 yilda O'zbekistonning mahsulotlari chet ellarga 870 million AQSH dollar miqdorida eksport qilingan bo'lsa, 2003 yilda bu ko'rsatkich 3725 mln. AQSH dollarini, 2007 yilda esa 8991,5 AQSH dollarini tashkil etdi. MDH davlatlariga qilingan eksport darajasi 47,5 foizni boshqa xorijiy davlatlarga 52,5 foizni tashkil etgan¹⁷

II. Faoliyat ko'rsatish, darajasiga qarab:

- asosiy bozor – bunda ishlab chiqarilgan tovarlarning asosiy qismi sotiladi;

- qo'shimcha bozor – mahsulotlarning birqismi sotiladi;
- samarasiz bozor – vaqtinchalik faoliyat ko'rsatadi;
- salohiyatli bozor – ma'lum sharoitdagina rivojlana oladigan bozor;

- sust bozor – yashashi yoki yashamasligi noma'lum bozor.

III. Mahsulotlarning sotilish turiga qarab:

- ulgurji bozor;
- chakana bozor.

IV. Tovarlar bilan ta'minlash darajasiga qarab:

---

¹⁷ Sosialno-ekonomicheskie polozhenie Respubliki Uzbekistan za 2006. Tashkent. 2007. 24 s. O'zbekiston Respublikasi axborot statistika qo'mitasi ma'lumollari.

- muvozanatli bozor;
- muvozanatsiz bozor;
- taqchil bozor.

V. Qonunga qarab:

- qonuniy bozor;
- xufiya bozor.

VI. Raqobat kurashiga qarab:

- erkin raqobat bozori;
- monopolistik bozor;
- oligopolik bozori;
- sof monopolistik bozori.

VII. Tarmoq turiga qarab:

- avtomobil bozori;
- kompyuter bozori;
- sanolyot bozori va hokazo.

VIII. Mazmuni va ishlatilishiga qarab:

- **iste'molchilar bozori** – bunday bozorda ishlab chiqarish va shaxsiy iste'molchilar uchun sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari sotiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu bozor talab va taklif, qiymat qonunlari asosida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Iste'molchilar bozori asosida, birja savdosi, barter turlari vujudga keladi. Iste'molchilar bozorini rivojlanishi uchun O'zbekistonda savdo va umumiy ovqatlanish ob'ektlari xususiylashtirildi va erkin savdo baholariga o'tildi;

- **xizmat ko'rsatish bozori** – bu bozorning rivojlanganligi, aholining moddiy ne'matlar bilan yaxshi ta'minlanganligini ifodalaydi. Xizmat ko'rsatish bozori o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi: kommunal-maishiy xizmat ko'rsatish, turistik, transport vositalari bilan ta'minlash, tibbiy xizmat ko'rsatish, repetitorlik xizmati, axborot vositalari bilan ta'minlash xizmati va h.k. Iqtisodiyotning rivojlanishi bilan xizmat ko'rsatishning yangi shakllari vujudga keladi;

- **uy-joy bozori** – bu bozor iqtisodiyotning o'tish davrida vujudga keladi. Ma'ulmki, bozor iqtisodiyotining birinchi bosqichida uy-joy xususiylashtirildi. Uy-joy bozorining rivojlanishi ish kuchi migratsiyasiga ta'sir etadi. Ishchilar erkin ravishda o'zlarining ish joylarini o'zgartirish imkoniga ega bo'ladilar;

- **ish kuchi bozori (mehnat bozori)**. Bozor iqtisodiyoti sharoitida avvalgi darslarda aytib o'tganimizdek, ish kuchi tovar hisoblanadi. Demak, ish kuchi ham sotiladi. Bozor iqtisodiyoti ish kuchini ortiqcha bo'lishini taqozo etadi;

- **investisiya bozori** – moliyaviy bozorning o'ziga xos bir ko'rinishi hisoblanadi. Moliyaviy bozorning yana bir turi qimmatbaho qog'ozlar bozoridir. Bu bozorda pul bilan birgalikda, qimmatbaho qog'ozlar ham muomalada bo'ladi (aksiya, obligasiya, veksell, cheklar). Qimmatbaho qog'ozlar bozorining turlaridan biri – fond birjasi hisoblanadi;

- **innovasiya bozori** – innovasiyaga texnik va ijtimoiy iqtisodiy yangiliklar, ixtiro va rasionalizatorlik takliflari hamda ilmiy texnikadagi yangi yutuqlar kiradi. Ular ham bozorda tovarga aylanadi.

Shu bilan birga innovasiya bozorida intellektual mahsulotlar ham sotiladi. Ularga takliflar, fikrlar, maslahat, axborot, model, masxalar va ovozlari kiradi.

Yuqorida aytib o'tilgan bozorning turli xillari bir-biri bilan o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qilgan holda rivojlanadi. Ular o'rtasidagi muvozanat natijasida iqtisodiy muvozanat vujudga keladi.

3. Bozor iqtisodiyoti va foyda

Bozor iqtisodiyoti tovarlar va turli xizmatlarning doimiy harakatlarni o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti tartibsiz, stixiyali harakattan holi emas. Ammo u davlat tomonidan ishlab chiqilgan qonunlar harakati bilan ma'lum darajada tartibga solinadi. Demak, bozor iqtisodiyotiga ta'rif bersak – bu erkin raqobat asosida tovar ishlab chiqarish, turli xizmatlar ko'rsatish, iqtisodiy qonunlar asosida taqsimlash, ayirboshlash, iste'mol qilish va davlat tomonidan boshqarilishi ta'minlanadigan demokratik asosda tashkil etilgan iqtisodiy majmuadir.

Respublika iqtisodiyotini bozor iqtisodiyoti asosida tashkil etish ishlab chiqarish sub'ektlarining o'zaro yaqindan iqtisodiy aloqalarda bo'lishini va o'zaro birgalikda harakat qilishini ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyotini tashkil etish quyidagi muammolarni o'z ichiga oladi.

Jamiyat ehtiyojlarini to'liq ta'minlash uchun qanday tovarlar

ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, ishlab chiqarishning qaysi tarmoqlarini rivojlantirish, qanday ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni qanday usul bilan iste'molchilar o'rtasida taqsimlashdan iborat. Bu muammolar korxonalar tomonidan ijobiy hal etilganda, korxonalarning ishlab chiqarish jarayonida yaratgan yangi yakuniy ichki mahsulot qiymati, ishlab chiqarishni tashkil etish uchun sarf etilgan avanslangan qiymatdan yuqori bo'ladi. Bunda korxonalar foyda olishlari mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning foyda ko'rishi korxonaga o'z mahsulotidan olgan umumiy daromadiga va ishlab chiqarish uchun harf etilgan ishlab chiqarish harajatlari miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Korxonaga ishlab chiqarish harajatlari ishlab chiqarish vositalari, xom ashyo va ish kuchi harajatlarini o'z ichiga oladi. Ular doimiy (S) va (V) o'zgaruvchan harajatlarga bo'linadi.

Doimiy va o'zgaruvchi harajatlar darajasi ishlab chiqarish omillarining narxlariga bog'liq bo'ladi. Korxonalar ishlab chiqargan mahsulotni sotishdan qanchalik ko'p umumiy daromad olsalar, ularning ishlab chiqarish harajatlarini kamayotganligidan dalolat beradi. Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulotlarga yuqori talab bo'lgan tarmoqlar rivojlanib boradi. Ularning iqtisodiy samaradorligi oshib boradi.

Iqtisodiy samaradorlik deb ma'lum mahsulot hajmini eng kam harajatlar sarflab ishlab chiqarish va ko'p foyda olishda ifodalanadi. Albatta, bozor tizimining ijobiy va salbiy tomonlari mavjud. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov: «Bozor tizimi yuqoridagi muammolarning eng maqbul yechimini topadi, deyishi mumkin emas. Ammo, hozirgi sharoitda bu savollarga yaxshiroq javob topgan bozor tizimidir, demak uning ijobiy taraflari mavjud. Ikkinchi taraftan, bozor mexanizmlarini idealashtirish katta yangilash bo'lar edi...»

Bozor iqtisodiyotining faqat ijobiy tomonigina emas, balki salbiy tomonini ham ko'ra bilishi kerak», degan edi¹⁸. Shuning uchun ham davlat bozorning salbiy taraflarini oldini olish uchun iqtisodiyotni tartibga solishda faol qatnashishi kerak.

¹⁸ Karimov I.A. «O'zbekiston o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li». Toshkent. O'zbekiston, 1992. 44 b.

4. Bozor mexanizmining asosiy xususiyatlari

Bozor turli mulk shakllariga asoslangan ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasida, raqobat asosida iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Bozor mexanizmi bu ishlab chiqaruvchi sub'ektlar bilan iste'molchi sub'ektlar o'rtasida xomashyo, ishlab chiqarish vositalari, texnologiyalari va tayyor iste'mol tovarlar narxlarini shakllanishi, daromadlarni olinishi, uni taqsimlanishida ifodalanadi.

Bozor sharoitida ishlab chiqarish sub'ektlari bilan iste'mol sub'ektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tovar va pul shaklida to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladi.

Bozor iqtisodiyoti turli mulk shakllariga asoslanganligi va ularni iqtisodiy mustaqil sub'ekt sifatida faoliyat ko'rsatishi bozor iqtisodiy mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bu sub'ektlar iqtisodiy munosabatlarni mustaqil ravishda tanlab oladilar. Iste'molchi sub'ektlar bozor sharoitida asosiy iste'mol tovarlarini xarid qiluvchi sub'ektlar sifatida ishlab chiqaruvchilarni nima, qanday va qancha miqdorda mahsulot ishlab chiqarishini belgilaydi. Chunki, bozor erkin raqobati shuni talab etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bozor mexanizmi o'zini-o'zi tartibga soladi. Bu tartibga solish ishlab chiqarish hajmi, sifati, turlari va narxlarida ifodalanadi.

Ingliz iqtisodchisi A.Smit talab va taklif asosida bozor narxlarining shakllanishi iste'molchilar talablari asosida ko'zga ko'rinmas qullar orqali ishlab chiqarish hajmini va ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishni belgilaydi deb uqtiradi.

Ishlab chiqaruvchi sub'ekt mahsulotlariga iste'mol talablari bo'lgan taqdirdagina u foyda olishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotining xo'jalik faoliyatida vositachilik, narxlarni shakllantirish, ishlab chiqaruvchi va iste'molchiga axborotlar yetkazish, boshqarish, rag'batlantirish va ishlab chiqarish sub'ektlarni sog'lomlashtirish vazifalarini ham bajaradi.

Bozor tizimi murakkab tizim bo'lib, unda mustaqil, o'zining xususiyatlariga ega bo'lgan turli maqsadlar uchun xizmat qiladigan bozor yo'nalishlarini umumlashgan shaklidir.

5. Bozor infratuzilmasi

Infratuzilma deganda, bozorning normal faoliyat ko'rsatishi uchun xizmat ko'rsatadigan muhit tushuniladi. Bu xususida Prezidentimiz I.A. Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarida shunday ta'kidlagan: «Bozor munosabatlari ni shakllantirishini tegishli muhimsiz – tovar, pul bozorlarida va mehnat resurslari bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlash kerak bo'lgan bozor infratuzilmasisiz tasavvur etib bo'lmaydi»¹⁹.

Bozor infratuzilmasining vazifalari: bozor sub'ektlarining o'z manfaatlarini amalga oshirishni engillashtirishi; ularning ishlari samarasini oshirish, bozor munosabatlarini amalga oshirishni tashkil etish va ularning ishlari ustidan huquqiy va iqtisodiy jihatdan nazoratni amalga oshirish hisoblanadi.

Bozor infratuzilmasining asosiy elementlariga quyidagilar kiradi:

Tijorat bank tizimi va sug'urta kompaniyalari;

Rivojlangan maxsus birjalar tarmog'i (tovar, xomashyo fond, valyuta, mehnat birjalari);

Ishlab chiqarishdagi kommunikasiya vositalari teleks, telefaks, uyali telefon aloqalari, rivojlangan transport shaxobchalari;

Soliq va bojxona tizimi;

Konsalting kompaniyalari (iqtisodiy va huquqiy masalalar yuzasidan maslahat beruvchi malakali mutaxassislar xizmati);

Reklama va ommaviy axborot vositalari;

Auditor kompaniyalari va h.k.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov bozor infratuzilmasi to'g'risida shunday degan: Umuman bozor infratuzilmasi shakllantirildi.

Bank, moliya, soliq tizimlari, fond va tovar – xomashyo birjalari, sug'urta, auditorlik, kompaniyalari va boshqa bozor tuzilmalarining yangi tarmog'i vujudga keltirildi. Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyati kuchaytirilmoqda.

¹⁹ Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». T.: O'zbekiston, 1998. 260-261 betlar.

Markaziy Osiyoda eng yirik, zamonaviy kompyuter texnikasi va telekommunikasiya tizini bilan jihozlangan birja markazi ishga tushirildi. Eng muhimi, bozor tuzilmalari amalda ishlay boshladi»²⁰.

Yuqorida keltirilgan shartlar bozor infratuzilmasini tashkil etib, uring rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Asosiy atama va tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti, bozor mexanizmi, bozor tuzilmasi, bozor ob'ekti, bozor sub'ekti, bozor infratuzilmasi, audit, konsalting, investisiya, innovasiya, bozorning afzalliklari, bozorning salbiy tomonlari.

6-mavzu. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BOZOR IQTISODIYOTINING SHAKLLANISY NAZARIYASI

1. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning zarurligi va ularning asosiy shartlar:

XX asrning oxirida jahon taraqqiyotida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Bu o'zgarish, socialistik tizimning yemirilishi natijasida sobiq socialistik respublikalarning o'z mustaqilligiga erishganligidir. Shuning uchun bu davr maxsus xususiyatlarga ega davrdir. Chunki, mustaqil davlatlarning tashkil topishi nafaqat bu mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni o'rnatish, balki rivojlangan mamlakatlar bilan ham aloqalarni rivojlantirishni zarur qilib qo'ydi. Lekin jahon xo'jaligiga kirib borish uchun yangi mustaqil davlatlar o'z iqtisodiyotini jahon talablariga javob beradigan tarzda tashkil qilib, rivojlantirishlari lozim.

Lekin bu juda murakkab jarayondir. Chunki, sobiq Itifoqning hamma respublikalari singari O'zbekistonga ham sobiq Itifoqdan batamom barbod bo'lgan iqtisod meros bo'lib qoldi. Uning hayotga layoqatli emasligi, butun iqtisodiy tizim yoppasiga davlat mulkchiligiga asoslanganligi, korxonalarining markazga

²⁰ Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shiorlari va taraqqiyot kafolatlari». - T.: O'zbekiston. 1997. 208-209 betlar.

qaramligi va iqtisodiy huquqlarga ega emasligi, xalq xo'jaligi haddan tashqari monopoliyalashtirilganligi va markazlashtirilgan tazyiq siyosati, bozor iqtisodiyotini tartibga soluvchi omillarga va insonga sanimiy e'tiborning yo'qligi bilan asoslangan edi. Bu sharoitda insonga boshqaruv sohasida «vint» va iqtisodiy munosabatlar tizimida «omil» roli berilgan edi. Qisqasi, buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot o'zining oxirgi davrida ishlab chiqarishning pasayishiga olib keluvchi, tobora kuchayib borayotgan iqtisodiy inqiroz, giperinflyasiya kabi ko'pgina jamiyatga zarar keltiruvchi hodisalar bilan ifodalanadi. O'zbekiston misolida olib qaraydigan bo'lsak, markaz O'zbekistonning manfaatlarini hisobga olmagan holda, uni xom ashyo bazasiga aylantirib qo'ygan edi.

Korxonalarining ko'pchiligi tovarni respublikada ichki bozor uchun emas, balki tashib ketish uchun ishlab chiqargan. Aksariyat tarmoqlarda tugallanmagan texnologik jarayonga ega ishlab chiqarish tashkil qilingan edi. Ular xom ashyoni dastlabki qayta ishlash va yarim tayyor mahsulotlarni chiqarish bosqichida to'xtab qolar edi.

Xalq xo'jaligi tarkibining buzilishi 1990 yilda O'zbekistonning respublikalararo savdo oborotida salbiy 3,7 milliard rublni yoki yalpi milliy mahsulotning 11 foizini tashkil qilgan. Shu bilan birga respublika neft va boshqa energetika manbalari bilan o'zini-o'zi ta'minlash imkoniyatiga ega bo'la turib, 10 million tonnadan ziyod neftni chetdan olar edi.

G'alla, qand, go'sht, sut mahsulotlari ham aksariyat chetdan sotib olinar edi. Bularning oqibatida 1990 yilda respublika aholisining 70 foiziga yaqinining jami daromadlari tirikchilik o'tkazish uchun zarur bo'lgan eng quyi darajadan ham past edi. 2007 yilga kelib importni eksport bilan qoplanishi 169,8 foizni tashkil qilgan. Natijada aktiv savdo balansi ya'ni saldosi 3755,9 mln. dollarni tashkil etgan. 2007 yilga kelib, aholining pul harajatlari 30,7 foizga o'sib, 16572,8 mlrd. so'mni, daromadlari esa 30,2 foizga ko'payib 16872,7 mlrd. so'mni tashkil etgan. Umumiy aholi daromadi umumiy harajatlarga nisbatan 274,2 mlrd. so'mga ko'p bo'lgan. Sobiq tizim davrida respublika aholisini boshqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda, kambag'allik

chegarasidan ham past darajada yashashga olib kelgan edi.

Totalitar byurokratik tizim mamlakatni xomashyo bazasiga aylantirgan edi. Respublikaning tabiiy resurslari va ekologik muhitiga juda ko'p miqdorda va qaytarib bo'lmaydigan darajada zarar yetkazdi. Bunga Orolning fojeasi misol bo'ladi.

Yuqoridagi va shunga o'xshash juda ko'p salbiy oqibatlar respublikada siyosiy-iqtisodiy o'zgarishlar olib borish zaruratini yuzaga keltirishi natijasida 1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasi o'zini mustaqil deb e'lon qildi. Bu kundan boshlab O'zbekiston nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy mustaqillikka ham ega bo'ldi. Endi bu mustaqillikni mustahkamlash vazifasini bajarishdek ulkan va murakkab vazifa turar edi. Bu vazifani imkon qadar ijobiy hal qilishning birdan-bir yo'li respublikani bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari asosida rivojlantirishdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish yagona xo'jalik yuritish tizimini joriy etish bo'lib, insonlar uchun mutlaqo yangi hayot falsafasidir. Respublikamiz bozor munosabatlariga o'tishning hamda ichki va tashqi siyosiy shakllantirishning nazariy asoslari, shuningdek, amaliy dasturini ishlab chiqdi.

2. Iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov o'zining bir qator chiqishlarida iqtisodiy islohotlarni o'tkazish tajribasini hisobga olgan holda, o'z ichiga eng asosiy tamoyillarni oluvchi respublikaning bozor munosabatlariga o'tishidagi modeli mohiyatini umumlashtirib berdi. Bu haqda I.A.Karimov quyidagilarni ta'kidlaydi: «Biz boshqa davlatlarning rivojlanish jarayonida to'plagan va respublika sharoitida tatbiq qilsa bo'ladigan barcha ijobiy tajribalaridan foydalanish imkoniyatini istisno qilmaymiz.

Ayni chog'da biron bir andozadan, hatto u muayyan mamlakatda ijobiy natijalarga olib kelgan bo'lsa ham, ko'r-ko'rona nusxa ko'chirish mutlaqo nomaqbuldir. Shunisi aniq ravshanki, muayyan vositalar va usullar qaysi mamlakat uchun mos bo'lsa, ular o'sha mamlakatga xos bo'lgan alohida

sharoitlardagina ijobiy samara berishi mumkin»²¹.

O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish modelining o'ziga xosligi va yangicha tabiati uning xususiy mohiyati ustuvor maqsadlari mantiqli o'zaro bog'langan mamlakatning bozor munosabatlariga o'tishi haqida Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan besh tamoyilda o'z ifodasini topgan²².

Bu tamoyillar quyidagilar:

1. Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi

Iqtisodiyotni siyosatdan ustun turmog'i uning ichki mazmunini tashkil etmog'i lozim. Buning natijasida iqtisodiyotning islohlashtirilishi va rivojlantirilishi uchun mustahkam moddiy baza yaratilmoqda. Iqtisodiyot siyosatchilar ko'rsatmalari bilan emas, balki o'ziga xos ichki qonunlarga asoslanib rivojlanishi kerak. Bu tamoyilni hisobga olmaslik, iqtisodiyotda inqiroziy hodisalarga va xalq turmush darajasining keskin pasayishiga olib keladi. I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Inson iqtisodiyot uchun emas, iqtisodiyot inson uchun» bo'lishi kerak.

2. Davlat iqtisodiyotning bosh islohotchisidir

Murakkab o'tish davrida iqtisodiyot ustidan boshqaruvni yo'qotmaslik uchun, mamlakatda tartibsizlik paydo bo'linasligi uchun hukmdor funksiyalar davlatda qolishi kerak.

Aynan davlat deb, ta'kidlaydi I.A.Karimov, — yangi huquqiy negiz va yangi ijtimoiy munosabatlarning, erkin demokratik me'yorlarga o'tishning, ko'p tuzumli iqtisodiyotni tashkil topish va bozor iqtisodiyoti infratuzilmasining yangi bank, moliya, soliq tizimlari shakllanishining tashabbuskori bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotiga harakat qilingan sari davlat bevosita boshqarishdan asta-sekin iqtisodiy vositalar va rag'batlantirishlar yordamida iqtisodiyotni bilvosita boshqarishga o'tadi.

²¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. — Toshkent: O'zbekiston, 1998. 87-88 betlar.

²² Karimov I.A. O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lida. — Toshkent: O'zbekiston, 1994. 26-27 betlar.

3. Qonun ustuvorligi, qonumlarga bo'ysunish

Davlat iqtisodiyot faoliyatining huquqiy asoslarini, o'ziga xos «bozor shart-sharoitlarini» vujudga keltiradi. Ularning doirasida bozor sub'ektlarining o'zaro aloqalari amalga oshirilishi mumkin.

Islohotlarning huquqiy ta'minlanishi iqtisodiy islohotlarning negizi, ularning to'la bajarilishining kafolatlanganligidir. Bunda fuqarolarda qonunga bo'ysunish, ijroiya huquqiy madaniyatni tarbiyalash lozim.

4. Kuchli ijtimoiy siyosat

Ma'lumki, bozor munosabatlari insonga munosib turmush sharoiti yaratuvchi vositadir. Shuning uchun, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida kuchli ijtimoiy siyosat yurgizish, aholini ijtimoiy himoyalash yetakchi tamoyil bo'lib, Konstitutsiya bilan belgilangan islohotlarning so'nggi maqsadidan kelib chiqadi. O'zbekistonda davlat tomonidan o'tkazilayotgan ijtimoiy siyosatning o'ziga xosligi, uning kuchliligi aholining aniq tabaqalariga qaratilganligidir.

Faqat ijtimoiy himoyalash va kafolatlarning kuchli, ta'sirchan mexanizmi bozor iqtisodiyoti sari tinimsiz rivojlanib borishni ta'minlaydi, aholi tomonidan islohotlarni qo'llab-quvvatlashga asos bo'ladi, mamlakatda barqarorlikni saqlaydi.

5. Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish

Bu yetakchi tamoyil iqtisodiyotdagi islohotlarning butun ichki mantiqini, rivojlantirib borish xarakterini belgilab beradi. Bozor munosabatlariga o'tish amaldagi xo'jalik mexanizmini yangilashdan iborat bo'lmay, balki buyruqbozlik iqtisodiyoti o'rniga bozor iqtisodiyotini yaratishdir.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olish bizning respublika uchun juda murakkab vazifadir. Bu vazifani birdaniga bajarib bo'lmaydi, chunki, eng avvalo, yangi hayotga moslashish, yangicha fikrlash, yangicha yashashga o'rganish

zarur, boqimandalikni bartaraf etish, yangicha munosabatlarni shakllantirish, o'z taqdiriga va farovonligiga mas'uliyatni tarbiyalash zarur.

Eng muhimi esa bizning respublikada 2007 yilda aholini ish bilan bandligi 21,6% ko'paygan. 2007 yilda mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi ma'lumotlariga asosan «Bandlik» dasturiga asosan 628,9 ming ish joylari yaratilgan bo'lsa, 2008 yilda 661 mingga yaqin, jumladan, kichik biznes sohasida – 374 mingta, xizmat ko'rsatish va servis sohasida qariyb 220 mingta, kasanachilik hisobidan esa – 97 ming 800 ta yangi ish o'rinlari yaratildi.

Demak, bozor munosabatlariga birdaniga o'tish orqali, aholining asosiy qismini bozor iqtisodiyotining shafqatsiz jarayonlariga duchor qilib qiynash bizning maqsadimizga ziddir. Shuning uchun bozor munosabatlariga o'tish bir zumdagi hodisa emas. balki bir qator o'zaro bog'langan bosqichlardan iborat uzoq davrdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining birinchi bosqichida (1991-2000) yillar ichida ikki asosiy masala: ma'muriy buyruqbozlik tizimini tugatish, iqtisodiy krizisdan chiqish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish va respublika sharoitlaridan kelib chiqqan holda bozor munosabatlarini shakllantirishni amalga oshirishdan iborat edi.

Respublikada birinchi galdan iqtisodiy islohotlarning huquqiy negizi tashkil etildi.

«O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida»gi Qonun, yer o'sti boyliklari to'g'risidagi, joylarda davlat hokimiyati to'g'risidagi, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari to'g'risidagi va boshqa ko'p qonunlar asosida hokimiyatning birdan-bir to'la huquqli bo'lgan hokimlik instituti yaratildi.

Ikkinchidan, yangi iqtisodiy munosabatlarga asoslangan mulkchilik munosabatlari shakllantirildi.

Uchinchidan, xo'jalik yuritishning va institusional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmlari: bozor infratuzilmasi, xo'jaliklarni shakllantirish va yuritish bo'yicha yangi me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi.

To'rtinchidan respublikani xalqaro munosabatlarda teng huquqli sub'ekt sifatida ta'minlovchi huquqiy me'yorlar yaratildi. Ya'ni tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida Respublikaning xalqaro yetakchi tashkilotlarga a'zoligi to'g'risida, valyutani tartibga solish to'g'risida, chet el investisiyalarni jalb etish, ularning egalari huquqlarini himoya qilish to'g'risida qonunlar yaratildi.

Beshinchidan, insonlar ishonchini ta'minlovchi, konstitusion va yuridik huquqlarni himoya qiluvchi jamoat tashkilotlarining huquqlari vijdon va din erkinligi qonunlari qabul qilindi. Bu degan so'z respublikamizda qonun ustuvorligi ta'minlandi.

2001-2007 yillarni o'z ichiga olgan ikkinchi bosqich davrida mamlakatimiz rivojlanishi qayta yangilash asosida iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish. «Islohotlar – islohot uchun emas, avvalo inson uchun uning manfaatlarini uchun», degan shior ostida amalga oshirildi.

3. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari

Bozor sharoitida xaridorni hukmi ahamiyatlidir. Ya'ni, xaridor o'ziga nima kerak ekanligini o'zi belgilaydi, tovar uni qoniqtiradimi, yo'qmi? Lekin shu bilan birga xaridor bozorning uzoq yoki yaqinligi, unga yetib borishi uchun transport vositalarining qulayligi, bozordagi mahsulotlarning sifati va bahosining qoniqarli bo'lishi bilan qiziqadi. Bu masalaning bir tomonidir. Masalaning ikkinchi tomonida esa, mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatuvchi sohalarning o'ziga xos talab va taklif xususiyatlari yotadi. Bu hol tabiiyki, iste'molchilar bilan ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasida ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Shunday sharoitda bozor infratuzilmasi yuzaga keladigan barcha ziddiyatlarni hal qilish, ya'ni, ham iste'molchilarning talablarini qondirish, ham ishlab chiqarish va savdo uchun qulay sharoit yaratib berishdan iborat bo'ladi.

Xo'sh shunday ekan bozor infratuzilmasi nima?

Infratuzilma deganda, bozorning qulay faoliyat ko'rsatishi uchun xizmat ko'rsatadigan muhit tushuniladi. I.A.Karimov «Bozor munosabatlarini shakllantirishni tegishli muhimsiz – tovar,

pul bozorlarida va mehnat resurslari bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlash kerak bo'lgan bozor infrastrukturasisiz tasavvur etib bo'lmaydi» degan edilar (6. 260-261 betlar).

Infratuzilma shartli ravishda quyidagi unsurlardan tashkil topadi: - tadbirkorlikni tayyorlash va o'qitish tizimi; xususiy biznesni ro'yxatga oluvchi bo'limlar; moliya-kredit tizimi; kommersiya bank tizimi va sug'urta kompaniyalari, reklama va ommaviy axborot vositalari, kommunikasiya vositalari; soliq va bojxona tizimi; konsalting xizmatlari (iqtisodiy va huquqiy masalalar yuzasidan maslahat beruvchi malakali mutaxassislar xizmati, auditor kompaniyalari xizmatlari va boshqalardan tashkil topadi); ulgurji - vositachilar tuzilmalari; birja bozorlari; agroxizmat bozori; transport ta'minoti; xizmat bozori; tashqi iqtisodiy aloqalar ta'minoti.

Bozor infratuzilmasining bu barcha unsurlari ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit ishlariga, sherik topishga, ish kuchini yollashga ko'maklashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga soluvchi tadbirlarini amalga oshiradi, ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasida aloqalar o'rnatishga yordam beradi. Ularning ba'zilari davlat tizimidagi korxonalar va tashkilotlar bo'lsa, qolganlari mustaqil muassasa, yoki uyushmalardan iborat bo'lib, ko'rsatilgan xizmati uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. **Sanoat mahsulotlari bo'yicha:** qabul qilish, joylash, saqlash, talabga muvofiq iste'mol uchun yetkazib berish;

2. **Qishloq xo'jalik mahsulotlari bo'yicha:** qabul qilish, yuvish, quritish, sortlarga ajratish, joylash, o'rnatish, konteynerlarga solish, saqlash, jamlash, kerak bo'lganda sovutish va iste'mol uchun bir maromda yetkazib berish;

3. **Hamma turdagi mahsulot uchun:** yirik iste'molchilarga yetkazib berish uchun tovarlarni to'plash yoki aksincha, mayda iste'molchilarga talabga muvofiq yetkazib berish uchun yirik partiyadagi tovarlarni komplektini maydalashtirish;

4. Tadbirkorlik faoliyatini kreditlash;
5. Tadbirkorlik tavakkalligini sug'urtalash;
6. Tovar topishni ta'minlash;
7. Tadbirkorlarni ro'yxatdan o'tkazish;
8. Bitishuvlarni ro'yxatdan o'tkazish;
9. Bozor ishtirokchilarini manfaatlarini huquqiy himoya qilish;
10. Bozor ishtirokchilariga konsalting, injiniring, auditor, loyiha-smeta xizmatini ko'rsatish.

Shunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning unsurlari barcha bozor turlarini faoliyat ko'rsatishi hamda davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydi.

4. Hozirgi davrdagi respublika iqtisodiy ahvolning tahlili

Ma'lumki, O'zbekiston tabiiy ne'matlarga boy jannatmakon o'lkadir. Respublikamizda mineral xomashyoning 95 turi mavjuddir. Markaziy Osiyo bo'yicha O'zbekistonga gaz kondensati zahiralarning 71%, neftning 31%, tabiiy gazning 40%, ko'mirning 55%, gidroenergetika resurslarining 14%, foydalanilayotgan gidroenergetika resurslarining 21% to'g'ri keldi. Respublikada keyingi 2005-2007 yillar ichida garchan paxta ekin maydoni 1,7 foizga kamaygan bo'lsada, yetishtirilayotgan paxta miqdori 3600,3 ming tonnani tashkil etadi. Bular bizning respublika juda boy zahiralarga ega ekanligidan dalolat beradi.

Mustaqil davlat sifatida bizning asosiy vazifa, bu zahiralardan oqilona foydalangan holda respublika iqtisodiyotini ko'tarish, xalq turmush darajasini yaxshilashdir.

Respublikada islohotlarni olib borishda yengil yo'l qidirilmadi. Shuning uchun isloh qilishning dastlabki bosqichlarida iste'mol bozori biroz cheklandi.

Ayni chog'da mablag' va zahiralarni iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarga sarflab, xorijga mahsulot tayyorlaydigan, ilg'or texnologiya bazasi bilan jihozlangan zamonaviy korxonalarni barpo etib, ichki bozorni o'z mollarimiz bilan ozmi-ko'pmi to'ldirishga erishdik. Bu yo'lda hukumat tomonidan ishlab

chiqaruvchi korxonalariga turli imkoniyatlar berilmoqda.

Respublikada ishlab chiqarishni tashkil qilish va rivojlantirish uchun investisiyalar ko'paytirildi.

Qisqa vaqt ichida bu tadbirlar o'z natijasini berdi. Bu Asakadagi avtomobil zavodi, Buxoro neftni qayta ishlovchi zavodning ishga tushirilishi, Ko'kdumaloq, Mingbuloq va shu kabi konlarning ishga tushirilishi, Andijon, Qo'kon va Yangiyulda spirt ishlab chiqaruvchi korxonalarni, Xorazmda qand zavodi, Qizilqum fosfor kombinati, Qo'ng'irotda soda zavodini qurish, O'zbekiston qiyin eriydigan va o'tga chidamli materiallar kombinati, Olmaliq va Navoiy korri-metallurgiya kombinati va boshqa ko'pgina korxonalar mustaqilligimiz mevasi bo'lib, respublikamiz ravnaqiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

2008 yilda mamlakatimizda 250 milliard so'mlik asosiy fondga ega bo'lgan 423 ta ob'ekt ishga tushirildi. Shulardan, 145 tasi oziq-ovqat sanoati tarmoqlariga tegishli. Shu yili respublikada Farg'ona vodiysini elektr energiyasi bilan ta'minlovchi 165 kilometrlik «Yangi Angren issiqlik elektr stansiyasi -O'zbekiston» yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyasi, Sirdaryo issiqlik elektr stansiyasini «Sug'diyona» kuchlantirish stansiyasi bilan bog'laydigan G'o'zor-Surxon yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyasi ishga tushirildi, 2 ming 600 kilometrdan ortiq ichimlik suv hamda 825 kilometrdan ziyod tabiiy gaz tarmoqlari ishga tushirilgan.

Ijtimoiy yo'nalishlarda esa, 169 ta kasb-hunar kolleji, 23 ta akademik lisey, 69 ta yangi maktab binolari, 184 bolalar sport inshootlari, 26 ta qishloq vrachlik punktlari va 7 million 240 ming kvadrat metr turar-joy binolari qurilgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil bir davlat sifatida o'zining iqtisodiy aloqalarini davlat, xalq manfaatlaridan kelib chiqqan holda o'rnatadi.

Ko'pgina xalqaro tashkilotlar: Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Evropa tiklash va taraqqiyot banki, Evropa Ittifoqi Komissiyasi va boshqalarga a'zo bo'ldi.

Respublika tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish. uning huquqiy negizlarini yaratib berish maqsadida «Tashqi iqtisodiy

faoliyat to'g'risida», «Chet el investisiyalari va xorijiy sarmoyadorlar faoliyatining kafolati to'g'risida» qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar qabul qilindi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining ikkinchi bosqichida eng ustuvor vazifalar bo'lib davlat xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish, raqobatchilik muhitini yaratish, xorijiy investisiyalar va texnologiyalarni jalb etish, makroiqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishdan iboratdir.

Iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichida xalq xo'jaligining tarkibiy tuzilishiga katta e'tibor berildi. Bundan maqsad, ichki ishlab chiqarishni rivojlantirish hisobiga chet eldan kamroq mahsulotlar keltirish, aholining iste'mol talabini ichki ishlab chiqarilgan mahsulot evaziga qondirish, ishlab chiqarishni yakuniy mahsulotlarga o'tkazish, chetga eksportni rivojlantirish, mehnat resurslaridan unumli foydalanishni ta'minlash va tarmoqlar, iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi notenglikni tugatishga erishishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining ikkinchi bosqichining maqsadi respublikada kuchli ijtimoiy kafolatni ta'minlovchi demokratik davlatni uzil-kesil toptirishdir.

Asosiy atama va tushunchalar

O'tish davri, bozor islohotlari, iqtisodiy islohotlar, iqtisodiy uklad, iqtisodiyotni erkinlashtirish, islohotlar konsepsiyasi, iqtisodiyotni barqarorlashtirish.

7-Mavzu. TALAB VA TAKLIF MUVOFIQLIGINAZARIYASI

1. Talab qonuni va talab tushunchasi

Bozordagi xaridor o'ziga zarur bo'lgan narsalarni sotib olib, ehtiyojlarini qondirishga intiladi.

Ammo kishi ehtiyojlarining qay darajada qondirilishi, uning muayyan tovarga bo'lgan talabi, aholining pul daromadlari va uning o'zgarishi, bozor hajmiga, bozordagi mollarning narxlariga, iste'molchilarga beriladigan imtiyozlar kabi omillarga bog'liq bo'ladi.

Bularning ichida talabni aniqlab beradigan asosiy omil bu tovarning bahosidir. Talab qonuni iqtisodiy qonun bo'lib talab

darajasi bilan baho o'rtasidagi bog'liqlikni belgilaydi. I fuqobil iqtisodiy davrda talab hajmi baho darajasiga bog'liq bo'ladi. Baholar darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, talab darajasi shunchalik past bo'ladi. Chunki, bu omil talabni u yoki bu tomonga qarab o'zgarishiga olib keladi. Xo'sh, talabning o'zi nima?

Talab - bu iste'molchining muayyan joyda va muayyan vaqtda tovar yoki xizmat sotib olish istagi va imkoniyatidir. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, bu pul bilan ta'minlangan ehtiyoj, ya'ni to'lovga qodir ehtiyojdir.

Aynan mana shu ehtiyojga qarab, bozorga chiqarilishi lozim bo'lgan tovarlarning miqdori va assortimenti aniqlanadi. Talab iste'molchi sotib olish qobiliyatiga ega bo'lgan tovar miqdorini belgilab beradi.

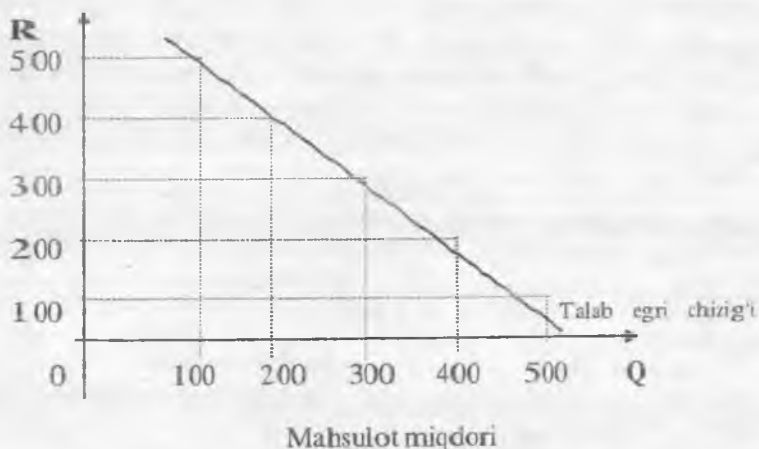
Demak, talabni iste'molchi tomonidan tovarlarni sotib olish mumkin bo'lgan baho sifatida ko'rishimiz ham mumkin. Tovar bahosi bilan xaridor sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdori o'rtasidagi bog'lanishni ko'rib chiqamiz.

1-jadval

Tovar birligining bahosi (so'm)	Talab miqdori (dona)
500	1000
400	2000
300	3000
200	4000
100	5000

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tovar birligining bahosi qanchalik past bo'lsa, iste'molchining xarid quvvati, ya'ni sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdori shunchalik ko'p bo'ladi va aksincha.

Demak, tovar bahosi bilan tovar miqdori o'rtasidagi bog'lanish (Rasm 1) nisbat ko'rinishda bo'ladi va talab egri chizig'i deyiladi.

1-rasm. Talab egri chizig'i

bu erda: OP - tovarlar bahosi.
 OQ - tovarlar miqdori.
 T - tovar talabi.

Talab egri chizig'i talab hajmini iste'mol tovarlari baholariga bog'liqligini ifodalaydi. Talab faqat baho omili bilangina belgilanmaydi, uning o'zgarishiga quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

- iste'molchilar odat va didlarining o'zgarishi. U asosan reklamaning yoki modaning o'zgarishi natijasida ro'y beradi;
- bir-birini o'mini bosuvchi tovarlarning mavjudligi. Ikki xil bir turdagi tovar bir xil talabni qondirishi mumkin. Bu tovarlar bir-birini o'mini bosuvchi tovarlar deyiladi. Bu tovarlarning birining, narxi o'zgarishi, ikkinchisiga bo'lgan talabni o'zgartirishiga olib keladi;
- to'ldiruvchi tovarlar narxlarining o'zgarishi. Ko'p turdagi tovarlar birgalikda sotib olinadi. Poyafzal bilan moy bir-birini to'ldiradi. Shuning uchun poyafzal narxining o'sishi unga bo'lgan talabni pasaytiradi. Binobarin, poyafzal moyiga bo'lgan talab ham pasayadi;

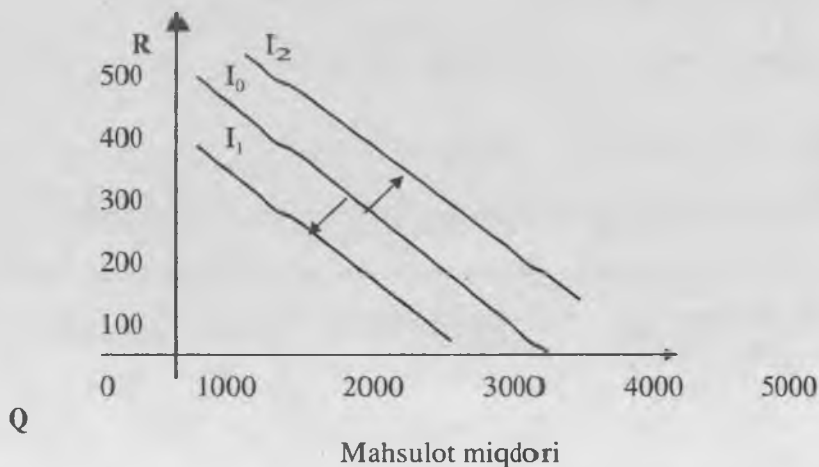
- tovar nafilligining o'zgarishi. Sabzavot mevalarini mavsumga qarab, sog'liq uchun foyda ekanligi haqidagi ma'ruza unga bo'lgan talabni oshiradi;

- daromadning o'zgarishi. Aholi daromadlarining oshishi, ularning xarid quvvatini oshiradi, bu esa tovarlarga bo'lgan talabni ham oshiradi;

- atrof-muhitdagi o'zgarishlar. Agar havo isib ketsa, salqin ichimliklar va muzqaymoqqa bo'lgan talab oshadi va aksincha;

- aholi sonining o'sishi. Aholi tug'ilish darajasining o'sishi akusherlik xizmati, maktabgacha tarbiya, maktab tarbiyasi kabi xizmatlarga, bolalar uchun kerak mahsulotlarga talabni oshiradi va aksincha.

Umuman, talab bahoga bog'liq bo'lmagan (2-rasm) omillar natijasida u yoki bu tomonga o'zgarishi mumkin.

2-rasm. Talab egri chizig'ining narxdan tashqari omillar ta'sirida o'zgarishi.

I_0 – ish haqi o'zgarmagan holdagi egri talab;

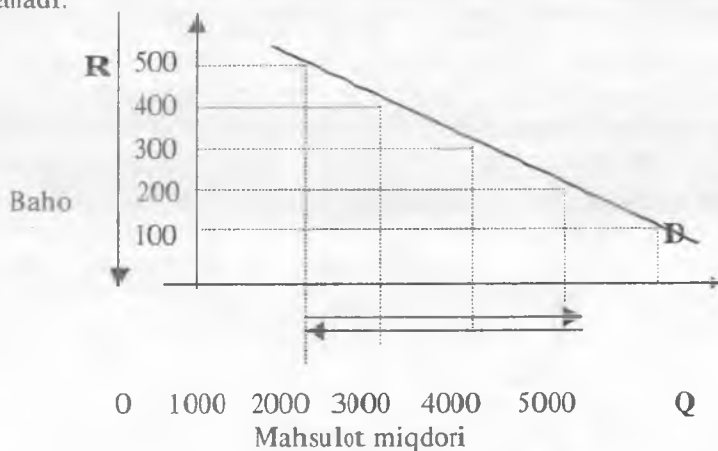
I_2 – ish haqi ko'tarilgandagi egri talab;

I_1 – ish haqi pasaygandagi egri talab.

Lekin bu faqat talabning ortishi (I_2) yoki talabning pasayishi (I_1)ni bildiradi.

Ammo iqtisodiyotda «talab miqdorining o'zgarishi» degan tushuncha muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu o'zgarish (3-rasm)da ko'rsatilgan chizmadagi talabning tovar bahosiga nisbatan o'zgarishini nazarda tutadi.

Bunda o'zgarish (3-rasm) egri chiziq bo'ylab kuzatiladigan, ya'ni har bir bahoga mos ravishda mahsulot miqdori bilan belgilanadi.

3-rasm. Talab miqdorining narx ta'sirida o'zgarishi.

Talabning bunday o'zgarishi talab egiluvchanligi deyiladi. Demak, talab egiluvchanligi talabning baho o'zgarishiga javoban o'zgarishidir.

4. Taklif qonuni va taklif tushunchasi

Taklif qonuni tovarlar bahosi bilan taklif qilinayotgan mahsulotlar bog'liqligini ifodalaydi.

Bozordagi tovarlar bahosi faqat talabga bog'liq bo'lmay, taklifga ham bog'liq bo'ladi. Ya'ni bozordagi tovarlarning miqdori ham ma'lum darajada bahoning shakllanishiga sabab bo'ladi.

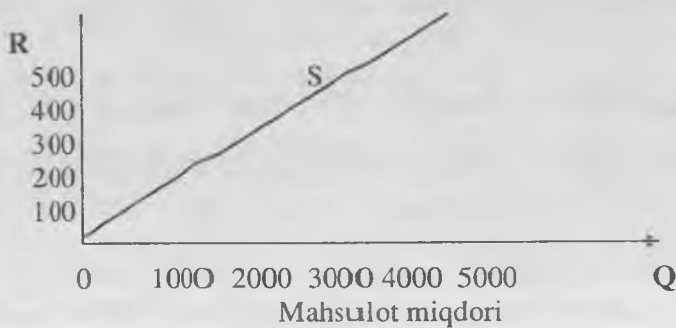
Taklif – bu bozorga sotish maqsadida keltirilgan yoki keltirilishi aniq bo'lgan mahsulotlar miqdoridir.

Taklifning bahoga nisbatan yoki bahoning taklifga nisbatan o'zgarishini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin:

2 –jadval

Tovar birligining bahosi (so'm)	Taklif miqdori (dona)
500	1000
400	2000
300	3000
200	4000
100	5000

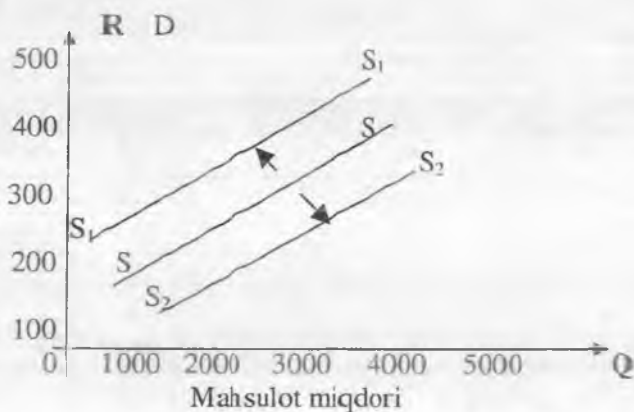
Jadvaldan ko'rinib turganidek, mahsulotga qo'yilgan baho qanchalik yuqori bo'lsa, bozorga keltirilayotgan mahsulot miqdori ham shuncha kam bo'ladi. Demak, tovarning bahosi bilan xaridorga taklif qilinayotgan miqdori o'rtasida to'g'ri munosabat mavjuddir. Bu bog'lanish taklif egri chizig'i orqali ifodalanadi. Uni chizma (4-rasm) orqali ifodalaymiz.

4-rasm. Taklif egri chizig'i.

- OR - tovarlar bahosi.
- OQ - tovarlar miqdori.
- S - bozordagi taklif.

Taklif hajmining o'zgarishi (5-rasm)dagi chizmadan ko'rinib turganidek tovar bahosiga bevosita bog'liq bo'ladi va aynan taklif egri chizig'i bo'ylab kuzatiladi.

5-rasm. Taklif egri chizig'ining narxdan tashqari omillar ta'sirida o'zgarishi.

Taklif hajmi darajasining baho oshishi (pasayishi)ga javoban o'zgarishi taklif egiluvchanligi deyiladi.

Lekin taklif ham talab singari faqat baho omili natijasidagina o'zgarmaydi. Buning o'zgarishiga bahoga bog'liq bo'lmagan omillar ham ta'sir qiladi. Bular quyidagilardir:

- resurslar bahosining o'zgarishi. Ma'lumki ishlab chiqarish jarayonlari resurslar bahosi bilan chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun ishlab chiqarilayotgan mahsulot miqdori bevosita resurslar bahosiga bog'liq;

- texnologiyaning o'zgarishi. Yangi texnologiyaning joriy etilishi resurslardan samarali foydalanishga, bu esa o'z navbatida ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga olib keladi;

- soliq va dotasiya miqdori. Ularning oshishi yoki kamayishi bevosita tovar taklifini o'zgartiradi;

- o'rindosh tovarlar bahosining o'zgarishi. Masalan: «Coca-Cola» yoki «Fanta» bahosining oshishi boshqa shunga o'xshash ichimliklar bahosini oshiradi;

- sotuvchilarning soni va hokazo.

Bir xil yoki shunga o'xshagan mahsulot ishlab chiqaruvchi firmalarning o'sishi yoki kamayishi. Ishlab chiqaruvchi sub'ektlarning kutishlari.

Odatda tovarlarga narxlarni pasayishi yoki ko'tarilishi holatlarini, xom ashyo resurslariga bo'lgan narxlarni arzonlashuvi yoki ko'tarilishi bilan yoki eksport va import uchun boj to'lovlarni o'zgarishlari bilan bog'liq bo'ladi. Lekin talab qonuni singari bu omillar ham taklifni o'zicha o'zgartiradi, (5-rasm) taklif hajmini emas.

Taklifning S_1 yoki S_2 tomonga o'zgarishi yuqorida keltirilgan, ya'ni bahoga bog'liq bo'lmagan omillar natijasidir. Bu erda taklif S_1 tomonga o'zgarsa, u holda taklif ko'payadi.

Aksincha, taklif egri chizig'i S_2 tomonga o'zgarsa, taklif kamayadi. Taklifning egri chizig'i bo'ylab pastga yoki tepaga qarab o'zgarishi taklif hajmining ko'payishi yoki kamayishini bildiradi. Shuning uchun iqtisodiyotda «taklif hajmining o'zgarishi» va «taklifning o'zgarishi» degan tushunchalar bo'lib, ular chizmada ko'rsatilganidek bir-biridan farqlanadi.

3. Muvozanatli bozor narxlarini tashkil etish

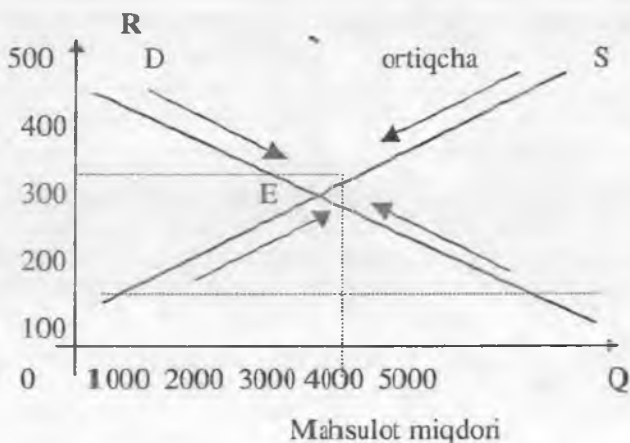
Talab va taklif egri chizig'i bizga turli narxlarda xaridorlar qancha tovar xarid qilishi, sotuvchi esa qancha tovar taklif qilish mumkin ekanligini ko'rsatadi.

Ammo, ular qanday narx bo'lganida oldi-sotdi haqiqatan o'ry berishini aniq ifodalamaydi. Buni aniqlash uchun talab va taklif egri chiziqlarini birlashtirish lozim bo'ladi. Buning uchun yuqoridagi ikkita jadvalni qiyosiy tahlil qilamiz. Agar 1 birlik mahsulot 500 so'mdan sotilsa, xaridor 1000 birlik mahsulot sotib olish imkoniyatiga ega. Ishlab chiqaruvchi esa, bu narxda 5000 birlik mahsulot taklif qila oladi.

Natijada 4000 birlik mahsulot ishlab chiqaruvchi qo'lida talab qilinmay qoladi. Agar mahsulotni 1 birligi 100 so'mdan sotilsa, u holda xaridor 5000 ta birlik mahsulot sotib olish imkoniyatiga ega, ishlab chiqaruvchi esa, bu narxda faqat 1000 ta birlik mahsulot ishlab chiqaradi.

Demak, tovar yetishmovchiligi ro'yi beradi. Shu holda davom ettirsak, 300 so'mdan mahsulot sotilganda, xaridor talabi bilan ishlab chiqaruvchi taklifi bir-biriga mos kelgani kuzatiladi.

Aynan mana shu narx muvozanat baho deyiladi. Chizmada (6-rasm) quyidagicha ifodalanadi.

6-rasm. Muvozanatlashgan bahoning shakllanishi

Bu erda: D - talab.
S - taklif.
E - muvozanati baho.

Ana shu muvozanat (E-nuqtasi)dan yuqori miqdorda mahsulot ishlab chiqarilsa talabga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilgan bo'ladi yoki undan past darajada bo'lsa talab darajasiga nisbatan kam mahsulot ishlab chiqarilgan bo'ladi.

Chizmadagi (6-rasm) «E» nuqtasidagi baho tovarlar bahosi bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi muvofiqlikni ko'rsatadi.

Demak, muvozanat narx o'rnatilishi uchun:

Birinchiidan – xaridorlar sotib olishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori taklif miqdoriga mos kelishi kerak.

Ikkinchiidan – baho va tovar miqdorining o'zgarishi

kuzatilmaydi. Lekin hayotda bunday emas.

Ya'ni talab va taklif doimo u yoki bu tomonga qarab, turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi. Goh talab taklifdan oshadi, goh esa aksincha, taklif talabdan yuqori bo'ladi.

Bozor muvozanatini ta'minlash uchun ishlab chiqarish lozim, talab va taklifga qarab baholarni pasaytirish yoki oshirish mumkin.

Demak, xulosa qilib aytish mumkinki bozor muvozanati tovarlarni ma'lum davrda ma'lum baholarda sotib olish bilan bog'liq bo'lgan talab va taklif muvozanati u moddiy boyliklarni ishlab chiqarish hajmiga mos bo'lishini ifoda etiladi.

Bozor baholarining muvozanati esa talab va taklif asosida ta'minlanadi.

Ishlab chiqarish hajmi muvozanati esa ishlab chiqarish hajmini talab va taklifni muvofiqliligini ta'minlaydi.

4. Talab va taklifning egiluvchanligi

Talab va taklif baholarga mos holda o'zgartirish egiluvchanlik degan tushuncha qo'llaniladi.

Bu tushuncha talab va taklif dinamikasini belgilab beradigan asosiy omillarning o'zgarishiga bozorning moslashib borish jarayonini osonroq anglab olishimiz uchun yordam beradi. Har xil tovarlarga bo'lgan talab va taklif baholarining o'zgarishiga qarab har xil bo'ladi. Birinchi darajali tovar bahosining oshishi talab darajasiga ta'sir o'tkazmasligi mumkin.

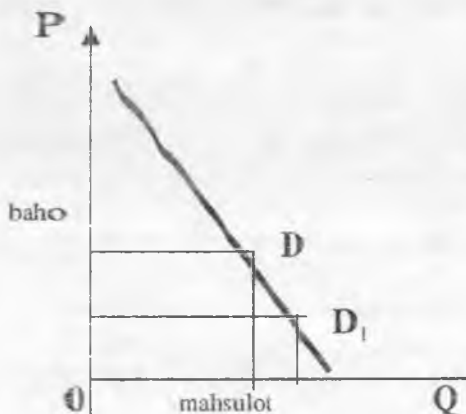
Masalan: non, yog', qand, kartoshka kabi mahsulotlarning bahosi oshsa-da, unga bo'lgan talab o'zgarmaydi.

Lekin o'rin dosh tovarlarga bo'lgan talab o'zgarishi mumkin. Kishilar oq nonni kam iste'mol qilib, qora nonni ko'proq iste'mol qila boshlaydilar. Bunday holat jamiyatning asosiy maqsadi bo'lgan kishilar turmush darajasining pasayishiga, kishilarning normal holdagi iste'mollarining pasayishiga sabab bo'ladi.

Ikkinchi darajali mahsulotlar bahosining oshishi ko'pgina hollarda ularga bo'lgan talabning pasayishiga sabab bo'ladi. Masalan: gilam, zargarlik buyumlari, mashina va h.k.

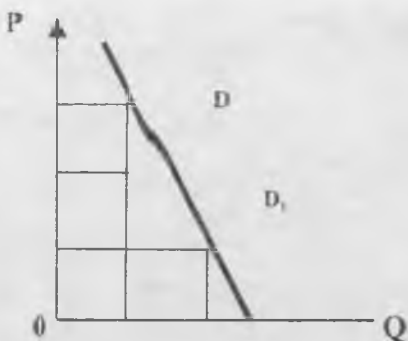
Shuni ta'kidlash lozimki, birinchi darajali mahsulotlar

bahosining oshishi talabning hajmiga kam ta'sir etishi tufayli, birinchi darajali mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar tezda krizisdan chiqib ketadilar. Ikkinchi darajali mahsulotlar ishlab chiqaruvchi moddiy sohalarda esa, ishlab chiqarish krizislari uzoq davom etadi. Shuning uchun sotuvchi umumiy tushumlarining miqdori tovarlar bahosiga va umumiy tovarlar hajmi qiymati summasiga ko'paytirish natijasida hosil bo'lgan qiymatga teng bo'ladi. Talab egi chizig'ining (7-8-9-rasm) quyidagi uch xil ko'rinishini tahlil qilamiz.

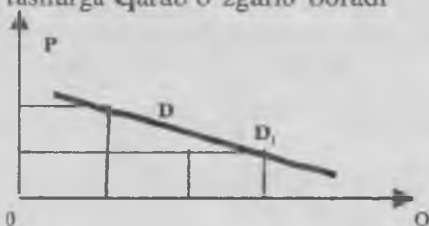
Rasm 7. Egiluvchan talab chizig'i

Egiluvchan talabda (7-rasm) baholarning o'zgarishi mahsulotni ishlab chiqarish darajasini oshirishga yoki kamayishiga olib keladi. Baholarning oshishi talabni pasayishiga, uning kamayishi esa talabni o'sishiga olib keladi. Egiluvchan bo'lmagan talabda (8-rasm) tovarlar baholari ma'lum darajaga tushirilgan yoki oshirilgan taqdirdagina ham, ishlab chiqarish hajmi o'sishi yoki kamayishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining baholarini o'sishi unga bo'lgan talabni pasaytiradi, baholarini pasayishi bu mahsulotlarga bo'lgan talabni o'sishiga olib keladi.

8-rasm. Egiluvchan bo'lmagan talab chizig'i

Egiluvchan talab (9-rasm) baholarga bog'liq bo'lmaydi. Baholarning o'sib borishi yoki kamayishi talab darajasini o'zgarishiga ta'sir etmaydi. Masalan suv, gaz va elektr energiyadan foydalanish darajasi ularga belgilangan baholardan qat'iy nazar fasslarga qarab o'zgarib boradi

Rasm 9. Talab egri chizig'ining egiluvchanligi.

Taklifning bahoga nisbatan o'zgarishi taklifning egiluvchanlik koeffisienti deyiladi va quyidagicha ifodalaniladi.

$$E_K = \frac{\text{Baholarning o'zgarishi}}{\text{Taklifning o'zgarishi}}$$

Egiluvchanlik koeffisienti baholarning 1% oshganda, talabning qanchaga o'zgarganligini ifodalaydi.

7-rasmda baholarning pasayishi bilan tovarlar 2 barobar ko'proq sotilgan. Bunday hol ayrim holdagi egiluvchanlik deyiladi. Bunda $E_K=1$ ga teng.

8-rasmda baholarning oshishi sotilgan tovarlar miqdorining pasayishiga sabab bo'lgan.

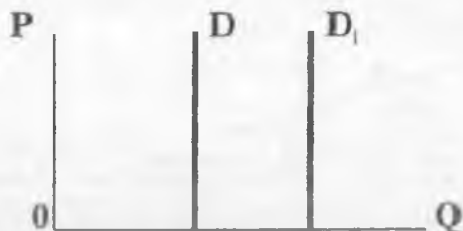
Bunday hol egiluvchan bo'lmagan holatni ifodalaydi. Bunda $E_K < 1$ dan kichik bo'ladi.

Nihoyat baholarning pasayishi natijasida (9-rasm) sotiladigan tovarlar hajmining oshishida egiluvchan talab ko'rinadi. Bunda $E_K > 1$ dan katta bo'ladi. Ba'zi hollarda baho pasaysada talab o'zgarmaydi.

Bunday hol absolyut egiluvchan bo'lmagan talab deyiladi va u quyidagi ko'rinishda (10-rasm) ifodalanadi.

Absolyut egiluvchan bo'lmagan talabga baholarning ko'tarilishi yoki tushishi, ishlab chiqarish hajmining ko'tarilishi yoki pasayishi talabga aslo ta'sir etmaydi.

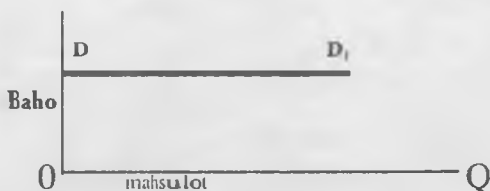
Masalan nonga bo'lgan talab, yoki tuzga bo'lgan talab ularning baholari oshgan taqdirda ham talab o'zgarmaydi.

10-rasm. Absolyut egiluvchan bo'lmagan talab

Absolyut egiluvchan talab (11-rasm)da baholarning ko'tarilib, tushishi absolyut talab egiluvchanlik darajasiga ta'sir etmaydi. Masalan metro yo'l to'lovlari unga bo'lgan talab egiluvchanligi o'sishiga olib keladi. Bunga sabab metrodan foydalanuvchi yo'lovchilarni ko'payishidir.

Absolyut egiluvchan talab (I rasm) ifodalangan.

11-rasm. Absolyut egiluvchan talab

Ba'zi vaqtlarda befarq talab tushunchasi qo'llaniladi. Bunday holda ayrim tovarlar umuman xarid qilinmaydi, hamda ular yo'q qilinadi, isrof bo'ladi. Yuqoridagi holatlar taklif egiluvchanligida ham takrorlanadi.

Asosiy atarna va tushunchalar

Talab tushunchasi, talab egri chizig'i, talab qonuni, o'rindoshlik samarasi, talab egiluvchanlik koeffisienti, talabga ta'sir etuvchi omillar, taklif egri chizig'i, taklif qonuni. Muvozanatli baho, talab egiluvchanligi. Taklif egiluvchanligi. Taklif egiluvchanligi koeffisienti.

8-mavzu. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

1. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati va asosiy belgilari

Ma'lumki ishlab chiqarishni amalga oshirish va uning samaradorligini ko'tarish iqtisodiy resurslarga bog'liq. Iqtisodiy resurslarga moddiy, moliyaviy va mehnat resurslari bilan birgalikda tadbirkorlik faoliyati ham kiradi. Yuqoridagi resurslar mavjud bo'lsada, tadbirkorlik faoliyati bo'lmasa, ishlab chiqarishda hech qanday yutuqlarga erishib bo'lmaydi. Boshqarishni ma'muriy buyruqbozlik sharoitida sobiq Ittifoqda, shu jumladan, O'zbekistonda ham tadbirkorlik faoliyati yaxshi yo'lga qo'yilmagan. Tabiiy boyliklar va mehnat resurslarining

yetarli ekanligi ham hech qanday samara bermagan. Agarda Yaponiyani misol qilib olsak, tabiiy boyliklar yetarli darajada bo'lmasa-da, tadbirkorlik faoliyati yuqori darajada ekanligi tufayli ular yuqori yutuqlarga erishganlar.

Tadbirkor kim? Tadbirkorlik faoliyati deganda qanday faoliyat tushuniladi. Tadbirkor – tashabbuskor, g'ayratli, tahlikali holatlardan qo'rqmaydigan, yuqori darajali foyda olish va jamiyatga ham naf keltirish maqsadida Adam Smitning fikricha «ko'rinmas qo'l» qoidasi asosida ish yurituvchidir. Tadbirkorlik faoliyati esa foyda olishga qaratilgan maqsaddir. Tadbirkor o'z faoliyatini biznes asosida amalga oshiradi. Tadbirkorlik bilan biznes tushunchasi bir xil tushuncha emas. Tadbirkorlik faoliyati rasmiylashtiriladi, tadbirkor o'z mablag'i yoki kredit asosida ish yuritadi. Biznes ishning qanday bo'lishidan qat'iy nazar foyda olishdir. Shuning uchun tadbirkorlik faoliyati biznes faoliyatining bir tomonini qamrab oladi. Lekin hayotda biznes bilan shug'ullanuvchilarning barchasini tadbirkor deb ataydilar.

Tadbirkorlik faoliyati va uning mohiyatini birinchi marta Nobel mukofoti laureati, ingliz iqtisodchisi Fridrix fon Xayek tahlil qilgan. Fridrix fon Xayek tadbirkorlik faoliyati erkin faoliyat hisoblansa-da, jamiyat qonunlari asosida rivojlanishi kerak deb, hisoblangan.

Iqtisodiyot olamiga tadbirkorlik tushunchasi XVIII asrda kirib kelgan va dastlab ko'p ma'noli bo'lgan. Tadbirkorlik rivojlanishini tarixini birinchi bosqichida tadbirkor – bu tavakkalga boruvchi, ikkinchi bosqichda tadbirkor – bu innovator, uchinchi bosqichda tadbirkor izlanuvchi, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini ixtiro qiluvchi va to'rtinchi bosqichda esa – boshqaruvchi deb qaralgan.

Tadbirkorlik faoliyatining mezoni quyidagi omillarda ifodalanadi: moliyaviy barqarorlik darajasi, kapitaldan samarali foydalanish darajasi, innovasiya darajasi, mahsulotning sifati va uning raqobatga bardoshli ekanligi, uning obro' va savdo markasi bilan.

Tadbirkorning obro'si esa soliqlarni o'z vaqtida to'lab borishi, jamiyat oldida javobgarlikni his qilish (eski zararli

mahsulotlar ishlab chiqarmaslik), sheriklariga zarar yetkazmaslik, soʻzining ustidan chiqish, intizomli ekanligi va hokazolar bilan ifodalangani.

Tadbirkor faoliyati bevosita boshqarish bilan bogʻliq boʻlgan faoliyatdir. Firmani boshqarish deganda, jamoaga taʼsir oʻtkazish yordamida minimum resurslarni va vaqtni sarflab maqsadga erishish tushuniladi. Hozirgi kunda tadbirkorlik bilan birgalikda menejer, menejment degan tushunchalar qoʻllanilmoqda.

Boshqarishning maʼmuriy buyruqbozlik tizimida boshqaruvchi tayinlangan, mansab lavozimini ifodalagan. Bunday hol umumxalq mulki hukm surgan davrda amal qilgan. Bozor iqtisodiyotiga oʻtilishi bilan davlat mulki bilan birgalikda bir necha xil mulk turlari vujudga keldi. Xususiy mulk egasi tadbirkor shaxs hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyati rivojlana borishi bilan birgalikda tadbirkorning faoliyati mulkdan ajraladi.

Tadbirkor malakali boshqaruvchiga ehtiyoj sezadi. Natijada tadbirkor boshqaruvchini yollaydi.

Demak, boshqaruvchi bilan menedjer sinonim tushuncha boʻlsa-da, bozor iqtisodiyoti sharoitida tayinlangan boshqaruvchilar emas, yollangan boshqaruvchilarning (menejer) ulushi oshib boradi.

Maʼmuriy buyruqbozlik usulidagi boshqarish vertikal boshqarishni ifodalasa, bozor iqtisodiyoti sharoitida gorizontal boshqarish amal qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoiti vertikal boshqarishni inkor etmaydi. Vertikal boshqarish gorizontal boshqarishni koordinatlashtirish asosida olib boriladi. Bunda mikroiqtisodiy darajadagi firmalar, korxonalariga mustaqil ish yuritishda toʻla erkinlik beriladi.

Davlatning iqtisodga aralashuvi makroiqtisodiy darajada amalga oshadi. Mikroiqtisodiy darajadagi iqtisodiy rivojlanishga toʻla erkinlik beriladi.

Menejment deganda boshqarish haqidagi fan tushuniladi. Bu fanning vujudga kelishiga 1930 yildan 1940 yilgacha davom etgan «Buyuk inqiroz» davri sabab boʻldi.

Hozirgi vaqtda menejmentning eng rivojlangan vatani Amerika Qo'shma Shtatlari hisoblanadi. Bu erda 1300 dan ortiq biznes va boshqarish maktablari, 10000 dan ortiq maslahat beruvchi firmalar, 70 dan ortiq matbuot nashrlari, boshqarish va biznesga taalluqli adabiyotlar nashr etuvchi o'nlab nashriyotlar faoliyat ko'rsatadi.

Bu ma'lumotlarni keltirishdan maqsad mustaqil O'zbekiston Respublikasining oldida turgan muammolarni aytib o'tishdir.

O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishi ko'p jihatdan menejer faoliyatiga bog'liq, bu haqda I.A.Karimov «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida» nomli risolasida: «...yangi boshqaruv tuzilmasini vujudga keltirish ularda ishlaydigan kadrlarga, ularning kasbiy tayyorgarligiga yanada yuqori talablar qo'yadi.

Hozirgi zamon boshqaruv kadrlari, menejerlari yuqori kasbiy mahoratga ega bo'libgina qolmay, balki har jihatdan ma'lumotli, o'z sohalarining bilimdoni, tashabbuskor, topshirilgan ish uchun jon kuydiradigan, muammolarni hal qilishga ijodiy yondashadigan kishilar bo'lishlari, eng muhimi esa, Vatanimizni chinakam fidoyilari bo'lishlari lozim»²³, - deb ta'kidlaydi.

2. Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari: shaxsiy egalik, sherikchilik, korporasiya

Uy xo'jaligi, firma va davlat bozor iqtisodiyotining sub'ektlaridir. Korxonalaridagi xo'jalik faoliyatlari firmalar tomonidan amalga oshiriladi. Firmalar turli ko'rinishda, yakka holda yoki bir necha ishlab chiqarish birlashmalaridan iborat bo'lishi mumkin. Firmalar quyidagilar bo'yicha o'zaro farqlanadi:

1. Xo'jalik faoliyati va harakat xususiyatlari.
2. Huquqiy holatlari.
3. Mulkiy holatlari.
4. Kapital ga bog'liqligi va nazorat ta'siri.

²³ Karimov I. A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. — Toshkent: O'zbekiston, 1995. 87—88 betlar.

5. Faoliyat sohasi bo'yicha.

Demak, firma — korxonalariga egalik qiluvchi va xo'jalik faoliyatini olib boruvchi tashkilotdir. Ayrim firmalar bitta, ayrimlari esa, bir necha korxonalariga egalik qilishi mumkin.

Korxonada iqtisodiyotning asosiy va birlamchi bo'g'inini tashkil etadi. Iqtisodiyotning tuzilishini olib qarasaq, u ko'plab korxonalardan iborat bo'lib, korxonalarining yig'indisi tarmoqlarni, tarmoqlarning yig'indisi esa milliy iqtisodiyotni tashkil etadi.

Korxonada tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi sifatida o'z xarajatlarini qoplab, ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlaydi.

Korxonalarni iqtisodiyotning boshqa bo'g'inlaridan ajratib turuvchi farq ularning iqtisodiy alohidaligi va mustaqilligidir. Iqtisodiy alohidalik — mulkchilik munosabatiga ko'ra yuzaga kelib, turli korxonalarda ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikning chegaralanishi va ishlab chiqarish natijalariga asoslangan.

Iqtisodiy alohidalik to'la iqtisodiy va operativ xo'jalik mustaqilligini talab etadi. Xo'jalik sub'ekti imkoniyatlariga ko'ra yuzaga keluvchi iqtisodiy mustaqillik o'z navbatida tashkiliy iqtisodiy faoliyatga ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy mustaqillikning mezonini iqtisodiy samaradorlik hisoblanadi.

«Operativ xo'jalik mustaqilligi huquqi» munosabatlar kategoriyasi bo'lib, bu yuridik qonunlarda ifodalangan iqtisodiy mustaqillikdir. U korxonada yuridik shaxs xususiyatlariga, o'zining nizomiga, mustaqil daromadlar va xarajatlardan balansiga, bankda o'z hisobiga, shartnomalar tuzish huquqiga ega bo'lganda yuzaga chiqadi.

Mulkiy maqomdan qat'iy nazar korxonaning korporativ — guruh manfaati mavjud. U foyda olishdan iborat manfaatdir, bu manfaat korxonada me'yorda ishlagandagina yuzaga chiqadi. Korxonada jamoasi maqomi jihatidan uch toifaga bo'linadigan kishilardan tashkil topadi:

1. Korxonada egalari;
2. Menejerlar;
3. Yollanma ishlovchilar.

O'zining faoliyat miqyosiga qarab, firmalar kichik va yirik korxonalariga bo'linadi.

Kichik biznes tadbirkorlik faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Biznes yakka egalik qilish, shirkatlar va hattoki korporativ shaklda bo'ladi.

2004 yil 1 yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga muvofiq kichik tadbirkorlik sub'ektlari toifasiga quyidagilar kiradi: yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkorlar: mikrofirmalar, ishlab chiqarish tadbirkorlari – o'rtacha yillik band bo'lgan ishlovchilar soni – 20 kishidan kam bo'lmagan; xizmat va boshqa noishlab chiqarish sohaslarida – 10 kishidan kam bo'lmagan, ulgurji, chakana va umumiy ovqatlanishda – 5 kishidan kam bo'lmagan; kichik korxonalar, tarmoqlarda band bo'lgan o'rtacha yillik ishlovchilar soni, yengil, oziq-ovqat, metallni qayta ishlash, mebel va qurilish materiallari tarmog'ida 100 kishidan kam bo'lmagan; mashinasozlik metallurgiya, yoqilg'i energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash, qurilish va boshqa sanoat ishlab chiqarish sohaslarida – 50 kishi; fan, transport, aloqa xizmatlar sohasi (sug'urta kompaniyalaridan tashqari) savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari va boshqa noishlab chiqarish sohaslarida – 25 kishidan iborat bo'lishi belgilangan.

Kichik biznes o'ziga xos bo'lgan poligon hisoblanadi, bu erda yangi tovarlar va xizmat ko'rsatish sinovdan o'tadi.

Kichik biznes faoliyati tahlikali holda kechadi.

AQSh ixtisoschilarining hisoblashlariga qaraganda, yangi tashkil etilgan kichik biznesning 5400 tasidan 4700 tasi xonavayron bo'ladi. Kichik biznes katta biznesning shakllanishida zinapoya rolini o'ynaydi.

Ammo, kichik biznesning raqobat kurashiga bardosh bera olmasligining asosiy sababi ko'p miqdorda kapitalga ega emasligidir.

O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga juda katta e'tibor berilmoqda.

2008 yilda mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun

ulardan olinadigan yagona soliq to'lovi 10 foizdan 8 foizga tushirildi. 2008 yilda 400 mingga yaqin kichik biznes va xususiy firmalar iqtisodiyot taraqqiyotida faol qatnashganlar. Kichik biznes sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari hajrni 2008 yilda 22 foizga ko'paydi. Uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 48,2 foizni tashkil etdi. Bu 2007 yildagi ko'rsatkichga nisbatan 3,3 foiz ko'pdir. Ish bilan band bo'lganlarning 76 foizidan ko'prog'i, shu sohada band bo'lganlar.

Biznesga shirkatlar yoki sherikchilik jamiyatlari ham kiradi. Bu biznes turi kichik biznesga nisbatan bir qancha afzalliklarga ega: bunda shirkat a'zolari maxsus soliqqa tortilmaydi, ko'proq ishlab chiqarishga kapitalni jalb etishlari mumkin. Kamchiligi shirkat a'zolarining huquqlari chegaralanganidir.

Korporasiya. Korporasiya korxonani tashkil etishning shunday bir shaklidirki, uni barpo etish chog'ida korporasiya tashkilotchilari ro'yxatdan o'tishlari kerak.

Korporasiyalarning ulushi rivojlangan davlatlarda yuqori. Dunyodagi «Jeneral elektrik», «Jeneral motors», «Ford», «Kraysler», «Dyupon», «Yunion korbayd» kabi korporasiyalar gigant korporasiyalar hisoblanadi. Ular korporasiya ustavini tuzishda yuristlar xizmatidan foydalandilar.

Korporasiyalar qo'shimcha soliqlar to'laydilar. Korxonaning barcha turlari biz yuqorida aytib o'tgan shakllarga mos kelavermaydi. S korporasiya turi mavjud bo'lib, bular qo'shimcha soliqlardan ozoddir. S korporasiya maqomini olish uchun firma ko'pi bilan 35 nafar aksiyadorga va boshqa korporasiyaning 80 foizdan ortiq bo'lmagan aksiyasiga ega bo'lishi kerak.

Foyda olmaydigan korporasiyalar. Bu firmalar xayriya, jamoa tashkilotlari va diniy maqsadda faoliyat ko'rsatadi. Ular foydaga ega bo'lmaganliklari tufayli soliqqa ham tortilmaydilar.

Davlat korporasiyalariga korxonalar: tramvay, trolleybus, metro, kino, teatr va jamoatchilik foydalanadigan sohalardagi korxonalar kiradi.

Kooperativlar: Uy-joy, iste'mol, ishlab chiqarish kooperativlari.

Fran chaizlar (ruxsatnoma) kichik korxonalar katta korxonalar dan lisenziya sotib oladilar va ularning nomidan ish yuritadilar. Uning emblema, marka, savdo znachoklaridan foydalanish huquqiga ega bo'ladilar.

Masalan, «KOKA-KOLA» lisenziyasiga ega bo'lgan firmalar. Ular savdo xodimlarini bir xil kiyintirish, qarorgohlarni bir xil jihozlashlari kerak. Bu o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Korporasiyalar mulkiga bo'lgan huquq aksiyalar bo'yicha qismlarga bo'linadi va shu boisdan aksiyalarning egalari aksiyadorlar deb ataladi.

Aksiyadorlar – korporasiyaning egalari hisoblanadi. AQShdan tashqarida ingliz tilida so'zlovchi korporasiyalar o'z nomlariga «Ltd» belgisini qo'shadilar. «Ltd» tipidagi korporasiyalarning javobgarligi ularning ixtiyorida aksiya miqdoriga qarab cheklangan hisoblanadi. Aksiyadorlik korporasiyalari faoliyatlarini uning ustavi asosida amalga oshiriladi.

Korporasiyaning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun unga direktor s aylanadi.

Aksiya egalari korporasiya daromadlaridan dividend oladilar.

Dividend miqdori, ishlab chiqarishni rivojlantirish fondlari aksionerlar yoki direktorlar majlisida muhokama qilinadi. Dividend bu aksiya egasiga shu aksiyadorlar jamiyatiga qo'ygan mablag'iga qarab, aksiyadorlar korporasiyasi faoliyatida yaratilgan foydaning ma'lum bir qismini olishni ta'minlaydi.

Aksiyadorlar aksiyalarining miqdoriga qarab ovoz berish huquqiga ega bo'ladilar. Ochiq turdagi korporasiyalar direktorlari milliy hisobotni e'lon qiladilar.

Korporasiyalar, kichik korxonalar va sherikchilik jamiyatlari mahsulotlari haqida qanchalik ko'p axborot bersalar, bu mahsulotlar shunchalik sifatli hisoblanadi. Iste'molchilarning huquqlari davlat tomonidan himoya qilinadi. Kafolatlangan sifatli mahsulotga odatda «UL» yorlig'i qo'yiladi.

3. Tadbirkorlik kapitali va uning mohiyati

Har bir tadbirkor o'z faoliyatini ma'lum bir pul-kapitalidan boshlaydi. Pul kapitali bo'lishi uchun tadbirkorlarga foyda keltirishi kerak.

Tadbirkor o'z faoliyatini odatda quyidagi formula asosida amalga oshiradi. (bu formulani boylikning oshishi, qo'shimcha qiymatning ko'payishi formulasi deb ham ataydilar).

$$P - \begin{cases} Iv \\ T \\ Ik \end{cases} \dots I \dots T' - P'$$

Bunda: P – avansgacha pul;

T – tovar;

Iv – ishlab chiqarish vositalari;

Ik – ish kuchi;

I – ishlab chiqarish jarayoni;

T – unumli mehnat jarayonida tovar qiymatining oshishi;

P' – avanslangan kapitalning ko'payishi.

Formulaga muvofiq tadbirkor o'z mablag'i yoki kredit hisobiga tovar sifatidagi ishlab chiqarish vositalari va ish kuchini xarid qiladi. Natijada ishlab chiqarish jarayonida dastlabki tovar qiymati ko'payadi, hamda boyliklar yaratiladi. (P' – boylik, qo'shimcha qiymat). Tadbirkorlik faoliyati va uning samarasi bevosita kapital miqdoriga bog'liq. Kapital ishlab chiqarishning omili hisoblanadi. Kapital klassik siyosiy iqtisod namoyandalari tomonidan turlicha ta'riflangan. A.Smit kapitalni jamg'arilgan mehnat deb hisoblagan, D. Rikardo kapital bilan ishlab chiqarish vositalari bir xil deb tushungan.

Kapitalga har xil ta'rif berilsa-da, kapital daromad keltiradigan qiymat degan tushunchaga taqaladi. Kapital ishlab chiqarish vositasi qimmatbaho qog'oz bo'lishi mumkin. Inson kapitali deganda insonning kamol topishi, bilim olishi uchun sarflanadigan mablag' tushuniladi. Mablag' sarflashdan maqsad foyda olishdir.

Kapitalning tabiati shundaki, u doim harakatda bo'ladi.

Harakatsiz u o'z-o'zidan o'sishdan, demak, yashashdan to'xtaydi. Bo'shliqsiz tabiat bo'lmagani kabi, harakatsiz, takror ishlab chiqarishsiz kapital ham bo'lmaydi. Kapital uchun kengaytirilgan takror ishlab chiqarish xarakterli hisoblanadi.

Kapital o'z harakati jarayonida ketma-ket pul shaklidan unumli shaklga, unumdan shaklidan yangi qiymatga ega bo'lgan tovar shakliga so'ngra tovar shaklidan kapital shakliga aylanib turadi. Shuning uchun, pul-kapital harakatini tahlil qilishda, uni 3 bosqichga bo'lib o'rganamiz. Birinchi bosqichda avanslangan pul kapitali unumli kapital shakliga aylanadi.

$$P - T \begin{cases} / & Iv \\ \dots & \\ \backslash & Ik \end{cases}$$

Bu bosqichda avanslangan pulga (P) tadbirkor ishlab chiqarishni tashkil etish uchun ishlab chiqarish vositalari (IV) sotib oladi va ish kuchini (IK) yollaydi. Natijada ishlab chiqarish jarayoni tashkil etiladi va bu jarayonda avanslangan pul unumli kapitalga aylanadi. Kapital harakatining 2-bosqichida ishlab chiqarish jarayoni amalga oshiriladi, va yangi qiymatga ega bo'lgan (T¹) tovar kapitali tashkili topadi. Buni quyidagi formula orqali ifodalaymiz:

$$T \begin{cases} / & Iv \\ \dots I \dots T^1 & \\ \backslash & Ik \end{cases}$$

Kapital harakatining 3-bosqichida yaratilgan (T¹) tovar qiymati yangi qiymat pul (P¹) kapitaliga aylanadi. Bu holatni quyidagi ko'rinishda ifodalaymiz:

$$T^1 - P^1$$

Avanslangan kapitalning yuqorida bosib o'tgan 3 bosqichga ketgan vaqtga kapitalni aylanish vaqti deb aytiladi. Tadbirkorlik kapitali o'zining harakatida hamma yuqorida keltirilgan bosqichlarda bo'ladi. Kapital bu bosqichni bosib

o'tishga kapital aylanish, bu jarayonni doimiy takrorlanishga kapitalni doiraviy harakati deb aytiladi.

U umumlashgan holda quyidagicha ifodalanadi:

$$P-T \begin{cases} / & Iv \\ \backslash & \dots\dots I \dots T^1 - P^1 \\ & Ik \end{cases}$$

Avanslangan kapital doiraviy harakatida uchala bosqichda ham harakatta bo'ladi. Ya'ni: pul shaklida $P - P^1$

Tovar shaklida:

$$T \begin{cases} / & Iv \\ \backslash & \dots\dots I \dots T^1 \\ & Ik \end{cases}$$

Ishlab chiqarish shaklida:

$$I \dots T \begin{cases} / & Iv \\ \backslash & \dots I^1 \\ & Ik \end{cases}$$

Kapitalning uch bosqichini bosib o'tish ketgan vaqtga kapitalning doiraviy aylanish vaqti deyiladi. Bu vaqt ikki qismga: ya'ni muomala vaqti (1 va 3-bosqichlar) va ishlab chiqarish vaqti (2-bosqich)ga bo'linadi. Ishlab chiqarish vaqtida tadbirkor yangi qiymatga ega bo'ladi. Muomala vaqtlarida esa yaratilgan yangi qiymatga ega bo'lgan tovar pul kapitaliga aylanadi. Bu qiymat dastlabki avanslangan kapitalga nisbatan yuqori bo'ladi:

$$P^1 = P + \Delta P;$$

$P^1 - P = \Delta P$ - bu farq tadbirkor foydasini ifodalaydi.

Kapital turli qismlardan tashkil topadi va turlicha tezlikda harakat qiladi. Kapital o'zining mohiyatiga qarab asosiy va

aylanma kapitalga bo'linadi.

Kapitalning bir qismi ishlab chiqarish jarayonida to'la ishtirok etib, o'z qiymatini bir necha ishlab chiqarish sikllari davomida yangi yaratilgan qiymatga o'tkazadi. Mashinalar, uskunalar, ishlab chiqarish binolari va ishlab chiqarish vositalaridan iborat bo'lgan bu qism asosiy kapital deyiladi.

Kapitalning bir qismi bir ishlab chiqarish jarayonida o'z qiymatini tayyorlanayotgan tovarga batamom o'tkazadi. U xomashyo, yoqilg'i, yordamchi materiallarda gavdalanadi va aylanma kapital deyiladi. Ular jumlasiga mehnatga haq to'lashga avanslangan mablag'lar ham kiradi.

Asosiy kapital bir marta aylanganda aylanma kapitallar bir necha marta aylanadi. Kapital tushunchasi fondlar deb ham ifodalanadi. Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar eskiradi va asta-sekin o'z iste'mol hossalarini yo'qotadi, ularning qiymati esa, ishlab chiqarilayotgan tovarga ko'chadi. Asosiy fondlar (asosiy kapital) qiymatining ko'chirilgan, keyinchalik esa, ularning o'z o'rnini to'ldirishga mo'ljallangan summasi amortizasiya fondini tashkil etadi.

Amortizasiya fondi qoplash fondi deb ham ataladi. Asosiy fondlarning xizmat muddati tugagandan so'ng ular o'zlarining natural – ashyoviy sifati bo'yicha yaroqsiz holga kelib qolganlarida va iste'mol qiymatini batamom yo'qotganlarida (fondlarning jismoniy eskirishi), jang'arilgan amortizasiya fondi yangi mehnat vositalarini sotib olish va eskirganlarini ular bilan almashtirish imkonini beradi. Fan-texnika taraqqiyoti sharoitida asosiy fondlar faqat jismonan eskirib qolmasdan, balki ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Ma'naviy eskirish ikki turda bo'ladi: ma'naviy eskirishning birinchi turi shu bilan bog'langanki, mehnat vositalarining muayyan turini ishlab chiqarish samaradorligining oshishi natijasida jamiyatda ularning arzonlashuvi yuz beradi, ilgari ishlab chiqarilganlariga o'xshash bo'lgan mashinalar, uskunalar va qurilmalar arzonroq bo'lib qoladi.

Biror bir xil mashinalarning mehnat unumdorligi bir xil bo'ladi, qiymati har xil bo'lishi mumkin. Ularning real ijtimoiy qiymati dastlabki sarflar (dastlabki qiymat) bilan emas, balki ushbu fondlarni takror ishlab chiqarish hozirgi paytda jamiyatga qanchaga tushayotganligi bilan (tiklash qiymati

bilan) belgilanadi. Shunga muvofiq ishlab turgan asosiy fondlar tayyorlanayotgan mahsulotga oldingiga qaraganda kamroq qiymatni ko'chira boshlaydi.

Ma'naviy eskirishning ikkinchi turi yangi, sifat jihatdan yanada mukammalroq va samaraliroq mehnat vositalari paydo bo'lishi bilan bog'langandir. Ulardan foydalanish ishlab chiqarilayotgan mahsulotni arzonlashtiradi yoki umuman uni bozordan siqib chiqaradi. Mavjud fondlarning texnikaviy xossalari buning natijasida o'zgarmaydi, ularning jismoniy holati yaxshi bo'lishi mumkin, lekin ular ma'naviy jihatdan, ya'ni ishlab chiqarish vositalarining yangi turlariga taqqoslanganda o'z iste'mol qiymatini yo'qotadi. Shunga muvofiq holda avvalgi fondlar qadrsizlanadi. Shunday qilib, ikkinchi turdagi ma'naviy eskirishning oqibatlari ziddiyatlidir. Bir tomondan korxonalar yutqazadi, ikkinchi tomondan esa – jamiyat yutadi, chunki eski fondlar qiymatini yo'qotishning o'rnini yangi fondlardan foydalanishdan keladigan tejam ortig'i bilan qoplab yuboradi.

Ilmiy texnika taraqqiyoti natijasida shu kunlarda rivojlangan mamlakatlarda kapital (fondlar)ning ma'naviy eskirish davri o'rtacha 2-3 yilni tashkil etmoqda. Rivojlangan davlatlarda undirma sanoatda investisiyalarning 60-80 ga yaqini qoplash fondiga sarflanmoqda. Amortizasiya ajratmalarining asosiy kapital qiymatiga bo'lgan nisbati amortizasiya me'yori deyiladi. Ilmiy texnika taraqqiyotining rivojlanishini hisobga olgan holda, davlat qonun asosida amortizasiya me'yorini oshiradi. Bunday tadbirga jadallashgan amortizasiya siyosati deyiladi. Ma'naviy eskirishdan ko'rilgan zarar jadallashgan amortizasiya fondining katta qismini sarflash natijasida qoplanadi. Jadallashgan amortizasiya natijasida amortizasiya fondiga foydaning katta qismini ajratish inkori yaratiladi. Natijada, jamg'arish uchun yangi imkoniyatlar yaratiladi. Foydadan olinadigan soliqdan korxonalar ozod qilinadi. Yuqoridagi amalga oshiriladigan chora-tadbirlar tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish maqsadida amalga oshiriladi.

Asosiy atama va tushunchalar

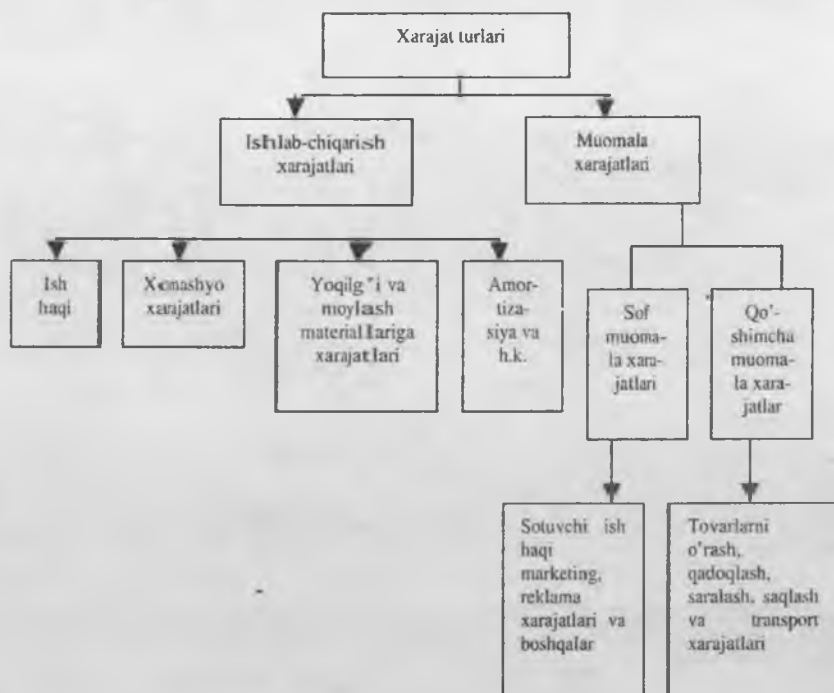
Tadbirkor, tadbirkorlik, tadbirkorlik faoliyati mezonlari, menejment va menejer, firmalar va korxonalar, korxonalar turlari, aksiya, aksiyadorlik, dividend, tadbirkorlik kapitali va uning bosqichlari, asosiy va aylanma kapital, asosiy fondlarning eskirishi, amortizatsiya.

9-mavzu. ISHLAB CHIQUARISH XARAJATLARI, ULARNING MOHIYATI VA TURKUMLANISHI

1. Ishlab chiqarish xarajatlari va foyda nazariyasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday korxonaning asosiy maqsadi foyda olishdir. Mana shu maqsadni amalga oshirish ishlab chiqarish xarajatlarning miqdori va korxonalar ishlab chiqaradigan mahsulotga bo'lgan talab bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy resurslarga sarflar ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari bilan ishlab chiqarish natijasi o'rtasida bog'liqlik bor. Ishlab chiqarish xarajatlari asosiy sababi faqat ma'lum hajmda mahsulot ishlab chiqarishdan iborat bo'lmay, balki, har bir ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga xarajatlarni kamaytirish va foyda olishdan iboratdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishga rag'batlantirish hisobidan korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish. Shu maqsadda 2008 yilda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiyotimizdagi yetakchi tarmoq va sohalarda mahsulot tannarxini kamida 20 foizga tushirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish borasidagi takliflarni maqullaganligini qayd etish lozim»²⁴ degan edi. Umuman, xarajatlar bir necha turlarga (1-rasm) bo'linadi.

²⁴ I.A. Karimov Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiziti. O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: O'zbekiston, 2009. 33-34 betlar.

1-rasm. Xarajat turlari

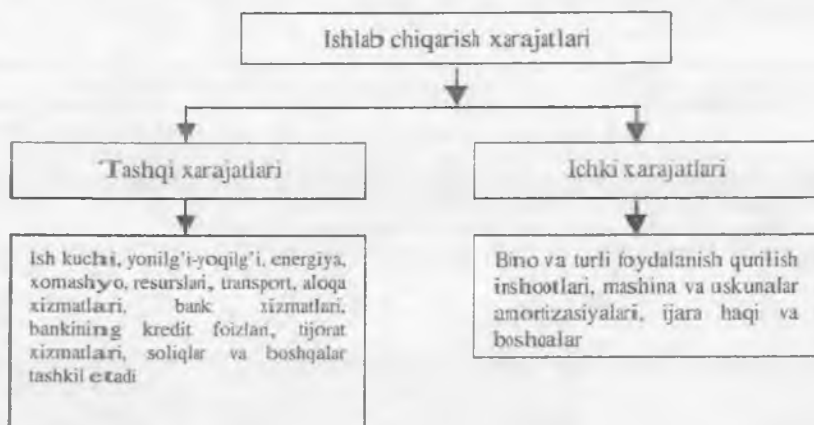
Firma o'z faoliyatini yuritish uchun tashqaridan resurslar sotib oladi va pullik xizmatlaridan foydalanadi. Shuningdek, korxonada ilgari sotib olgan resurslar (binolar, mashina, uskunalar va boshqalar) ishlatiladi. Ularga ham xarajat qilingan. Bundan tashqari, korxonaga ijara haqi, banklardan olgan qarzi uchun foiz to'lab turadi. Shundan kelib chiqqan holda xarajatlar ikki turga bo'linadi:

- tashqi xarajatlar, o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalar (ishchi kuchi, xomashyo, yoqilg'i, transport, aloqa, soliqlar uchun to'lanadigan pulni) o'z ichiga oladi;

- ichki xarajatlar binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish sub'ektlari o'zlarining ixtiyoridagi ichki zahiralalar bilan tashqi zahiralardan ham foydalanadilar.

Ular quyidagilar (2-rasm)da keltirilgan.

2-rasm. Xarajat turlari

Xarajatlarning tarkibiy tuzilishi, ishlab chiqarish omillari bilan bog'liqligi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni paydo etadi.

Ishlab chiqarish hajmi bilan bog'liq bo'lmagan, ya'ni o'zgarmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi. Ularga renta to'lovlari, qarz, foiz, reklama haqi, ijara haqi, oldindan to'lanish ko'zda tutilgan maoshlar kiradi.

O'z qiymatlarini ishlab chiqarishning bir siklida to'liq yangi qiymatga o'tkazadigan xomashyo resurslari, yoqilg'i, yuk tashish xarajatlari, ishlab chiqarish vositalari va inshootlar amortizatsiya qiymati, ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnat resurslariga to'lanadigan ish haqi kabilar o'zgaruvchan xarajatlar deyiladi. Ular ishlab chiqarish hajmi bilan bevosita bog'liq bo'lib, unga to'g'ri mutanosiblikda bo'ladi.

Ishlab chiqarish hajmi ortsa, o'zgaruvchan xarajatlar ko'payadi, qisqarsa kamayadi.

Korxonaning (DX) doimiy va (O'X) o'zgaruvchan xarajatlarning yig'indisi yalpi xarajatlarni (YaX) tashkil etadi.

$$YaX = DX + O'X$$

Korxonani boshqarish uchun mahsulot birligiga o'rtacha to'g'ri keladigan xarajatlarni ham bilish zarur. Shu sababli o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari ($O'YaX$) yalpi xarajatlar miqdori (YaX)ni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga (M) bo'lish orqali hisoblanadi.

Huddi shu ko'rinishda o'rtacha doimiy ($O'RD$) va o'rtacha o'zgaruvchan xarajatlarni hisoblash mumkin.

Korxonada faoliyatining asosiy maqsadi foydani ko'paytirishdan iborat bo'lsa, unda mahsulotni hajmini ham hisoblash zarur. Bunda biz chegaraviy xarajatlar tushunchasini qo'llaymiz.

Chegaraviy xarajatlar hisoblangan ishlab chiqarish hajmiga nisbatan har bir qo'shimcha mahsulotga qilingan xarajatlardir. Lekin har qanday ishlab chiqarish jarayoni o'zining ma'lum chegaraviy o'sish holatiga ega. Shu chegaraviy o'sish nuqtasiga etgandan so'ng uning o'sish darajasi pasayib boradi. Bunday holat unumdorligini pasayish qonuni asosida belgilanadi, ya'ni mahsulotga bo'lgan talabni qondirishgacha unumdorlik o'sib boradi va o'z chegarasiga kelishi bilan unumdorlik ko'rsatkichi kamaya boshlaydi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini muttasil kamaytirib borish korxonada foydaliligini oshirishning asosiy sababidir. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishning asosiy yo'llari quyidagilardir: fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga tatbiq etish, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishni, boshqarishni takomillashtirib borish va boshqalar.

2. Daromad, foyda, uning tarkibi va shakllari

Har qanday firmaning eng birinchi maqsadi mumkin qadar ko'proq daromad olish yoki boshqacha aytganda foydani maksimalashtirishdan iborat. Avvalo, foydani qanday o'lchash kerak, degan savolga javob beramiz. Foyda deb, yalpi ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy qiymatidan ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni ayirishdan qolgan

qiymatga aytiladi.

Foydaning ikki ko'rinishi bor:

- me'yoriy foyda, u xarajatlar tarkibida bo'lgan va tadbirkorlik qobiliyati uchun berilgan haqdan iborat;

- iqtisodiy foyda, u xarajatlarga kirmaydi. Bu me'yoriy foydadan ortiqcha bo'lib, mazmunan sof foydadir. Agar firmaning umumiy daromadidan xarajatlar chegirib tashlansa, qolgan qismi iqtisodiy (sof) foydani tashkil etadi.

Firma uchun foydaning ikki jihati bor:

- foyda massasi, ya'ni umumiy miqdori.

- foyda me'yori, ya'ni uni nima evaziga foiz hisobida olinganini ifodalaydi.

Foyda massasi odatda tarmoq korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning natural ko'rinishida ifodalanadi va ular miqdori (kg, litr, m³, m³) va boshqa ko'rsatkichlarda ifodalanadi.

Foydani maksimallashtirish uning foyda me'yorini va massasini oshirish zarur. Ammo, firma uchun foyda me'yori muhimroq, chunki u firma faoliyatining samaradorligini ta'minlaydi. Foyda me'yori jamiki foydaning uni topish uchun qilingan umumiy xarajatlarga bo'lgan va foizlarda ifodalangan nisbatidir.

$$F_M = \frac{F}{U_X} < 100\%$$

F_M – foyda me'yori;

F – foyda;

U_X – umumiy xarajatlar.

Yoki foyda me'yorini aniqlashning ikkinchi usulida foydani asosiy va aylanma fondlarga bo'lgan nisbati orqali ham hisoblash mumkin. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$F_m = \frac{F}{Af_1 + Af_2} \times 100\%$$

F_m — foyda rne' yori;

F — foyda;

Af_1 — asosiy fondlar qiymati;

Af_2 — aylanma fondlar qiymati.

Faoliyat turi ga ko'ra daromadni ishlab chiqarish, tijorat (savdo-sotiq) va bank foydasi kabilarda ko'rsatish mumkin.

Tijorat (savdo-sotiq) daromadi asosan ishlab chiqarish korxonalarida yaratilgan sof foydaning bir qismi bo'lib, uni ishlab chiqaruvchilar tijorat xodimlariga tovarlarini ko'tara bahoda kechib beradilar. Tijoratchilar esa, tovarlarni chakana baholarda sotish orqali korxonada daromadlarini va ular tijoratchilarga ko'tara baholar orqali bergan sof daromadning bir qismini o'zlashtirishni ta'minlaydilar. Ishlab chiqaruvchilar tovarlarning muomala jarayoni bilan shug'ullanmaydilar. Sababi, ular yo ishlab chiqarishni ma'lum vaqtga tovarlarni sotib bo'lgunga qadar to'xtatib turishlari kerak, yoki qo'shimcha mablag' ajratishlari zarur bo'ladi.

Bank foydasi esa, odatda berilayotgan kreditlarga qarz oluvchilar tomonidan to'lanadigan foizlarni tashkil etadi.

Firma daromadi deganda uning pul tushumlarini anglash kerak. Daromad foydadan ko'p bo'ladi. Firma daromadi uchga bo'linadi.

a) umumiy daromad (UD) - barcha tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan pul. Uning miqdori sotilgan tovar va xizmatlar soniga (Q) va ularning bozor narxiga (N) bog'liq. Bunda

$$UD = Q \times N;$$

Agar firma tovarni ko'p chiqarsa va yaxshi narxda sotsa, umumiy daromad ko'payadi.

b) o'rtacha daromad (O'rd) — tovar birligini sotishdan tushgan pul. Uni topish uchun umumiy daromad sotilgan

tovar miqdoriga bo'linadi.

v) me'yoriy daromad (Md) – qo'shimcha ravishda sotilgan tovardan tushadigan qo'shimcha pul (Qp), uni aniqlash uchun sotilgan qo'shimcha Qr tovarlar miqdoriga bo'linadi.

$Md=Qp : Qr$. Bu ko'rsatkich tovarlarni qo'shimcha ishlab chiqarish, umumiy daromadni oshirishini ko'rsatadi. Agar umumiy daromad xarajatga teng bo'lsa, natija nolga teng, ya'ni foyda ko'rilmaydi. Foyda firma faoliyatining moliyaviy natijasi hisoblanadi. Firma me'yoriy foyda olishga intiladi.

Me'yoriy foyda – me'yoriy daromad bilan eng yuqori chiqimlar o'rtasidagi tafovutdir. Me'yoriy foyda mahsulot ishlab chiqarishning muayyan darajasiga qadar ijobiy bo'ladi, ammo unga yetgandan so'ng salbiy bo'lib qoladi. (salbiy foyda ziyonning o'zidir). Firma foydaning miqdori maksimal bo'ladigan ishlab chiqarish darajasiga qanday erishadi? Agar qo'shimcha ishlab chiqarish jarayonida xarajatga nisbatan daromad oshsa, firma ishlab chiqarishni kengaytiradi va maksimal foydaga erishadi.

Iqtisodda iqtisodiy va balansdagi foyda degan tushuncha ishlatiladi. Iqtisodiy foyda (sof foyda) – olingan daromad bilan ichki va tashqi xarajatlarni o'rtasidagi farq hisoblanadi. Buxgalterlik foydasi tovarni sotishdan olingan yalpi tushumdan tashqi ishlab chiqarish xarajatlarini ayirib tashlashdan qolgan qismidir. Buxgalterlik foydasidan korxonada faoliyatining samarali yoki samarasiz ekanligini ifodalay olmaydi. Buxgalterlik foydasidan ichki korxonada ishlab chiqarish xarajatlarini ayirgandan so'ng qolgan foyda iqtisodiy foyda hisoblanadi.

Ma'lumki, firma doimo foyda olishga va uning miqdorini oshirib borishga harakat qiladi. Foydani xarajatlarni ko'paytirmasdan oshirish mumkin emas. Belgilangan xarajat miqdoriga nisbatan mahsulot miqdori ko'paya borsa, foyda miqdori o'sib boradi. Ammo resurslar miqdori cheklangan. Qancha sarflab, qancha foyda ko'rganligi firma ishining samarasini belgilaydi. Shu boisdan iqtisodiyotda foydalilik yoki rentabellik deb atalgan ko'rsatkich qo'llaniladi. Uni

aniqlash uchun olingan foyda qilingan xarajatlar bilan taqqoslanadi va xarajatlar birligiga foyda to'g'ri kelishi ma'lum bo'ladi.

Rentabellik – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt (yil, oy, kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararligini) ko'rsatadi.

Korxonada rentabelligi olingan foydani qilingan sarflarga taqqoslash orqali aniqlanadi va u foizlarda ifodalanadi. Korxonada umumiy xo'jalik faoliyati rentabelligini biror turdagi mahsulot ishlab chiqarish rentabelligi asosida ham hisoblash mumkin.

Korxonada umumiy faoliyati rentabelligi (R) quyidagicha aniqlanadi:

$$R_1 = \frac{\text{foyda}}{\text{tannax}} \times 100\%,$$

$$R_2 = \frac{\text{foyda}}{\text{asosiy va aylanma mablag'}} \times 100\%,$$

Rentabellik darajasining o'sishiga quyidagi: ishlab chiqarishni tashkil etish darajasi, ishlab chiqarishning unumdorligini oshirish, materiallar, yoqilg'i, xomashyoning arzonligi, xizmat ko'rsatish va boshqaruv sarflarining kamaytirilishi kabi omillar ta'sir ko'rsatadi.

3. Bozorda firma harakatining umumiy tamoyillari

Bozor iqtisodiyoti tasodiflardan holi emas. Bozorda xizmat ko'rsatayotgan firmalar har xil vaziyatlarga tushib qolishlari mumkin. Firmaning ishi yurishib, boyib ketish yoki zararga yo'liqib, boridan ajralishi hech gap emas. Bunday holat birinchidan, firma ishini uquvsiz yuritishdan, ikkinchidan firmaga bog'liq bo'lmagan holda vaziyatning o'zgarishidan kelib chiqadi. Bozordagi resurslar va tovarlar narxining kutilmaganda o'zgarib qolishi, mijozlar va sheriklarning aynib ketishi, soliq, boj pulining o'zgarishi, xalqaro vaziyatning keskinlashuvi xatarni yuzaga

chiqaradi. Firmalar yo'liqadigan xatarlarni uch guruhga bo'lish mumkin.

1. Ishlab chiqarish xatari. Bu kerakli hajmdagi va turdagi tovarlarni yaratishga rahna soluvchi xavf-xatar.

2. Tijorat xavf-xatari. Bu mo'ljallangan resurslarni bozordan olib bilmaslik va tovarlarni kutilgan miqdorda va narxda sotib bilmaslik xavf-xatari.

3. Moliyaviy xavf-xatar. Bu firma moliya bozorida va soliq to'lash sohasida bo'ladigan xavf-xatardir.

Demak, eng, avvalo, firmalar xatarni chetlab o'tish yo'llarini qidirishi kerak. Qaerga, qancha pul qo'yish, qaysi sohada ish boshlashdan oldin qaerlarda ish qanday ketayotganligi o'rganiladi, axborot to'planadi. Axborot tovar narxi, savdo hajmi, raqobatchilik vaziyati, xarajatlar darajasi, bozorning kengayishi imkoniyati, resurslar narxi, reklama holati va boshqa sohalarni qamrab oladi.

Bozorda firma harakatining asosini raqobatchilik vaziyatini o'rganish tashkil etadi. Har kanday firmaning maqsadi tez kunda foydani maksimallashtirish, oz foyda bilan qanoat qilgan holda o'z bozorini kengaytirishi yoki raqibini bozordan siqib chiqarish, yangi bozorga sekin-asta kirib borishdir. Raqobatdagi iqtisodiy tanlov tamoyiliga ko'ra iqtisodiyot ishtirokchilari saralanadi: yaxshi ishlagan firma boyib ketadi. Shu sababli har yili dunyoda minglab firmalar yopilsa, minglab yangilari ochiladi. Firmalar raqibini siqib chiqarish uchun nisbatan sifatli va arzon tovarni taklif etishi shart. Raqobat qizg'in joyda iqtisodiy o'sish jadal boradi, u sustlashgan sharoitda esa iqtisodiy turg'unlik yuz beradi.

Respublikada makro va mikroiktisodiyotni barqarorlashtirishga erishish - iqtisodiy islohotlarning hozirgi davrdagi strategiyasining asosiy yo'nalish hisoblanadi. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatini barqarorlashtirish bilan bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «...inqirozga uchrashga chap berish uchun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan mahsulot tarkibini o'zgartirish yuzasidan oldini olish chora-tadbirlarini ko'rishga undaydi. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga harakat qilishga, mahsulotning sifati va iste'mol xossalarni

yaxshilashga, uning raqobatga bardoshlilikini oshirishga majbur qiladi»²⁵, – degan edi.

Asosiy atama va tushunchalar

Mehnat bozori, mehnat shartnomalari, vaqtbay va ishbay ish haqi, tarif setkasi va stavkasi, nominal va real ish haqi, monopsoniya va oligapsoniya, kasaba uyushmalari, insonga sarflanadigan kapital.

10-mavzu. MEHNAT MUNOSABATLARI VA ISH HAQI

1. Ish haqining iqtisodiy mazmuni

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosida olib borilayotgan iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili bu inson omilidir. Mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslarning iqtisodiyotida faol qatnashishlari mamlakatimizni iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan baquvvat bo'lishini ta'minlaydi.

Mehnatga yaroqli shaxslarni ishga jalb etishning asosiy yo'li, ularning mehnatlari darajalariga qarab ish haqi to'lovini to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq. Ish haqi bozor iqtisodiyoti sharoitida jami daromadlar qismida asosiy qismini tashkil etadi. Ish haqi iqtisodiy kategoriya bo'lib yollanma ish kuchi xodimini ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashganligini mehnat darajasiga qarab yaratilgan yalpi mahsulotdan pul shaklida o'z mehnat qiymatini ish haqi sifatida olini shiga aytiladi.

Ish haqi insonning ishlab chiqarish jarayonida jismoniy va ruhiy kuch yig'indisini sarflanishiga to'langan haqdir. Ish haqi ishchining qiymatini qoplanishini ta'minlashi lozim. Ish haqi ishchi kuchi qiymatini qoplashi zarur. Ish haqi ishlab chiqarish faoliyatini olib borayotgan har bir ishchini shaxsiy va ijtimoiy talablarni qondira olishi zarur. Bu talablar ishchi kuchini mehnat qilish faoliyatida doimiy ravishda qatnashishini ta'minlaydi.

Ya'ni, uning iqtisodiy va ma'naviy talablarini qondirish

²⁵ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –Toshkent: O'zbekiston, 1998. 350-351 betlar.

zarur. Ish beruvchi esa yollanma mehnatni ish bilan ta'minlashidan maqsad ma'lum darajada foyda olish asosida o'zining iqtisodiy manfaatdorligiga erishishdir.

Ish haqini quyidagi yo'nalishlarda ko'rib chiqish maqsadga to'g'ri bo'ladi. Ish haqi bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida ish kuchi qiymati shaklida ifodalanadi, ishlab chiqarish jarayonida esa ish kuchining mehnati haqi sifatida uning mehnatini miqdorini va qiymatini ifodalashi kerak, ish haqi ishchining shaxsiy oilaviy daromadining asosiy qismi shaklida ifodalanadi.

Ish kuchi bozorda tovar sifatida sotiladi. Ishchi o'z kuchini sotadi xaridor esa uni sotib oladi. Xaridor ish kuchini sotib olishdan maqsad ishlab chiqarish jarayonida undan foydalanish natijasida ma'lum bir foyda (daromad) darajasini o'zlashtirishdan iboratdir. Ishchi kuchi tovar ekan uning qiymati qanday belgilanishini bilish zarur.

Uning qiymati quyidagilarga bog'liq:

- ish kuchini mehnat qilish qobiliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklar va ularga ko'rsatiladigan xizmatlar qiymatiga;

- ish kuchi o'z qiymati evaziga o'zining oila a'zolarini boqish darajasiga ega bo'lishiga;

- ish kuchini malakasini, kasbiy mahoratini oshirishga bo'lgan talablarini qondirishi kerak.

Ish kuchini sotuvchi sub'ekt bilan uni xarid qiluvchi ish beruvchi sub'ekt o'rtasida ishchi kuchini sotish va sotib olish bo'yicha bitim tuziladi.

Bu bitim o'zida talab va taklifni bir biriga muvofiq kelishini ifodalaydi. Ishlab chiqarish ob'ektlaridagi mehnat jarayonida ish haqi mehnatga to'lanayotgan haq sifatida nomoyon bo'ladi. Buning asosiy sababi quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish sub'ektlarini ish kuchini nafaqat mehnat qilish darajasi qiziqtiradi, balki, uning mehnatini haq olmagan holda yaratgan foydasi qiziqtiradi;

- ish haqi ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchini qiymati ekanligi bilan ish beruvchi sub'ektini qiziqtirmaydi, balki, ishchini qanday qiymat va sifatiga teng mehnat qilish darajasi qiziqtiradi;

- ish haqini ish kuchi qiymati shaklida ifodalanişhining asosiy sababi, u ma'lum bir ish vaqtida bajarilgan ish uchun olgan ish haqi bo'lib ko'rinishidadir. Chunki, ish haqi ish bajarilgandan so'ng to'lanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov — 2008 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisdagi mamlakatni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish — davr talabi ma'ruzasida 2008 yilda o'rtacha ish xaqi «5 barobardan ziyod, butun iqtisodiyot bo'yicha esa 1,4 barobar oshdi. Natijada, o'tgan yili o'rtacha ish haqi miqdori 300 AQSh dollaridan ortiq bo'ldi.

Aholining real daromadlari esa yil davomida jon boshiga 23 foizga ko'paydi. Joriy 2009 yilni oladigan bo'lsak, o'rtacha ish haqi miqdorini byudjet sohasida va shunga mos ravishda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda ham 1,4 barobar oshirish ko'zda tutilmoqda» — degan edilar.

Ish haqini tashkil topishi to'g'risida fransuz olimi J.B.Sey nazariyasida birinchi marotaba ko'rilgan. Uning fikricha ishlab chiqarish jarayonida uch omil, mehnat, yer va kapital faol qatnashib, ular daromad yaratadilar. Ya'ni, bu uch omil daromad manbaini tashkil etadi.

Bu nazariyani amerikalik J.V.Klark yanada rivojlantirib ishchi kuchi unumdorligi qo'shilgan omil unumdorligi g'oyasini vujudga kelishiga asos bo'ldi.

J.B.Sey ishlab chiqarish omillarini o'zining «Boyliklarining taqsimlanishi» nomli asarida ishlab chiqarishda yaratilgan boylik uchchala omil o'rtasida taqsimlanadi deb fikrni bildirgan. To'g'ri, bu omillar ishlab chiqarishda yangi yaratilayotgan boylikni yaratishning asosiy manbai hisoblanadi.

Ammo, bu boylik taqsimoti bu uch omil o'rtasida tenglik darajasida taqsimlanmaydi.

Aks holda ishlab chiqaruvchi sub'ekt o'zining tadbirkorlik faoliyatidan foyda olmagan bo'lur edi. Tadbirkor sub'ekt foydasi ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan ish kuchining ma'lum mehnatini qiymatiga haq to'lanmasligi oqibatida foyda oladi.

Ish haqi to'lash turlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish haqi ijtimoiy va iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Ish haqi ishchi kuchi qiymatini o'zida ifoda etadi. Hozirgi davrda ish haqi to'lashning quyidagi turlari keng qo'llaniladi. Bu ish bay va vaqt bay ish haqi to'lashdir. Uning turlarini quyidagi (1-rasm) da ko'rish mumkin.

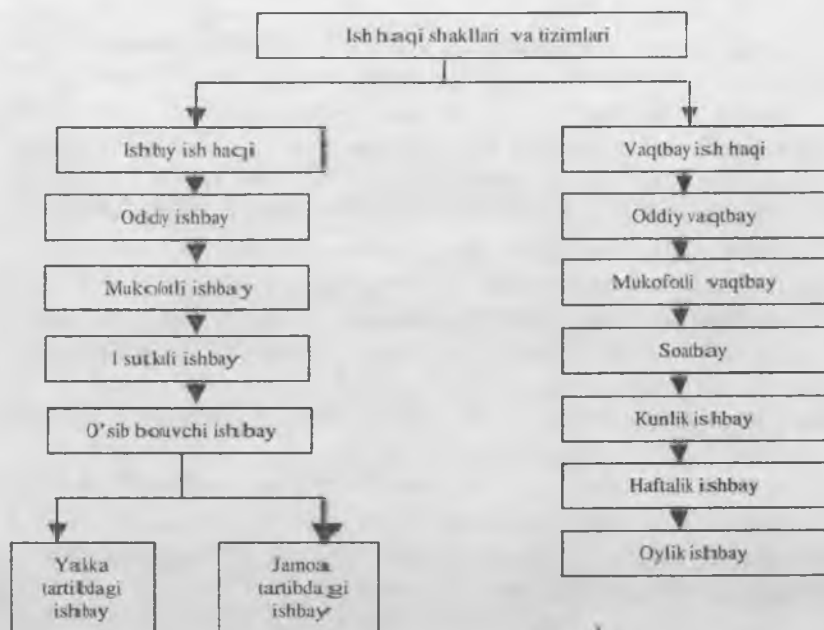
Ishlab chiqarishda ish haqi to'lashni qaysi shaklda olib borilishi ish beruvchining ixtiyorida bo'ladi. U ishlab chiqarish sharoitlaridan kelib chiqqan holda ish haqi to'laydi. Respublikada ish haqi to'lashning asosan ikki usuli ish bay va vaqt bay usuli iqtisodiy rivojlanishining tarmoqlari xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qo'llanilmoqda.

Hozirgi erkinlashgan bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'tara bitim asosida xam ish haqi to'lash qo'llanilmoqda. Ish haqi to'lashning bu shakli ma'lum ish hajmini ish kuchlari bilan kelishilgan holatda ularga bajarish uchun topshiriladi. Ish haqi odatda tarif tizimi tarmoqlar va mamlakat mintaqalariga qarab tartibga solinadi.

Ish haqi xodimlar malaka ma'lumotlari e'tiborga olingan holda to'lanadi. Tarif tizimi tarif malaka so'rovnomasidan, ta'rif jadvaldan va tarif ish haqi darajalaridan tashkil topadi. Tarif tizimi malaka ma'lumotlarini va ish haqi to'lash bilan bog'liq bo'lgan koeffisientlarni o'z ichiga oladi. Ish haqi to'lash koeffisientlari ishning oddiyligidan murakkablik darajalariga qarab belgilanadi.

Tarif tizimi ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchlarini yuqori darajada ish haqlari olishga ularni o'z mutaxassislik va kasbiy mahoratlarini oshirishga davat etadi.

Tarif malakasi, kasblar va mehnat turlarini batafsil ifoda etadi. Uni bajarilishi uchun zarur bo'lgan kaspiy mahoratlarini ish razryadlariga bo'lishni ifoda etadi. Ishchining malaka darajasi uni ishga qabul qilishda berilgan razryad bilan ifodalanadi.

1- rasm. Ish haqi shakllari va tizimlari

Ta'rif jadvali tarif razryadlari va tarif koeffisientlaridan tashkil topadi. Respublikada tarif setkasi 22 razryadlardan tashkil topgan. Ishchilar mehnatini 1-8 razryadlar asosida, mutaxassis va xizmatchilar 9-16 razryadlar bo'yicha, yuqori lavozimli xizmatchilar esa, 17-22 razryadlar bo'yicha ishga qabul qilinadilar va ularga ish razryadlari asosida ish haqi to'lanadi. Respublikada aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlash maqsadida iqtisodiy rivojlanishdagi inflyasiya jarayoni darajalarini e'tiborga olgan holda ish haqini eng past darajasi belgilash asosida oshirib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy o'quv muassasalarini xodimlarini ish haqi to'lovlari takomillashtirish va ularning mehnatini moddiy rag'batlantirish to'g'risida № PP-926 raqamli 24 iyul 2008 yilda farmoni e'lon qilingan. Bu farmonga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1 avgust 2008 № 164 qaroriga binoan oliy o'quv

yurtlari professor-o'qituvchilari va rahbarlariga ish haqi to'lash 1 sentyabrdan lavozimlariga belgilangan oylik maoshi to'lanadi.

Vaqtbay ish haqi to'lash asosan mutaxassislarning va ishchi xodimlarning kasbiy malakaviy mahoratlariga qarab mehnatlarini o'lash qiyin bo'lgan tarmoq korxonalarida to'lanadi. Ish bay ish haqi to'lash asosan moddiy ne'matlar ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan ishchi xodimlarning mehnati asosida ishlab chiqarilgan mahsulotlar birligiga qarab ish haqi to'lanadi.

Ishbay ish haqi to'lash odatda ma'lum bir aniq ishni bajarishda, uni miqdorini hisoblash mumkin bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlari korxonalarida qo'llaniladi. Oddiy ishbay ish haqi to'lashda bajariladigan ishning mahsulot birligiga qo'yilgan to'lov xaqi asosida to'lanadi.

Mukofotli vaqtbay ish haqi odatda mutaxassislarning, kasbiy mahoratli ishchilarning ularga berilgan ish vazifalarini o'z vaqtida sifatli bajarganlarida ular oylik, kvartal va yillik mukofotlarini ol ishga muvoffaq bo'ladilar.

Ishbay mukofot tizimi ishchi tomonidan belgilangan ishlarni sifatli ko'p hajmda va arzon ishlab chiqarishga erishsa ishbay mukofotni olishga muvaffaq bo'ladi.

Mukofotli ishbay ish haqi to'lashda qo'shimcha yana yillik mukofot ham to'lanadi. Ish haqiga ta'sir etuvchi omillar o'sha mamlakatda shakllanadigan an'anaviy udumlar, ijtimoiy - madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun kerakli mablag'lar tashkil etadi. Vaqtbay ish haqi to'lash shakllari odatda bir kishi tomonidan bajarilgan ishlab chiqarish hajmini o'lchab bo'lmaydigan va aniq ishlab chiqarishni talab etuvchi tarmoqlarda va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida qo'llaniladi. Ish haqlari nominal va real ish haqlariga bo'linadi. Nominal ish haqi ma'lum bir ish vaqtiga to'lanadigan haqqa aytiladi. Real ish haqi esa ana shu nominal ish haqi ish kuchini iste'mol talablarini qanchalik qanoatlantirish darajasida ifodalanadi. Ish haqi tirikchilik vositalarini xarid qilish va pul jamg'armasini hosil qilish uchun ishlatiladi.

Ish haqi darajasi bajarilayotgan ishlarning murakkablik va bajarish muddatlariga qarab belgilanib boradi. Ish xaqi to'lash mehnatga qarab ish haqi to'lash qonuniga rioya qilgan holda

amalga oshirilishi iqtisodiyotni samarali rivojlanishini ta'minlaydi.

Erkinlashtirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatni motivasiyalashtirish tadbirkorning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadbirkor ish kuchlarini mehnatga jalb etish, uni tashkil etishda har bir ishlab chiqarish xodimini psixologiyasini bilishi katta ahamiyatga ega. Ish kuchiga faqat ishlab chiqarish jarayonida ma'lum moddiy ne'matlar yaratuvchi sub'ekt sifatida qaramasdan, uning ko'p qirrali faoliyatini e'tiborga olish zarur. Tadbirkor maqsadi ishlab chiqarishdan foyda olish, mahsulot sifatini oshirish uning tannarxini kamayib borishiga erishishdan iboratdir.

Ammo tadbirkorning ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan jarayoni ish kuchi talablari bilan mos kelmasligi mumkin. Ishbilarmon tadbirkor bu muammolarni hal etish yo'llarini izlab topadi. Chunki, tadbirkor ish kuchini foydalanishning asosiy man'bai sifatida qaramasdan, uni ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan sub'ekt sifatida ham qarashi kerak. Tadbirkor buning uchun:

- ish kuchi talablarini to'liq qondirishga intilishi;
- tadbirkor ish kuchini ishlab chiqarish korxonasi faoliyatlariga olish uchun uning zarurligini anglashlari;
- ish kuchini ma'naviy va moddiy jihatdan rag'batlantirishlari zarur.

Xorijiy mamlakatlarda ish haqi to'lash asosan uch qisimga bo'linadi. Birinchi qism bu manbaga, yoki ishchi mehnatiga qarab to'lanadigan xaq. Ikkinchi qismi shu firmada ishlash muddatlariga qarab qo'shimcha ish haqi to'lanadi. Uchinchi qismi esa ishlab chiqarish sub'ektlarining qulga kiritgan yutuqlariga qarab belgilanadi. Buning mohiyati shundan iboratki ishlab chiqarish xodimini mehnatga bo'lgan munosabatini mustahkamlaydi va uning bir yerda ishlashga choralaydi.

3. Mehnat bozori

Mehnat bozori barcha bozor turlari ichida eng asosiy bozor hisoblanadi. Mehnat bozori o'zining maxsus xususiyatlariga ega.

Bu bozorda oddiy mehnat tasirida yaratilgan tovarlar bilan savdo qilish emas balki iste'mol va ishlab chiqarish vositalarini yaratuvchi inson mehnati bozori ekanligi bilan ajralib turadi.

Mehnat bozorini rivojlanishi bozor talablari asosida uning tashkil topishi insonlarning psixologik qarashlari, ijtimoiy xususiyatlari hamda mehnat qilish faoliyati bilan bog'liq.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatni motivasiyalashtirish ya'ni uning turli shakllarida, bozor talablari asosida rivojlanishi bilan ajralib turadi. Mehnat bozorida inson va uning oila a'zolarini to'liq davr talablari asosida kamolotga yetkazish uchun zarur bo'lgan moddiy omil ish haqi shakllanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozori ko'p qirrali bozor bo'lib, u jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy holatini ifoda etadi.

Mehnat bozorida ish beruvchilar bilan ish kuchlarini sotuvchi sub'ektlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar ham tovar va pul shaklida amalga oshiriladi, sababi bozor iqtisodiyoti sharoitida ish kuchi tovar bo'ladi. Bu maxsus tovar, foyda keltiruvchi tovar hisoblanadi, bu tovarning maxsusligi shundan iboratki ish kuchidan uning mehnat qilish, tadbirkorlik xususiyatlarini ajratib bo'lmaydi.

Ishchi kuchi tovar deganda asosan ishchini mehnat qilish qobiliyati darajasi tushunilishi kerak. Ishchi kuchini mehnat qilish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa uning qiymati shunchalik yuqori bo'ladi. Mehnat bozorida ish kuchini ishlab chiqarishning ma'lum yo'nalishlari bo'yicha qo'llash uchun oldi-sottisi amalga oshiriladi.

Mehnat bozorining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

-ish kuchi egalari bilan unga talabgor bo'lgan ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasida iqtisodiy munosabat tovar pul shaklida amalga oshirish;

-mehnat bozorida ish kuchiga talab va taklifni shakllantirish;

-mehnat bozorida ish kuchini tanlash va ishga yollanishni tashkil etish;

-ish kuchining harakati erkin harakat bo'lib, u istagan soha va korxonalarida ishlash xususiyatlariga ega bo'lishi;

-mehnat bozorini maxsus yo'nalishlarga qarab uning kasbiy malakaviy mahoratlaridan kelib chiqqan holda shakllantirish;

-mehnat bozori ish kuchi mehnatiga to'lanadigan ish xaqini belgilashni ta'minlaydi;

-mehnat bozor real iqtisodiy rivojlanish muhitlarni e'tiborga olgan holda ish kuchini mehnat bozorini shakllantirishni ta'minlaydi.

Mehnat bozorining xususiyatlari quyidagilarda ifodalanadi:

-ish kuchlarini sotuvchi sub'ektlar bilan uni xarid qiluvchi sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlar maxsus bitimga asoslanadi;

-mehnat bozorida ish kuchi uchun uning mehnat qilishiga zarur bo'lgan ishlab chiqarish va ijtimoiy muhit katta ahamiyatga ega;

-mehnat bozori mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlaydi;

-mehnat bozori doimiy ravishda davlat va uning turli institutlari, kasaba ittifoqlari ta'sirida bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning asosiy siyosatlaridan bir ishsizlikka qarshi kurash darajasini oshirish yo'lida mehnat bozorini tartiblashdan iboratdir. Agarda 2006 yilda mehnat birjasida ishsiz sifatida hisobga olinganlar 29,1 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2007 yilga kelib 27,4ming kishini tashkil etgan. 2007 yilda mehnatga joylashtirish tashkilotlariga ishga joylashish bo'yicha murojaat qilganlar 557,4 ming kishini tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2006 yildagiga nisbatan 42,4 foizni tashkil etgan yoki 165,9 ming kishiga ko'paygan.

2007 yilda ro'yhatga olingan ish qidiruvchilarning 75 foizi qishloq aholisini tashkil etgan bo'lib, uning 0,8 foizi 16-18 yoshgacha, 50,9 foizi 18-30 yoshgacha, 47,0 foizi 30-50 yoshgacha bo'lganlarni tashkil etgan. 2007 yila ishga joylashtirish tashkiloti orqali ishga joylashtirilganlarning soni 486,5 ming kishini tashkil etgan. Bu ishga joylashish uchun murojat qilganlarning 87,3 foizini tashkil etadi. Ishga joylashtirish 2006 yiga nisbatan 5,4 foizga ko'paygan.

Umumiy ishga joylashganlarning 52,2 foizi 16-30 yoshdagilar tashkil etgan. 2007 yilda ishga joylashish to'g'risida murojaat qilganlarning 88,5 foizi ish bilan ta'minlanganlar. Shulardan 89,8 foizi ayollar, 89,5 foizi erkaklar, 84,6 foizi ni esa qishloqda istiqomat qiluvchi aholi tashkil etgan. Mehnat bozori

mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga ta'sir etadi. Mehnat bozorining talab darajasida ishlashi mamlakat barqarorligini asosidir. Shuning uchun ham har bir davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy holatdan kelib chiqqan holda mehnat bozorini rivojlantirish uni takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqadi.

Ish o'rinlarini o'sib borishini ishsizlikni oldini olishni asosiy y o'li hisoblanadi. 2008 yilda Respublikada 661 mingta ish joylari yaratildi. Shundan 374 mingi kichik biznes sohasiga, 220 mingtasi xizmat ko'rsatish va servis sohasiga va 97800 tasi kasanachilik hisobiga tashkil etilgan.

Mehnat bozorini tashkil etish va uni boshqarish davlat tomonidan qabul qilingan maxsus dastur asosida amalga oshiriladi. Mehnat bozorini boshqarish dasturi quyidagi masalalarni qamrab oladi:

- bandlik darajasini oshirishni rag'batlantirish;
- mehnat xodimlarini malakalarini oshirish va qayta tayyorlash asosida kaspiy mahoratlarni oshirish;
- ish kuchlarini ishlab chiqarishga joylashirishni ta'minlash;
- ish bilan ta'minlanmagan ishlashni xohlovchilarni ishga joylashtirish;
- ish bilan ta'minlanmagan mehnat qilishga layoqati bo'lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilishini ta'minlash.

Shu bilan birga davlat qo'shimcha ravishda qiyosiy usullar orqali mehnat bozorini rivojlantirish uchun chora va tadbirlar ko'radi. Jumladan, mamlakatdagi iqtisodiy holatni, biznesni rivojlantirish chora tadbirlarini amalga oshirishni ta'minlashda pul-kredit va soliq undirish tizimlari orqali tartiblash asosida ishsizlik darajasini kamaytirish va ularga bo'lgan talab va takliflarni muvofiqashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni bo'lishiga erishadi.

Erkinlashtirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasidagi raqobat asosida mehnat bozori shakllanadi.

Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z ish kuchini sotuvchi va uni xarid qilib oluvchi sub'ektlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar erkin ravishda ikkala sub'ektlarning kelishuvi asosida amalga oshiriladi. Erkin raqobatga asoslangan mehnat bozori quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi:

-ish kuchini yollash ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasi dagi erkin raqobatga asoslanadi;

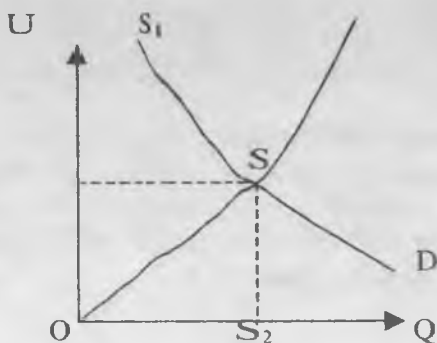
-ish kuchini mehnat bozoriga taklif qilinuvchilarning asosiy qismi malakasiz va mutaxassis sub'ektlar tashkil etadi;

-ishlab chiqarish sub'ektlari dagi mehnat qilish sharoitlarini deyarli birday bo'lishi ish kuchiga bo'lgan tovar-pul munosabatlarini tengligiga va uni ish haqiga ta'sir qilmasligida ifodalangani.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish kuchiga bo'lgan talab bilan taklif o'rtasidagi muvozanat ijtimoiy iqtisodiy ahamiyatga ega. Ish kuchlariga bo'lgan talab va taklif muvofiqligi iqtisodiy rivojlanishning hamma tarmoqlarini qamrab olishi kerak, shundagina iqtisodiyot inqirozsiz barqaror rivojlanadi.

Ish kuchiga bo'lgan talab ishlab chiqarish jarayonini, hajmini va uning turlarini o'sib borishiga bog'liq.

Demak, ish kuchiga talab moddiy va nomoddiy tarmoqlarini rivojlanish darajasiga bog'liq ekan, ish kuchini yollovchi tadbirkor sub'ekt uni ishga jalb qilishi unga qanday foyda keltirishini va uning qiymatini qoplab olishini bilishi zarur. Shunga qarab ish kuchiga talab va taklif (2-rasm) shakllanadi. Ishlab chiqarish sub'ekti bo'lgan tadbirkorni ish kuchini mehnat qilish qobiliyati va ish kuchi mehnati asosida yaratiladigan yangi qiymat ham qiziqtiradi. Xulosa qilib aytish mumkinki, ish kuchiga bo'lgan talabning o'sishi ish haqiga nisbatan teskari proporsional nisbatda bo'ladi.

2-rasm. Ish kuchiga talab va taklifni shakllanishi

- U- Ish kuchi qiymati;
- Q- Mehnat miqdori;
- S- Mehnatni taklif qilish egri chizig'i;
- D- Ish kuchiga bo'lgan egri talab.

Ish xaqini o'sishi ish kuchiga bo'lgan talabni kamaytiradi. Ish kuchiga bo'lgan talab iqtisodiy rivojlanishning siklik bosqichlariga, fan va texnika taraqqiyotida foydalanish darajasiga va iqtisodiy mintaqalarda mehnat bozorlarini xususiyatlariga bog'liq. Ish kuchini mehnat bozorida taklif qilishga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- iqtisodiy mintaqalarning demografik jarayonlari, ishlab chiqarishda qatnasha oladigan mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lganlar;

- ayollarning tadbirkorlik faoliyatlarida ularning faolligini o'sib borishi;

- aholining malakaviy va kaspiy mahorat darajalarini oshib borishi;

- aholining migrasiya jarayonlari darajasi;

- ish haqlarining o'sib borishi va mehnat sharoitlari darajalariga ham bog'liq.

Ish kuchini ishlab chiqarish jarayonida bandligi davrida ishlab chiqargan mahsuloti uning pulda ifodalangan qiymati ish o'mini egallash samaradorligini bildiradi. Demak, ish vaqtidan unumli foydalanish zarur. Foyda samaradorligi esa ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchi xodimi ma'lum ishlab chiqarish darajasiga erishgandan keyingi vaqtlar ichida u foyda (daromad) keltiradi.

Foyda samaradorligini o'sishi ishlab chiqarishda bandlik vaqtini qisqartirishda ifodalangan holda ish haqi darajasini kamayishiga ta'sir etmaydi. Foyda samaradorligi odatda mehnat tejamkorligini ifodalaniishi mumkin. U ish vaqtiga nisbatan bo'sh vaqtini ko'payishida ifodalanadi.

Tarmoq darajasida esa foyda samaradorligini o'sishi ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchlarini qisqarishiga olib keladi.

Mehnat bozorida ish kuchiga talab va taklif doimiy ravishda o'zgarib turadi.

Mehnat bozori o'rganishda mehnat bozori modellarini o'rganish zarur.

Mehnat bozori modellarini quyidagi turlari mavjud:

- erkin raqobatga asoslangan mehnat bozori, bu erda ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasida ish kuchiga bo'lgan talablarini qondirish erkin raqobat asosida amalga oshiriladi;

- monopsoniya mehnat bozori. Bu mehnat bozori takomillashmagan bozor bo'lib, unda yagona monopsoniya monopoliya sub'ekti tomonidan ish kuchi mehnati xarid qilinadi;

- monopoliya mehnat bozorida ish kuchini xarid qilish bir necha turli yo'nalishdagi firmalar tomonidan amalga oshiriladi;

- oligopoliya mehnat bozorida odatda ish kuchi mehnati bozorida, odatda bir necha monopoliyalar ish kuchlarini ishga yollash bilan shug'ullanadilar;

- sof oligopoliya mehnat bozorida yirik monopoliyalar ish kuchi xaridorlari bo'ladi.

Monopsoniya asosiy xususiyatlari ma'lum bir yo'nalishda ish kuchlarini asosiy bandligi tashkil etadi. U mehnat turiga nisbatan alternativ mehnat deyarlik bo'lmaydi. Bunday mehnat turlari odatda iqtisodiy mintaqalar xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda uni o'zgartirishining qiyinchiligidadir. Jumladan, qishloq joylarida dehqon yoki chorvador mehnati yoki duradgor mehnati va boshqalar. Mehnat bozorida kasaba uyushmalarining roli katta.

Ish haqi belgilashda kasaba uyushmalarining o'rni

Kasaba uyushmalari ishchilarining assosiasiyalari bo'lib, ular o'z a'zolarining manfaatlarini ifoda etish uchun tuziladi. Kasaba uyushmalari o'zlarining a'zolari talablari asosida, ularning ish haqlarini oshirish bo'yicha, ularga zarur bo'lgan mehnat qilish sharoitlarini yaratish, ularning dam olishlari va sog'liqlarini ta'minlash yo'lida asosiy himoya qiluvchi tashkilot hisoblanadi.

Kasaba uyushmalari ishchilarning ish vaqtlarini, ularga beriladigan dam olish ta'tillarini to'g'ri tashkil etilishini, ishga qabul qilish, ishdan bo'shatilishni mehnat kodekslariga rioya qilingan holda amalga oshirilishini nazorat qiladi.

Kasaba uyushmalarining asosiy faoliyatlari bu ishchilarning

mehnatlarini muxofaza qilish va ish haqlarini o'sib borishini ta'minlashdan iboratdir. Buning uchun kasaba uyushmalari mehnat bitimlarini ish kuchiga talabgor sub'ektlar bilan tuzishda faol qatnashadi. Unda bajariladigan ish turlari va ish haqlari to'g'risida kelishiladi. Kasaba uyushmalari ish joylarini ko'paytirish uchun ko'rashadilar. Kasaba uyushmalari ish kuchlaridan mehnat bitimlariga rioya qilishni ish beruvchilardan talab qiladi. Ayollar va mehnat qilish yoshiga yetmagan yoshlarni asossiz mehnatlaridan foydalanishga qarshi kurashadilar. Kasaba uyushmalar ish kuchi mehnatini taklif qiluvchi monopol huquqiga ega bo'lgan jamoa tashkilotidir.

Hozirgi fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish sur'atlarining tezlashganligi natijasida xodimlarning mehnat qilish va yashash sharoitlari o'zgarib bormoqda. Bunday sharoitda asosiy masala ishchi va xodimlarning mehnat qilish sharoitlarini yengillashtirish, mehnat faoliyatlarini yanada rag'batlantirishdan iborat. U ma'lum ijtimoiy muhitda yuzaga kelib mehnati uchun to'lanadigan hamma to'lovlarni va muhit sharoitlarini o'z ichiga oladi va ijtimoiy qonunlarda yoritiladi. Bu qonunlarga asoslangan holda davlat kasaba uyushmalari va mehnat jamoalari mehnat munosabatlarini takomillashtirib beradilar.

Biz bilamizki, korxonaning asosiy maqsadi ko'proq foyda olish bo'lib, ish haqi esa ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Ishlab chiqarish jarayonida ishga yollovchilar va yollanuvchilar o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqadi. Bu ziddiyatlarni esa ma'lum davrga kelishuvlar asosida jamoa bitimlarini imzolash orqali hal etish mumkin.

Ishga yollovchilar va xodimlar o'rtasidagi mehnat ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy hujjat jamoa bitimi deyiladi. Bitimda ikki taraf ya'ni korxonalar ma'muriyati va xodimlarning o'zaro majburiyatlari, ish haqi stavkasi me'yoridan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratmalar aks ettiriladi.

Tarixan ishchilarning o'z huquqlarini, shu jumladan, mehnatlarini to'g'ri baholash uchun kurashi kasaba

uyushmalarining vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Bu maqsadga esa turli yo'llar bilan erishish mumkin.

Birinchidan mehnatga bo'lgan talabni kengaytirish orqali, ya'ni ish kuchiga talab oshsa, o'z-o'zidan ish haqi stavkasi ham, bo'sh ish o'rinlari ham oshib boradi. Bunda kasaba uyushmalarining vazifasi talabni belgilovchi bir necha omillarni o'zgartirishdan iborat:

— ishlab chiqarilayotgan mahsulot, ko'rsatilayotgan xizmatga bo'lgan talabni oshirish;

— mehnat unumdorligini oshirish;

— boshqa ishlab chiqarish omillari bahosini o'zgartirish.

Ikkinchidan, ish haqi stavkasini oshirishning yana bir yo'li - ish kuchi taklifini qisqartirish. Bunda kasaba uyushmalarining vazifalari:

- bolalar mehnatini qisqartirish;

- immigratsiyani cheklash;

- ish haftasini qisqartirishga yordam berish;

- nafaqaga muddatida chiqishni ta'minlash.

Uchinchidan, kasaba uyushmalarining yana bir vazifasi, korxonalar ma'muriyatiga ma'lum kasbdagi ishchilarni aniq ko'rsatilgan talablarga javob bergandagina ishga qabul qilishlarini nazorat qilishdir. Bu talablarga ishga bo'lgan ta'lim darajasi talabi, mutaxassislik bo'yicha ish staji, shaxsiy tavsiflarini kiritish mumkin.

Asosiy atama va tushunchalar

Mehnat bozori, mehnat shartnomalari, vaqtbay va ishbay ish haqi, tarif setkasi va stavkasi, nominal va real ish haqi, monopsoniya va oligapsoniya, kasaba uyushmalari, insonga sarflanadigan kapital.

1 1-mavzu. BOZOR SHAROITIDA RAQOBAT VA MONOPOLIYA

1. Raqobatning mohiyati, iqtisodiy asoslari va shakllari

Raqobat kurashining ahamiyati shunchalik yuqoriki, usiz bozorni tasavvur qilib bo'lmaydi, chunki u bozor iqtisodiyotining mazmuniga aylanib ketgan. Shuni ta'kidlagan holda, Prezidentimiz I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida raqobat kurashining mohiyati haqida shunday deydi — «iqtisodiyotni erkinlashtirish haqiqiy raqobat muhitini shakllantirish bilan uzviy bog'liqdir. Raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini harpo etib bo'lmaydi. Raqobat - bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir»²⁶.

Raqobat — unumijtimoiy toifa bo'lib, ijtimoiy jarayonlar o'tashchilari o'rtasidagi ko'proq foydaga erishishi uchun bo'ladigan kurashni anglatadi. Raqobat kurashi har qanday jamiyatda amal qiladi. Kishilarning iqtisodiy faoliyati boshqa faoliyatlarning asosini tashkil qilgani uchun kishilik jamiyati hayotida raqobat kurashi muhim rol o'ynaydi.

Respublika Prezidenti I.A.Karimov — «Joriy kon'yuktura kestkin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda ekspertga mahsulot chiqaradigan korxonalarining tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish zarur»²⁷ — degan edi.

Bu chora-tadbirlar aylanma mablag'larni to'ldirish uchun korxonalariga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish, tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishga asoslangan, xorijiy investisiya asosida tashkil etilgan korxonalar qo'shimcha qiyinat solig'idan tashqari barcha soliqlar turlaridan 2012 yilgacha ozod bo'lishi, bank kreditlari bo'yicha to'lov muddati

²⁶ Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — Toshkent: O'zbekiston, 1999. 34 b.

²⁷ Karimov I. A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi. O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari T.: O'zbekiston, 2009. 33 bet.

o'lgan va joriy qarzlarni miqdorini qayta ko'rib chiqish uni to'lov muddatlari bo'yicha imtiyoz berish, energiya manbalari va kommunal xizmatlarining asosiy turlari bo'yicha korxonalarining ko'tarilishini 6-8 foizdan oshirmaslik, elektroenergetika tizimini modernizatsiya qilish uni tejash, go'sht va sutni qayta ishlashga ixtisoslashgan mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun bo'sh mablag'larini ishlab chiqarishni qayta jihozlashga sarflashni asosida ularning yagona soliq to'lovlarini 50 foizga qisqartirish va ma'lum yo'nalishda ixtisoslashtirilgan tayyor nooziq-ovqat tovarlarini ishlab chiqaruvchi ixtisoslashgan korxonalar foyda va mulk soliqlaridan mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lovidan ozod etilishi, ularni jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida raqobatdoshlik darajasini oshiradi.

Iqtisodiy sohadagi raqobat ishlab chiqarish munosabatlarining sub'ektlari ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar, tadbirkorlar, yollanma ishchilar va boshqalar o'rtasida qulayroq ishlab chiqarish sharoitida arzon ishlab chiqarish resurslari va ishchi kuchiga ega bo'lish, unumliroq texnologiya, ish joyi, yaxshi, samarali bozorga kira olish, umuman yuqori daromad olish imkoniyati uchun olib boriladigan kurashdan iboratdir.

Raqobat bozor mexanizmini asosiy qismini tashkil etadi. Uning vazifasi:

- u ishlab chiqarishni, iqtisodiy ijtimoiy zaruriy sharoitlarga ega bo'lishni ta'minlaydi;

- raqobat iqtisodiy resurslarini iqtisodiy jihatdan samarali taqsimotini, kerakli yo'nalishga taqsimlashni ifodalaydi;

- raqobat iqtisodiy resurslardan samarali va tejamkorlik asosida foydalanishni ta'minlaydi;

- raqobat daromadlarini taqsimotini ishlab chiqarish tarmoqlarini ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda taqsimlashni ta'minlaydi;

- raqobat bozor iqtisodiyoti talablariga zid bo'lgan va iqtisodiy jihatdan nosamarador bo'lgan ishlab chiqarish sub'ektlaridan iqtisodiy rivojlanishni tozalashni ta'minlaydi.

Iqtisodiy raqobatning asosini kishilar mulk egalari sifatida alohidalanishi tashkil etadi.

Chunki, har bir mulk egasining o'z manfaati bor. Uning

barcha faoliyati o'z manfaatiga bo'ysungan bo'ladi. Bu ma'noda raqobat ishlab chiqarish sub'ektlarining to'qnashuvidan iborat. Raqobat eng avval tadbirkorlikka xosdir, u investisiyaning ichki tabiatini ifodalaydi.

I. Raqobat kurashi amal qilishi, hajmi va xarakteriga qarab bir necha turga bo'linadi:

1. Moddiy texnika sohasida sifatli xomashyo, yangi texnologiya, takomillashgan ishlab chiqarish vositalari uchun bo'ladigan raqobat kurashi.

2. Transport-geografik sohaga ega bo'lish uchun olib boriladigan raqobat kurashi, jumladan, firmaning bozorga, transport tarmoqlariga, resurslariga, yaxshi joyga ega bo'lishi uchun olib boriladigan raqobat kurashi.

3. Kadrlar sohasida malakali mutaxassislarga ega bo'lish uchun olib boriladigan raqobat kurashi.

4. Yangi tovarlarni ishlab chiqarish uchun bo'ladigan raqobat kurashi.

5. Pirovard soha – mahsulotni sotish uchun, iste'molchi uchun bo'ladigan raqobat kurashi.

II. Raqobat kurashi amal qilish doirasiga qarab:

1. Tarmoq ichidagi raqobat kurashi. Bunda bir xil tovarlarni yaxshi sharoitda sotish va bozorning katta qismiga ega bo'lish maqsadida kurash olib boriladi.

2. Tarmoqlararo raqobat kurashi. Birinchidan kapitalni kerakli tarmoqlarga sarflash maqsadida olib boriladigan raqobat kurashi bo'lsa, ikkinchidan har xil tarmoqlarda ishlab chiqarish, bir xil mahsulotni sotish uchun olib boriladigan raqobat kurashi hisoblanadi.

III. Raqobat kurashi usullariga qarab:

Baholar yordamida olib boriladigan raqobat.

Baholarsiz bo'ladigan raqobat kurashlariga ajratiladi.

Bu raqobat kurash turlari sof haqiqatga asoslangan kurash hisoblanadi.

Chunki, bu kurash usullari asosan mahsulot sifatini oshirish, mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mahsulot tannarxini arzonlashtirish bilan bog'liq bo'lib, bundan nafaqat ishlab chiqaruvchi sub'ektlar, balki iste'molchilar ham ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan manfaatdor bo'ladilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida «g'irrom» raqobat turi mavjud bo'ladi. Bunday raqobat kurashiga iqtisodiy ayg'oqchilik, firma belgisidan noqonuniy foydalanish, kontrakt talablariga rioya qilmaslik, ishlab chiqarish standartlariga rioya qilmaslik, tovarlarga demping narxlarini qo'yish, shantaj, reket, korrupsiya, iqtisodiy jinoyatchiliklarni kiritish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bozor tuzilishini ifodalaydigan to'rt xil raqobat kurashi mavjud:

1. Takomillashgan raqobat kurashi.
2. Takomillashmagan (monopol) raqobat kurashi.
3. Oligopoliya.
4. Sof monopoliya.

2. Mukammal va mukammal bo'lmagan raqobat

Bozor raqobati va boshqa jarayonlar amalga oshadigan sharoitga bozor tartibi deyiladi. U bir qator xususiyatlar bilan belgilanadi. Xususan, korxonalarining soni, miqyosi, taklif etilayotgan tovarlarning turlari, baholar ustidan nazorat qilish darajasi, tarmoqqa kirish, chiqish sharoitlari va boshqalar.

Bozor tuzilmalarining har xilligiga qaramasdan, odatda uning to'rt turi yoki bozor modellari farqlanadi. Bular:

1. Sof yoki mukammal raqobat;
2. Monopolistik raqobat;
3. Oligopoliya;
4. Sof monopoliya.

Bu tuzilmalarning har biri, avvalo, korxonalarining bozor bahosiga ta'sir eta olishi bilan farqlanadi. Qanchalik bu ta'sir kam bo'lsa, shunchalik bozor raqobatli hisoblanadi.

Quyidagi keltirilgan jadvallardan ko'rinadiki, mukammal raqobat va sof monopoliya juda kam hollarda uchraydi, monopolistik raqobat va oligopoliya hayotda ko'proq uchraydi degan xulosaga kelish mumkin:

Mukammal raqobat kurashi deganda – bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan ko'plab mayda korxonalarining va mikrofirmalarning raqobat kurashi tushuniladi. Bunday raqobat kurashiga kirish va undan chiqish oson.

Bunda ko'p sonli sotuvchilar ishtirok etib, o'zlari bahoni belgilay oladilar. Ularning belgilagan bahosi umumiy bahoga ta'sir etmaydi.

Takomillashgan raqobat kurashi sharoitida hech qanday yuridik, texnologik, moliyaviy to'siqlar bo'lmaydi.

Mukammal raqobatli bozorda narx talab va taklif asosida shakllanadi. Sotuvchilardan har birining bozorga chiqqan tovaridagi ulushi kam bo'lgani uchun, ular bozordagi mavjud narx bilan hisoblashishga majbur bo'ladilar.

Erkin raqobat sub'ektlari kichik tadbirkorlar va mikrofirmalar bo'lib, ularning ish yuritish faoliyatlari ham erkin harakatda bo'ladi.

Mukammal — erkin raqobatda korxonalarining bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa o'tishi yoki yangilarining ochilishida ham deyarli hech qanday iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Raqobat turlari²⁸

Raqobat turlari	Firmalar soni va miqyosi	Mahsulotning xarakteri	Tarmoqqa kinsh va chiqish sharoiti	Axborot olish
Mukammal raqobat	Mayda firmalar	Bir xil turdagi tovarlar	Hech qanday qiynchiliklarsiz	Hamma turdagi axberotdan foydalanish
Monopolistik raqobat	Ko'p mayda firmalar	Har xil turdagi tovarlar	Hech qanday qiynchiliklarsiz	Bir oz qiyin
Oligopoliya	Firmalar soni ko'p emas, yirik firmalar bor	Bir xil turdagi tovarlar yoki har xil turdagi tovarlar	Ayrim to'siqlar mavjud	Bir oz chegaralangan
Sof monopoliya	Bitta firma	Noyob tovarlar	Kinshga amaliyot jihatdan o'tib bo'lmaydigan to'siqlar	Bir oz chegaralangan

²⁸ Dolan E., Mendsey D. Rinok: Mikroekonomicheskaya model. –S-Pb., 1992. S 115.

Takomillashgan erkin raqobat tarmoq ichida va tarmoqlar o'rtasida ham bo'lishi mumkin. Tarmoq ichidagi raqobat bir turdagi tovarni ishlab chiqarish uchun sarf etilgan ijtimoiy zaruriy qiymat xarajatlarini qoplovchi tovar bahosini belgilanishini ta'minlaydi. Ular o'rtasidagi raqobat arzon xom ashyo, ishchi kuchi va iste'mol bozori uchun bo'ladi. Takomillashgan erkin raqobat kurashida: ishlab chiqilgan tovar qiymati shu tarmoqlarda ishlab chiqilgan tovarlarning ijtimoiy-zaruriy qiymatiga yaqin bo'ladi.

Tarmoqlar o'rtasidagi raqobat esa turli tarmoqlardagi korxonalami, firmalarni ko'proq foyda olish uchun o'zaro xom ashyo, arzon ish kuchi va iste'mol bozori uchun olib boriladigan erkin raqobatida ifodalanadi, natijada kapitalarning bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa erkin o'tish raqobati tarmoqlardagi firmalarning olayotgan foydasining (foйда me'yorini) pasayishiga olib keladi.

Ko'pgina iqtisodchi olimlar takomillashgan raqobat kurashini nazariy jihatdangina tahlil qilish mumkin deb hisoblaydilar. Raqobat kurashining bunday turining kichik biznes, firma, fermer va dehqon xo'jaliklari, fond birjalari, valyuta bozorlarida amal qilishini hisobga olsak, u molekulyar raqobat kurashi deb nomlanishi ham mumkin. Mukammal bo'lmagan raqobat deganda, sof (mukammal) raqobat bozorining biror-bir sharti bajarilmasligi tushuniladi. Mukammal bo'lmagan raqobat uch turga bo'linadi, bular: a) monopolistik raqobat; b) oligopoliya; v) sof monopoliya.

1. **Monopolistik raqobat** asosan ishlab chiqarish monopoliyalari shaklida, ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasidagi raqobat asosida vujudga keladi. Fan va texnika taraqqiyoti asosida ishlab chiqarish yiriklashadi va markazlashadi. Bu monopoliyalar bozorning asosiy qismini ishlab chiqarish yo'nalishlariga qarab nazorat qilib turadilar. Monopoliyalar raqobat kurashini yumshatish maqsadida o'zaro qo'shilish holatlari bo'ladi, yoki mahsulotlarni sotish hajmi bo'yicha o'zaro kelishish bitimlarini tuzadi. Bu oqibatda monopoliyalanish harakatlarini rivojlantirishiga olib keladi. Erkin raqobat kurashi asosida tovarlarni sotish bozorini asosiy qismini egallashti, ularga bozordagi narxlar ustidan

nazorat qilishni ta'minlaydi. Bu albatta bozor iqtisodiyoti raqobatini erkinlashtirishga zid va xavflidir.

Texnologivalashgan monopoliyalar asosan ishlab chiqarishda texnologik jarayon yuqori bo'lgan iqtisodiy tarmoqlar korxonalarida bo'ladi. Masalan energetika, samolyotsozlik, metallurgiya va boshqa shunga o'xshash korxonalarda.

Ilm-fan texnika sohaslarida qo'llashdagi monopoliyalar. Bu monopoliyalar o'zlarining ishlab chiqarish jarayonida eng ilg'or texnologiya va mashinalardan foydalanishlari bilan ajralib turadilar. Albatta bunday monopoliyalar uzoq muddat ichida yakka hukmronlik qila olmaydilar. Chunki fan va texnika yangiliklarini ishlab chiqarish sub'ektlari doirasida yoyilishi bu tanho hukmronlikni barbod etadi.

Davlat monopoliyasi milliy valyuta emissiyasini boshqarib boradi va ishlab chiqarish jarayoniga zarur bo'lgan ijtimoiy tovarlarni ishlab chiqarish tashkil etadi. Masalan, mamlakat mudofasini mustahkamlash bilan bog'liq ishlab chiqarish jarayonini investisiyalashtirish va boshqalar.

Administrativ boshqaruv monopoliyasi bu asosan iqtisodiy taraqqiyotni markazlashtirilgan boshqaruv usuli orqali olib borishda ifodalanadi. Davlat direktiv rejalar asosida ishlab chiqarish yo'nalishlarini, ishlab chiqarish hajmlarini va boshqa iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarini belgilab beradi. Administrativ boshqaruv monopoliyasi shaklida umuman raqobat jarayoni bo'lmaydi. Administrativ boshqaruv monopoliyasini takomillash tirib bo'lmaydi. Uni faqat tugatish mumkin.

2. Takomillashmagan raqobatning yana bir turi oligopoliya sharoitidagi raqobatdir. Oligopoliya raqobati bir necha yirik firmalar hukmronlik qiladigan bozorlarda shakllanadi. Oligopoliya bu ma'lum tarmoqlarda ishlab chiqarishning eng katta qismini o'z qo'lida ushlab turadi. Natijada shu tarmoq bo'yicha bozorda ularning hukmronligi, ularga eng yuqori foyda olishni ta'minlaydi.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulot turiga qarab, sof va tabaqalashtirilgan oligopoliya farqlanadi. **Sof oligopoliya** korxonalari bir turdagi mahsulotni ishlab chiqaradi. **Tabaqalashtirilgan oligopoliya** turli mahsulotlarni ishlab

chiqarish bilan shug'ullanadilar. Oligopoliya hukmron tarmoqlarda ham standartlashgan, ham tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqariladi. Standartlashgan mahsulotlarga po'lat, ruh, mis, alyuminiy, qalay, sement, texnik spirt kabi moddiy shakli aniq mahsulotlar kiradi. Tabaqalashgan mahsulotga har turli iste'mol buyumlari (masalan: turli markali avtomobillar, kir yuvish mashinalari, elektr asboblari) kiradi.

Oligopoliya tarmoqlarida yirik 3-4 firma mahsulot ishlab chiqarishning asosiy qismini nazorat qiladi. Masalan: AQSh avtomobil sanoatida katta uchlik, «Jeneral motors», «Ford» va «Kraysler» hissasiga sotilgan avtomobillarning 90%i to'g'ri keladi. Xuddi shunday mavqega Yaponiyaning «TOYOTA», «XONDA», «NISSAN» kabi avtomobil kompaniyalari ega. Oligopoliya tarmoqlariga yangi firmalarning kirib kelishi qiyin, chunki u erdagi firmalar bilan bellashuv uchun g'oyat katta pul kerak, unga esa ko'pchilik ega emas. Bu tarmoqqa bir anallab kirib qolgan kichikroq firma texnologik ustunliklarga ega bo'lgan yirik firmalar bilan raqobat qila olmay, bu tarmoqni tark etadi. Bellasha olgani uchun oligopoliya bor joyga faqat kuchli firmalar kelishi mumkin, chunki ular raqib qo'nyan to'siqlardan o'ta oladi. Oligopoliya sharoitida raqobat cheklangan hisoblanadi.

Oligopoliyalarning vujudga kelishi bir necha firmalarning birgalashishi natijasi hisoblanadi. Birlashishning sababi esa bozordagi o'z ulushini ko'paytirish, bozorni va baholarni nazorat qilish hisoblanadi.

3. Sof monopoliya raqobati deganda, mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqqa faqat bitta firmaning faoliyat ko'rsatishini tushunamiz. Bu erda butun bir tarmoq bitta firmadan iborat bo'ladi. Firma ishlab chiqaradigan mahsulot g'oyat noyob bo'lib, uning muqobili bo'lmaydi. Xaridor oldida ikki yo'l bor: tovarni monopolist aytgan narxda sotib olish yoki sotib olmaslik. Bu erda monopolistik mahsulot turiga qarab reklamadan foydalanishi yoki foydalanmasligi mumkin. Sof monopoliyaga amalda kirish mumkin emas. Tanho hukmronlik tovarlarni monopol baholarda sotishni va monopol foyda olishni ta'minlaydi. Chunki unga kirish uchun

nihoyat darajada ko'p kapitalga erishgan bo'lishi kerak. **Sof monopoliyani gohida tabiiy monopoliya deb ataydilar.** Bunday holda tabiiy monopoliyaga davlat va uning mulkka monopol egalik qilishi tushuniladi. Masalan: elektr stansiyalari, O'zbekiston havo yo'llari, kommunal xo'jalik vazirliklari. O'zbekiston «O'zbekneftgaz» Milliy Xolding Kompaniyasi kabil ar davlatga qarashli va uning tanho egaligini ifodalaydi.

Sof monopoliya sharoitida monopolist monopolistik baholarni pasaytirish bilan ishlab chiqarish hajmini oshiradi. Foydani esa mahsulotlar sifatini va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga erishilgan holda oshirib boradi. Monopolist juda yuqori bahoni belgilamaydi. Yuqori xarajat va past talab monopolistga yuqori bahoni belgilash va foyda olishga imkoniyat bermaydi.

Monopolist daromadlarning taqsimlanishini hisobga olgan holda bir xil tovarlarga har xil baho belgilaydi. Buning sababi aslo xarajatlarning har xil bo'lishi bilan bog'liq emas. **Bir xil tovarlarga har xil baholarning belgilanishi baholarning tabaqalashuvi deyiladi.** Baholarni har qanday sotuvchi ham tabaqalashtira olmaydi. Buning uchun 3 ta shart bajarilishi kerak:

1. Sotuvchi katta mablag'ga va bozorda hukmronlik mavqeiga ega bo'lishi.
2. Sotuvchi xaridorlarni aniq sinflarga ajrata olishi.
3. Dastlabki xaridor mahsulotni olib-sotish imkoniyatiga ega bo'lmasligi kerak.

Sof monopoliyaning mavjud ekanligi iqtisodiy jarayonlarda qarama-qarshi bo'lgan oqibatlarga olib keladi. Monopolist mahsulot hajmini qisqartirib, baholarni oshirishi resurslarning notekis taqsimlanishiga olib keladi. Monopoliyaning mavjud ekanligi daromadlarning notekis taqsimlanishiga sabab bo'ladi. Bu o'z navbatida ilmiy texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilishga to'sqinlik qiladi. Baholarni tabaqalashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan monopolistlarga mahsulot hajmini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Davlat korxonalari, firmalar o'rtasida erkin raqobatni

ta'minlash uchun ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlaydilar va monopoliyalar faoliyatini antimonopol va turli iqtisodiy tadbirlar orqali cheklashga, monopol raqobatni oldini olishga harakat qiladi.

3. Monopoliya va antimonopol qonunchilik

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Monopoliyachilikka qarshi tadbirlarni amalga oshirish, ishlab chikaruvchining iste'molchi ustidan tazyiqini tugatish iqtisodiyotning muvaffaqiyatli rivojlanishiga, raqobatli muhit shakllanishiga, bozorning tovar va xizmatlar bilan boyishiga olib kelishi kerak. Ayrim korxonalar va tijorat tizimlarining monopol mavqeiini tugatish, ularni bozorga tazyiq ko'rsatish sohasini taqsimlab olish bo'yicha kelishuvlariga yo'l qo'ymaslik sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, narx-navolarning sun'iy ravishda ko'tarilishiga, monopoliya yo'li bilan ustama foyda olishga qarshi omil bo'lib xizmat qiladi»²⁹, – degan edi.

Bozor iqtisodiyoti monopoliya raqobatiga qarshi kuch sifatida maydonga chiqadi va u raqobat ta'siri sharoitini o'zgartiradi. Monopoliya — bu bozorda yuzaga keladigan iqtisodiy hodisa bo'lib, unda yirik sotuvchi va xaridorlar o'z iqtisodiy qudratiga suyanib, boshqa bozor ishtirokchilariga hukmlarini o'tkazadilar. Bunda monopoliyachilarning shaxsiy manfaatlariga asoslangan, ularning foydasini ko'zlagan shartlar qolgan barcha uchun majburiy hisoblanadi. Taklif hajmi va bozordagi baho monopoliya tomonidan belgilanadi.

Demak, monopoliya so'zi yunoncha so'z bo'lib, tanho hokimlik degan ma'noni bildiradi. Uni o'zaro bir-biri bilan bog'liq ikki ma'noda tushunish mumkin:

1. Tadbirkorlar o'rtasida tuzilgan uyushma, birlashma.
  2. Iqtisodiyotning biror bir sohasida tanho hukmronlik.
- Monopolistik birlashmalarining bir qancha shakllari mavjud:

---

²⁹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. 110 b.

Kartel: ishlab chiqarishning bir tarmog'iga mansub bir qator korxonalarining birlashmasi. Kartel a'zolari o'z ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlari egasi bo'lib qolaveradi. Kartel a'zolari monopoliya foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqarish, sotish baholari, bozorni taqsimlab olish va shu kabilar haqida bitim tuzadilar. Kartelning boshqa uyushmalardan farqi shundaki, unga kiruvchilar xo'jalik yuritish mustaqilligini saqlab qoladilar.

Sindikatga birlashayotgan korxonalar ishlab chiqarish mustaqilligini saqlab qolgan holda o'zlarining tijorat sohasidagi mustaqilliklaridan mahrum bo'ladilar. Bunda buyurtmalarni taqsimlash, xomashyoni sotib olish, ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish uchun o'zlarining tijorat faoliyatlarini birlashtirgan holda olib borish uchun idora tuzadilar.

Trest: unda mahsulotni ishlab chiqarish, sotish, korxonalarining moliyasi to'la birlashtiriladi. Trest muayyan tarmoqda hukmronlik qiluvchi yagona ulkan shirkatchilik jamiyatidir.

Konsern: deganda ko'p tarmoqli korporasiyalarni tushunish kerak. Ular tarkibiga har xil tarmoqlardagi o'nlab, yuzlab korxonalar kiradi. Demak, raqobat sharoitida xaridor bu xo'jayin, bozor uning agenti, korxonaga esa uning xizmatchisidir. Monopoliyalarning vujudga kelishi ushbu vazifani keskin o'zgartirib yuboradi. Ushbu masalani chuqur bilish uchun, yuqorida biz mukammal va mukammal bo'lmagan raqobatni ko'rib chiqdik.

Raqobatni himoya etishning asosiy dastagi bu -- monopoliyalarning faoliyatini antimonopoliya qonunlar asosida boshqarishdir. Iqtisodiyotda monopoliyalashuv tendensiyalari paydo bo'lishi munosabati bilan erkin raqobat cheklanadi, shu sababli sog'lom raqobatchilik muhitini yaratishda davlatning roli oshib boradi. Buni davlatning monopoliyalashuv jarayoniga qarshi olib boradigan siyosatida ko'rish mumkin. Bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratishga emas, balki uni saqlab qolishga, kezi kelganda qaytadan tiklashga, raqobatning madaniylashgan usullarini qaror toptirishga qaratiladi.

Davlatning xususiy monopoliyalarni jilovlashga qaratilgan tadbiri 1890 yilda AQShda qabul qilingan «Sherman qonuni».

bo'lib, u tarixda antitrest qonuni deb nom olgan.

Bozordagi vaziyat tez o'zgarib turadi. Uning hisobini na zorat qilib turish qiyin kechadi. Shu boisdan antimonopol qonunlar o'zining noaniqligi bilan ajralib turadi. Raqobatni cheklash borasida konkret ahvol shundayki, bu qonunlarni keng talqin qilishga to'g'ri keladi.

Antimonopol qonunlarni qabul qilish va hayotga tatbiq qilish bozor munosabatlariga o'tayotgan har bir mamlakat uchun hayotiy zaruriyatdir. Chunki, erkin raqobatga yo'l bermay turib, bozorni shakllantirib bo'lmaydi. Shu maqsadda O'zbekistonda 1992 yilda monopolizmga qarshi kurash qonunchiligiga asos solindi. Shu yili respublikamizda monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risidagi qonun qabul qilindi.

Qonunga ko'ra ataylab bozorda taqchilik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi.

Qonunni buzganlar raqibiga yetkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari shart. Ular g'irromlik bilan olingan foydadan mahrum etiladi. Bu qonun raqobatchilik tizimiga xizmat qiladi. Xo'sh, bu qonunning amal qilishi qanday boryapti, uning faoliyatini kuchaytirish uchun nimalarga ahamiyat berish kerak? Shu munosabat bilan Prezidentimiz I.A.Karimov o'zining «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida shunday deydi: Biz «monopoliya faoliyatini cheklash to'g'risida qonun qabul qilganmiz, lekin u amalda ish berayotgani yo'q.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, endilikda davlat tasarrufidan butunlay chiqarilgan savdo, xizmat ko'rsatish sohaslarida ham monopoliya tuzilmalariga duch kelayapmiz. Ahvol shunday ekan, qonun va kishilar manfaatlarini himoya qilish lozim bo'lgan, monopoliyadan chiqarish qo'mitasi, soliq organlari, prokuratura nima bilan shug'ullanmoqda? degan savol tug'iladi.

Afsuski, ular bu masalalar bilan jiddiy shug'ullanishmaypti. Natijada ishlab chiqarishga, eng muhimi esa, iste'molchiga, odamlarning manfaatiga zarar yetmoqda.

Xo'sh, bu sohada ahvolni o'nglash uchun nima qilmoq

kerak? Avvalo, monopoliyalarga qarshi qonuni kuchaytirish, monopoliya tuzilmalarini kamaytirish va tugatish yuzasidan amaliy jarayon ko'rish lozim. Tabiiy monopoliyalar to'g'risida qonun qabul qilish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqarish d'arkor»³⁰.

Respublikamizda iqtisodiyotning turli sohalarida xo'jalik yuritayotgan sub'ektlarning huquqiy va iqtisodiy erkinligini ta'minlovchi qonunlar qabul qilindi. Monopolistik faoliyat, monopoliya faoliyatini cheklash qonuni asosida cheklab qo'yildi.

Bozor infratuzilmasini shakllantirish va uning faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar qabul qilindi. Jumladan, bank va bank faoliyatlari to'g'risida tadbirkorlik tizimi, sug'urta tizimi, auditorlik faoliyati, qimmatli qog'ozlar, fond, birja to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi. Ular albatta bozor mexanizmlarini yanada takomillashtiradi. Bu esa demokratik bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishini tezlashtiradi.

Asosiy atama va tushunchalar.

Raqobat, monopoliya, sof monopoliya, oligopoliya, mukammal raqobat, mukammal bo'lmagan raqobat, baholar va baholarsiz raqobat kurashi, monopoliya va uning turlari, narx tushunchasi, narx turlari, sindikat, konsern, trest kartel.

12-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA AGRAR MUNOSABATLAR

1. Yer ishlab chiqarishning omili sifatida

Bozor munosabatlari iqtisodiyotning hamma jabhalarini jumladan, qishloq xo'jaligini ham o'z ichiga oladi. O'zbekistonning agrar sohasi ishlab chiqarish miqdori, aholining bandligi, eksport quvvati bo'yicha iqtisodiyotning yirik sohasi hisoblanadi. Aholining farovonligi va iqtisodiyot boshqa

³⁰ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. —Toshkent: O'zbekiston 1997. 27 b.

sohalarining rivojlanishi agrar sohaning holati, uning rivojlanish darajasiga bog'liq.

2008 yilda fermer xo'jaliklarining qo'llab-quvvatlash uchun faqat paxta tayyorlashga 800 milliard so'm, g'alla yetishtirishga 200 milliard so'm mablag' avans tariqasida ajratildi. Qishloq xo'jalik texnikasini lizing asosida sotib olish bo'yicha maxsus tashkil etilgan fond hisobidan 43 milliard so'mdan ortiq mablag' ajratildi. 2008 yilda fermer xo'jaliklarining paxta yetishtirishdagi ulushi 99,1 foizni, g'alla tayyorlashda esa 79,2 foizni tashkil etdi.

Shuning uchun, agrar siyosat davlatimiz iqtisodiy siyosatining muhim bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo'jaligining rivojlanishi davlat agrar siyosatiga bog'liq. Agrar siyosatning ustuvor qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni industrializatsiyalashtirishning bir maromda rivojlanishiga va asosiy ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishga faol yordam beradi. Qishloq xo'jaligini isloh etish muammosini hal etmay turib, butun iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli davom ettirishimiz mumkin emas.

Agrar islohotlarning asosiy vazifasi — O'zbekistonning yuksak darajada rivojlanishiga erishish yo'lidagi muhim bo'g'in sifatida agrar-sanoat majmuasining bir maromda taraqqiy etishini ta'minlash hisoblanadi. Bu muammoning qanchalik dolzarb ekanligini Prezidentimiz I.A.Karimov o'zlarining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» asarlarida quyidagicha ta'riflab bergan edilar: «Butun iqtisodiy o'zgarishlarning yakuni, barqarorlik va xalq farovonligini ko'p jihatdan tub o'zgarishlar jarayonlari agrar sektorini qanchalik keng qamrab olishiga, qishloqda islohotlar qanchalik chuqur borishiga bog'liq bo'ladi»³¹.

«Qishloqda bozor mexanizmlarini rivojlantirish dehqonda sohiblik hissini uyg'otish, mulkchilik munosabatlarini takomillashtirish, jamoa xo'jaliklarini qayta tuzib, ularni xo'jalik mol-mulkining bir qismini, muayyan ulushini dehqonlarga birlashtirib qo'yishga asoslangan xo'jaliklarga aylantirish, xo'jaliklarning o'zida ijara munosabatlarini chuqurlashtirish, yerni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanishga

³¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — Toshkent: O'zbekiston 1997. 27 b.

berib qo'yish orqali, shuningdek, dehqon (fermer) hamda shaxsiy yordamchi xo'jaliklarni keng rivojlantirish asosida ro'y berishi lozim»³². Mazkur tizimda agrar munosabatlar alohida o'rin tutadi. Yer bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi. Bu munosabatlarning ob'ekti yer, sub'ekti esa yer egalari'dir.

Yerni vaqtincha ijaraga berish orqali tovarga aylanishi yerda xilma-xil mulkchilikning paydo bo'lishi, yerning tadbirkorlik ob'ekti bo'lishi, yerning garovga qo'yilishi, yerga renta shaklida pul undirilishi, agrobiznesning maxsus faoliyat turiga aylanishi bozor bilan bog'liq.

Agrar munosabatlarning ob'ekti bo'lmish yer maxsus resurs bo'lganidan uning xususida ham o'zigagina xos bo'lgan iqtisodiy aloqalar kelib chiqadi. Er har qanday ishlab chiqarishning umumiy sharti. Yerdan tashqarida ishlab chiqarishning bo'lishi mumkin emas, shu sababli har qanday iqtisodiy faoliyat ma'lum darajada yer bilan bog'langan deb ataymiz.

Qishloq xo'jaligi uchun yer asosiy ishlab chiqarish omili vazifasini o'taydi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish ikki yoqlama xarakterga ega: birinchidan, iqtisodiy jarayon, ya'ni inson mehnatining natijasida yuz beradi, ikkinchidan, tabiiy biologik jarayon bo'lib, mahsulot yetishtirish tabiiy omillar (iqlim sharoiti, ob-havoning qanday kelishi, tuproqning tabiiy xossalari)ga bog'liq.

Qishloq xo'jaligi insonning tabiatga bo'lgan munosabati bilan kishilarning o'zaro munosabatlari yaxlitlikda borishini talab qiladi va iqtisodiyotning agrar sektorini tashkil etadi. Shundan kelib chiqqan holda, qishloq xo'jaligidagi mulkiy munosabatlarni aniq hal etmasdan turib, uni yangi zamonaviy darajaga ko'tarish mumkin emas. Ushbu nuqtai nazardan qaraganda eng asosiysi yer to'g'risidagi masaladir.

Qishloq xo'jaligi yeri umummilliy mulk hisoblanadi va yerni erkin olish-sotish mumkin emas. Bizningcha, qishloq xo'jaligini to'liq suv bilan ta'minlashga, yagona suv xo'jaligi tizimining faoliyat yuritishiga bog'liq bo'lgan O'zbekiston uchun yerga

³² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari, Toshkent, «O'zbekiston» 1998 y. 578 bet.

davlat mulkchiligini saqlash, ammo uning byurokratlashgan emas, madaniylashgan bozor varianti eng maqbul hisoblanadi. Bu sohada asosiy resurs yer bo'lib, u o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ammo, yer eng cheklangan resurs bo'lib, uni mehnat bilan yaratib bo'lmaydi, shu bilan birga erning o'rnini hech bir resurs bosa olmaydi. Uning yana bir xususiyati, yer boshqa resurslarga qo'shimcha sifatida amal qilmaydi.

Yer cheklangan, uni ishlab chiqarib bo'lmaydi, ammo foydalaniladigan yerlarga investisiya sarflab, olinayotgan mahsulotning hosildorligini oshirish hisobiga ko'paytirish mumkin. Shuning uchun yerga bo'lgan talab ham taklifi ham ko'payadi, lekin yer tabiat mevasi bo'lganidan, uni mehnat bilan ko'paytirib bo'lmaydi. Yer hammabop resurs. Unda dehqonchilik qilish, undirma sanoat yurgizish, quril ish qilish mumkin.

Yerga bo'lgan monopoliya ikki xil ko'rinishda bo'ladi. Birinchidan, yer qadr-qiymati baland resurs sifatida mulk monopoliyasida turadi, ya'ni egasi yo'q yer bo'lmaydi. Er cheklangan miqdorda bo'lganidan, uni mulk sifatida ko'paytirib bo'lmaydi. Bunday hodisa yerga mablag' sarflashni egasiga bog'liq qilib qo'yadi.

Yer egasining mulkdor sifatida manfaati bor, ya'ni u o'z yeridan naf ko'rishi kerak. Shu sababli yer ishlatish uchun tekinga berilmaydi. Yer egasiga undan foydalanish haqini to'lash kerak. Ikkinchidan, yer xo'jalik yuritish ob'ekti sifatida egallab olinadi, ya'ni yerda turli xo'jaliklar tashkil topadi, yaroqli yer bo'sh turmaydi. Yer resurs sifatida egalari qo'lida bo'lar ekan, ular boshqa resurslar singari xo'jaliklar tarkibiga kiradi. Binobarin, xo'jaliklar o'rtasida munosabat yer xususida bo'ladi.

Yer mulk bo'lganidan mulkdorning roziligisiz uni ishlatib bo'lmaydi. Undan foydalanish uchun uning egasiga haq to'lash kerak. Yer o'z egasining mulki bo'lib qolgani holda vaqtincha boshqa mulk sohibi, xususan tadbirkor tomonidan ishlatilishi mumkin. Bu holat ishlab chiqarish ob'ekti monopoliyasi deyiladi. O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlarda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish munosabatlarini tashkil etish, yerga bo'lgan munosabat bayon etilgan. Yer xususiy mulk sifatida sotilmaydi, balki uzoq muddatga ijaraga beriladi. Yerni ijaraga

topshirilishi, unga bo'lgan egalik hissiyotini kuchaytiradi va qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini shakllantiruvchi bo'lib xizmat qiladi.

3. Yer resurslari bozori va yer rentasi. Yerning bahosi

Respublikada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish bilan band bo'lgan ekin maydoni 2007 yilda ming gektarni tashkil etgan. Shundan 1538,9 ming gektarini donli ekinlar tashkil etgan. O'tgan yilga nisbatan bu ko'rsatkich 95,1 foizni tashkil etgan. Donli ekin maydonlari hissasida bug'doy 95,5 foiz ekin maydonini tashkil etgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yerlardan foydalanish asosan ishlash usulida amalga oshiriladi. Birinchi usulda yer egasini o'zi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etsa, ikkinchi usulda yer egasi yerni ijaraga berish orqali foyda ko'rishga intiladi. Ya'ni yerdan ma'lum bir vaqtga yerni ijaraga berish orqali daromad olishga intiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, yerga haq to'lash bilan ma'lum muddatda foydalanish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy aloqalar ijara munosabatlari deyiladi. Yer egasi ijaraga beruvchi, yerni ishlatuvchi esa ijaraga oluvchi bo'ladi. Ularning munosabatlari ijara bitimi bilan qonunlashtiriladi.

Yer ijarasi belgilangan muddat ichida, kelishilgan qiymatda yerdan foydalanganligi uchun to'langan ijara haqi. Yerni ijaraga olgan shaxslar yerdan qay tarzda, qancha muddatga foydalanishi kelishilgan shartnoma asosida ularning ixtiyorida bo'ladi. Ijarachi shu davrda qo'lga kiritgan daromadlarning ijara haqidan tashqarisi uning ixtiyorida bo'ladi, hohlagan tarzda uni taqsimlaydi va ishlatadi.

Ijara haqi bilan yer rentasi bir-biridan farq qiladi. Ijara haqi faqatgina ijara olgan erdan foydalanish uchun haq bo'lmay, balki unda mavjud bo'lgan mevali daraxtlardan foydalanilgan asosiy va yordamchi bino, inshootlar qiymatini o'zida ifodalaydi.

Yer rentasi esa quruq yerdan foydalanganlik uchun yer egasiga to'lanadigan haqdir. Renta darajasi qiymati quyidagi omilarga bog'liqdir:

- a) yerning tabiiy unumdorligi;

b) yerning iste'molchilarga nisbatan joylashish darajasi;

v) unga sarf etilgan moddiy va mehnat resurslariga, xarajat miqdori.

Yer rental arining quyidagi shakllari mavjud:

Absolyut yer rentasi. Bu renta, asosan, yerning tabiiy unumdorligiga bog'liq bo'ladi. Hatto unumdorligi eng past yer ham ijaraga bepul berilmaydi.

Absolyut yer rentasi eng unumdor, o'rtacha unumdor va eng past darajadagi unumdor yerlardan ham olinadi. Lekin hosildorligi eng past yerlardan olinadigan absolyut renta bu eng yaxshi yoki hosildorligi o'rtacha bo'lgan yerlardan olinadigan rentaga nisbatan past bo'lib, bu yer uchun unumli rentani ifodalaydi. Absolyut rentaning vujudga kelishiga sabab, birinchidan qishloq xo'jaligida yaroqli yerlar cheklanganligi, ishlab chiqarish tarmoqlarini xomashyoga va aholining iste'mol talabiga bo'lgan talablarini faqat hosildor yerlar hisobiga ta'minlash mumkin bo'lmaganligi uchun ham yomon yerlardan foydalaniladi.

Ikkinchidan, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga baholar talab va taklif qonuni asosida shakllanganda eng yomon yerlarga qilingan xarajatlar ham e'tiborga olinadi.

Differensial (tabaqalashgan) renta erning sifatiga qarab olinadigan va rentaning absolyut rentadan ortiqcha bo'lgan qismidir. Yer sifatining har xil bo'lishi uni yaratadigan omildir. Tuproq hosildorligi ikki xil bo'ladi:

Tabiiy hosildorlik tuproqning kimyoviy va fizikaviy xossalari bo'lib, uni tabiat in'om etgan.

Tuproqning iqtisodiy hosildorligi esa yerga qo'shimcha resurs sarflash, ishlov berish orqali, uning sifatini oshirish, unumdorligini ko'tarishni bildiradi.

Iqtisodiy hosildorlikni oshirib borish cheksiz emas, balki ma'lum chegarada bo'ladi.

Shu doirada renta ham farqlanadi.

a) I differensial renta.

b) II differensial renta.

I Differensial renta yerning tabiiy unumdorligi eng past yerlarga nisbatan unumdorligi o'rtacha va yuqori bo'lgan yerlardan olinadi yoki yomon yerdagi xarajatlar bilan boshqa sifatiroq yerdagi xarajatlar o'rtasidagi farq I differensial renta I ni paydo qiladi. Bu mazmunan iqtisodiy foydaning bir turi, lekin u yer egalari uchun rentaga aylanadi.

1-jadvalda keltirilgan ma'lumot shuni ko'rsatadiki yerning unumdorligi oshishi bilan I differensial renta ham oshib bormoqda. Shu bilan birga I differensial renta faqat yerning hosildorligigagina emas, balki yer maydonlarining bozorga, transport yo'llariga, iste'molchilarga yaqinligiga ham bog'liqdir.

Qo'shimcha, (*2-jadval*) moddiy xarajatlar qilish evaziga ikki va uchinchi uchastka yer egalari gektariga hosildorlikni uch va olti sentn erga oshirishga erishdilar.

Natijada ikkinchi va uchinchi yer uchastkalarida tabiiy unumdorlik hisobiga olingan I differensial (1-uchastkada 50, 2-uchastkada 125) rentaga nisbatan iqtisodiy unumdorlik asosida (1-uchastkada 100, ikkinchi uchastkada 150) **II differensial renta** olindi.

1-jadval

I Differensial rentaning hosil bo'lishi

Yer sifati	Yer maydoni (Ga)	Ish. chiq. Xarajati (so'm his.)	I ga. yerdan hosil-k. sentner	I s. ishlab chiqarilgan mahsulot bahosi		I Differensial renta (so'm his.)
				Yakka tar. ish.chiq. bahosi (so'm)	Ijtimoiy ish.chiq. bahosi (so'm)	
1. Yomon	1	1000	4	250	250	0
2. O'rta	1	1000	5	200	250	50
3. Yaxshi	1	1000	8	125	250	125

Iqtisodiy unumdorlik hisobiga olingan **II differensial renta** birinchi uchastkada 50 so'mni, ikkinchi uchastkada 25 so'mni tashkil etdi.

II Differensial rentaning hosil bo'lishi

Yer sifati	Yer may- doni (ga)	Ish. chiq. xaraj. (so'm)	I ga yer- dan hosil- dodlik (sen)	Qo'sh. ish. chiq. xara- jatla- ri (so'm)	I ga yerdan olira- qo'shiv. xos. (sen)	I ga yerdan olin. umun. xos. (sen)	Jami xaraj (so'm)	Qish. xo'j. mah. ish. chiq. qiy. (so'm)	Qish. xo'j. mat. sotish bah. (so'm)	II Dif. renta
1.	1	1000	4	0	0	4	1000	250	250	0
Yomon	1	1000	5	200	3	8	1200	150	250	100
2. O'rt	1	1000	8	400	6	14	1400	100	250	150
3. Yaxshi										

Monopol renta alohida tabiiy iqlim sharoitiga ega bo'lgan, o'ta noyob mahsulot etishtiriladigan yer uchun uning egasiga to'lanadigan rentadir.

Ularga talab katta bo'lgani holda foiz oz bo'ladi. Shuning uchun kamyob mahsulotlar monopol narxda sotiladiki, bu narx ularni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlardan ancha yuqori bo'ladi, natijada yer egalari monopol renta olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Undirma sanoatda renta — qazilma boyliklarning joylashuvi va ularning qiymatiga qarab yuzaga keladi. Masalan: oltin konlari joylashgan erlarga undirma sanoat rentasi osh tuzi joylashgan yerlardagi undirma sanoat rentasiga nisbatan yuqori bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida yer sotilmaydi deb belgilangan.

Demak, yer bebaho uning qiymati yo'q. Shu bilan birga yer ma'lum darajada narxga ega. Yerning narxi, undan keladigan daromad yer rentasiga bog'liq.

Demak, yerning bahosi daromad yer rentasi miqdoriga va banklarda to'lanadigan foiz darajasiga qarab belgilanadi.

$$E_b = \frac{E_R}{F} \cdot 100\%$$

E_b — yer baho;
 E_R — yer renta;
 F — banklarda
to'lanadigan foiz.

3. O'zbekiston Respublikasida yangicha agrar munosabatlarning shakllari

O'zbekiston Respublikasining agrar sohasi ishlab chiqarish miqdori, aholining bandligi, eksport quvvati bo'yicha iqtisodiyotining yirik sohasi hisoblanadi.

Aholining farovonligi va iqtisodiyotning boshqa sohalarining rivojlanishi agrar sohaning holati, uning rivojlanish darajasiga bog'liq.

Qishloq xo'jaligini isloh qilish muammosini hal etmay turib, butun iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli davom ettirishimiz mumkin emas. Bunga erishish uchun qishloq xo'jaligida ham tadbirkorlikka keng e'tibor berish kerak. Buning namunasi agrobiznesdir.

Agrobiznes deganda qishloq xo'jaligi sohasidagi biznes tushuniladi va u bozor tizimining tarkibiy qismlaridan birini tashkil etadi.

Agrobiznes O'zbekistonda ham mavjud, u agrosanoat kompleksi ko'rinishida rivoj topadi.

Agrosanoat kompleksi (ASK)-bu qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste'molchiga yetkazib berishda ishtirok etadigan xalq xo'jaligi tarmoqlarining majmuidan iborat.

ASK umumiy holda 4 sohani o'z ichiga oladi:

Birinchi soha-qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalarini yetkazib berayotgan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish, texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar;

Ikkinci soha-qishloq xo'jaligi korxonalarining o'zi;

Uchinchi soha-qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (qayta ishlash, tayyorlash, saqlash, tashib berish, sotish);

To'rtinchi soha-infratuzilma, ya'ni ishlab chiqarish va kishilar faoliyati shart-sharoitini ta'minlab beradigan xo'jalik tarmoqlari, (yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, moddiy bo'lmagan) ishlab chiqarish tarmoqlaridan tashkil topadi. Agrobiznesning birlamchi sub'ektlari bugungi

fermer (dehqon) xo'jaligi hisoblanadi, chunki u qishloq xo'jaligi mahsulotini yaratadi. Fermer xo'jaligi kichik biznesning ko'rinishidir.

O'zbekistonda fermerlashtirish totalitar tuzumdan meros qolgan va nochor ahvolda tushgan davlat xo'jaliklarini fermerlar uyushmasiga aylantirish va ular tarkibida fermer xo'jaliklarini tashkil etish, shuningdek, ishlab turgan davlat va jamoa xo'jaligidagi resurslarning bir qismi hisobidan fermer, jamoa shirkat xo'jaligini uyushtirish tarzida boradi. Qishloq xo'jaligida keng miqyosli xususiylashtirish jarayoniga qaramay, yer davlat mulki bo'lib qoladi. Eng zarur strategik ahamiyatga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari paxta va bug'doyga davlat buyurtmalarini o'rnatish orqali qishloq xo'jaligi boshqarib borilmoqda. Boshqa bir tomondan esa davlat qishloq xo'jaligini juda ko'p jihatlardan subsidiyalar, kreditlar, soliqdan yengilliklar berish orqali qo'llab-quvvatlamoqda.

Natijada fermer xo'jaliklari soni yil sayin oshib bormoqda.

3-jadval

Fermer xo'jaliklari

Ko'rsatkichlar	1999	2001 ³³	2002	2004	2005	2006
Soni (ming)	31,1	55,4	72,4	103,9	125,7	189,2
Umumiy maydoni ming ga.	665,7	1054,7	1591,7	2935,4	3775,3	4953,3
Fermer xo'jaliklarining o'rtacha yer maydoni, ga	21,4	19,0	22,0	28,2	30,0	26,2

Agrofirmalar — muayyan turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish va uni sanoat usulida qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonalar. Bu korxonalar iste'molchilarga tayyor mahsulotlar yaratadilar.

Agrosoyat birlashmalari to'g'risida biz ular haqida

³³ Selskoe xozyaystvo Uzbekistana 2000-T. 2001. 47s.

Selskoe xozyaystvo Uzbekistana 2002-T. 2003. 29 s.

Ekonomika Uzbekistana. Informatsionno – analiticheski obzor za 2005-T, 2006. 72-76 s.

yuqorida qisqacha to'xtalib o'tgan edik. Shuni qo'shimcha qilish mumkinki, fermer xo'jaligidan farqliroq, birlashmalar tanho individual xususiy mulkka asoslanmaydilar. Birlashma ishtirokchilarning mustaqil individual mulki bilan bir galikda umumiy-koooperativ mulki ham bo'ladi.

Agrobiznes ishiga fermerlar assosiasiyasi (uyushmasi) va ittifoqlari ham xizmat qiladi. Ular ko'ngilli va paychilik mablag'iga asoslangan uyushmalar bo'lib, o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadi, ularning manfaatini himoya qiladi.

Yer maydonlaridan samarali foydalanish va soliq tizimini bir shaklga keltirish maqsadida qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig'ining bazaviy stavkalari tasdiqlandi.

Yangi tuzilgan dehqon xo'jaliklari farmonga binoan yagona er solig'idan ikki yilgacha ozod qilinadi.

Agrar sohani taraqqiy ettirish uchun qishloqda kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishni, qishloqdagi tovar ishlab chiqaruvchilarning daromadlari o'sishini, kim vijdonan mehnat qilgan bo'lsa, har bir kishiga arziqli va to'kis hayotni ta'minlaydigan xo'jalik yuritishning iqtisodiy sharoitlarini tatbiq etish kerak. Ushbu maqsadlarga quyidagilar asosida erishish mumkin:

-mamlakatning asosiy boyligi eming haqiqiy egasini vujudga keltirish maqsadida mulkchilikning ko'p tuzumli shaklini qo'llab-quvvatlash;

-paychilik munosabatlari, oilaviy pudrat, fermer va xususiy xo'jalik tizimini taraqqiy ettirish, fermer xo'jaliklarini ta'minoti, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, shuningdek, o'zaro kreditlash bo'yicha shirkatlarga ixtiyoriy birlashuvlarga keng imkoniyat yaratish;

-qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi yirik korxonalar va savdo tashkilotlarining aksiyalarini nazorat qilish paketlarini ular xizmat ko'rsatadigan qishloq tovar ishlab chiqaruvchi sub'ektlari o'rtasida taqsimlash orqali aksionerlashtirish;

-qishloq xo'jaligi boshqaruv tizimini tubdan isloh etish, ma'muriy va buyruqbozlik usullaridan voz kechish;

-yerga davlat mulkchiligi sharoitida undan foydalanuvchilarga uzoq muddatli qo'yilmalarning o'z-o'zini qoplashiga kafolat beradigan yerdan ijara tartibida foydalanish modelini takomillashtirish;

-bahoni shakllantirish tizimini o'zgartirish, qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarining huquqlarini poymol etishga yo'l qo'ymaslik.

Prezidentimiz yerdan foydalanish madaniyatini oshirish fanning ishlab chiqarish bilan aloqasini tiklash va rivojlantirish, qishloq mehnatkashlari uchun huquqiy va kasbiy ta'lim berish bo'yicha keng ko'lamli tadbirlar o'tkazilishini faol qo'llab-quvvatlamodalar.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining mahsuldorligini o'sishiga yordam beradigan, yerning holatini yaxshilaydigan, yemi o'zlashtirish ishlarida faol qatnashadigan, o'zlarining shaxsiy zaxiralarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflaydigan xo'jaliklarga katta iqtisodiy imtiyozlar berilishi, davlatimizning qisqa muddat ichida ilg'or, sanoatlashgan qishloq xo'jaligi mamlakatiga aylanishiga olib keladi.

Hozirgi vaqtda agroservis, navlashni sanoatlashtirish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini joylash va qayta ishlab chiqariladigan joylarda saqlash, ulgurji oziq-ovqat bozorlari va tovar birjalarini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda.

Iqtisodiyotimizda borayotgan islohotlarning tashabbuskori va g'oyaviy ilhomchisi davlatdir.

O'zbekiston Respublikasida davlat iqtisodiyotning faoliyat yuritish mexanizmiga aralashmaydi, balki iqtisodiy taraqqiyotning asosiy yo'nalishlarigina belgilab boradi, xolos.

Biz buni Prezidentimiz I.A.Karimovning yuqorida qayd, etilgan asarlaridagi quyidagi xulosalarida ko'rishimiz mumkin: «Eng asosiysi - qishloq xo'jalik yuritishning shunday mexanizmini vujudga keltirish keraki, u har bir dehqonga manfaatdorlik bilan mehnat qilish, yetishtirgan mahsulotdan mustaqil foydalanish, o'z oilasining ma'murchiligini ta'minlashi imkonini bersin.

Qishloq xo'jaligini isloh qilishning eng muhim yo'nalishi hozirgi kunda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishda band bo'lgan

ortiqcha ishchilarni bo'shatib olish va ularni iqtisodiyotning boshqa sohalariga jalb etishdan iboratdir.

Qishloq xo'jaligining o'zi qishloq joylarida yashayotganlarning hammasini ish bilan ta'minlay olmayotir.

Natijada bu hol qishloq xo'jaligini rivojlantirish va isloh qilishga g'ov bo'lmoqda.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning yuqori samarali industrial usullari, ilg'or agrokimyo usullari sust joriy etilmoqda.

Mehnat unumdorligi ham past darajada qolmoqda. Lekin bu faqat masalaning iqtisodiy jihati, xolos. Uning ijtimoiy jihati ham bor.

Qishloqda yashovchilarning ko'pchiligi, ayniqsa yoshlar, ishga joylashish, o'z hayotlarini yo'lga qo'yish imkoniga ega emaslar. Bu esa qishloqda keskin ijtimoiy muamolarni keltirib chiqarmoqda, ijtimoiy barqarorlik xavfining manbaiga aylanmoqda. Shu sababli, biz qishloq joylarida zamonaviy texnologiyaga ega harakatchan kichik korxonalar ochish hisobiga yangi ish joylarini tashkil etishni eng muhim vazifasi deb hisoblaymiz.

Biz o'z zimmamizga qishloqda mutlaqo yangi tarmoqlarni ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani, kommunikasiyalar tarmog'ini, zamonaviy maishiy va servis xizmat ko'rsatishni barpo etish vazifasini olganmiz.

Xizmat ko'rsatish sohasi etarlicha tashkil etilsa, qishloqdagi hoxlovchilarning hammasini ish bilan ta'minlash mumkin.

Shu bilan birga, qishloqning qiyofasini, turmush madaniyatini tubdan o'zgartirib yuborish imkoni tugiladi. Bu esa mamlakatda ijtimoiy-siyosiy vaziyatni barqarorlashtirishga yordam beradi»³⁴

Asosiy atama va tushunchalar

Agrara munosabatlar, yer rentasi, ijara munosabatlari, ijara haqi, absolyut renta, differensial renta I, differensial renta II,

---

³⁴ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 580-581 betlar

monopol renta, sanoat rentasi, yerning bahosi, agrosanoat majmuasi, agrosanoat.

13-mavzu. **MILLIY IQTISODIYOTNING ASOSIY MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLARI**

1. Yalpi milliy mahsulot ijtimoiy ishlab chiqarishning asosiy ko'rsatkichi

Chet ellarda 1930 yildan boshlab, iqtisod makro va mikroga ajrala boshladi. Unga Dj. Keynsning 1920 yil «Obmuya teoriya zanyatosti, proSENTA i deneg» nomli kitobi bosmadan chiqqandan so'ng turki bo'ldi. Chet ellarda Dj. Keynsni iqtisodni makroiqtisodiy darajada tahlil qilishning asoschisi deb hisoblaydilar. Makroiqtisod deyilganda, jami ijtimoiy mahsulotni takror ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan muammolar tushuniladi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, ularning qanday ahvolda ekanligini tahlil qilish iqtisodiy sog'lomlashtirishning muhim omillaridan hisoblanadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar statistika ma'lumotlari asosida tarkib topadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar «**milliy**», «**milliy hisoblar tizimi**» deb ham ataladi. Bizda xalq xo'jaligida ishlab chiqarishni ikki bo'limga ajratilganligi tufayli ko'rsatkichlar yaxlit holda ifodalanmagan. Chet ellarda ko'rsatkichlar makroiqtisodiy yaxlit holda o'rganiladi.

Milliy hisob tizimi qayta hisoblardan holi mahsulot qiymati va narhsini bog'laydigan bo'lganligi tufayli bunday hisoblar samaraliroq ham. O'zbekistonning jahon iqtisodiga qo'shilishda, uning ham o'z hisoblarini BMTda ishlab chiqarilgan **milliy hisoblar tizimiga** o'tishini taqozo etadi.

Hozirgi davrda davlatning iqtisodiy rivojlanishini o'lchashda, davlatning iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda, quyidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanadi; yalpi milliy mahsulot (*Yamm*), sof milliy mahsulot (*SMM*), milliy daromad (*MD*), shaxsiy daromad (*ShD*), mavjud daromad (*MD*). Yuqoridagi ko'rsatkichlar milliy hisoblash tizimi asosida

hisoblanadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga narxlar darajasi, foiz miqdori, bandlik kabi ko'rsatkichlar ham kiradi.

Iqtisodning sog'lom holda ekanligini belgilaydigan eng muhim ko'rsatkichlardan biri *YaMM* hisoblanadi. *YaMM* – bir yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar yig'indisining bozor narxida ifodalanishidir. Yaratilayotgan mahsulotlarni aholi, davlat korxonalari harid qiladi. Shuning uchun mahsulotlar umumlashgan holda qiymat ko'rinishida ifodalanadi. *YaMM*ning hajmini to'g'ri aniqlash qayta hisoblashdan holi bo'lishini talab etadi. Buning uchun *YaMM*ni yaratish uchun kerakli bo'lgan oraliq mahsulotni hisoblamaslik kerak. Shuning uchun *YaMM* hajmi hisoblanganda, qo'shilgan qiymat mahsulotlarning bozor narhsidan uni ishlab chiqarish uchun ketgan material va yarim fabrikatlarning qiymatini ayirish lozim. Iqtisodiy mazmunda qo'shilgan qiymat, korxonaning yaratilgan mahsulotga qo'shgan ulushini ifodalaydi. Ishlab chiqaruvchilar va mahsulot soni juda ko'p bo'lgani tufayli qayta hisoblardan holi bo'lgan miqdorini juda aniqlash qiyin.

Jahon tajribasida «Xarajatlar oqimi» degan ko'rsatkich qo'llaniladi. Bu ko'rsatkichda: aholining iste'molga sarflaydigan davlatning tovarlar va xizmatlarni harid qilishga ketadigan xarajati va sof eksport bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar yig'indisi ifodalanadi. Yuqoridagi ikkala ko'rsatkich *YaMM*ni hisoblasha bir xil ahamiyatga ega. Yalpi ichki mahsulot *YaMM*dan eksport va importdagi farqni ayirgandan qolgan qiymatiga teng bo'ladi. Respublikada 2006 yilda yaratilgan yalpi ichki mahsulot 20759 mlrd so'mni tashkil etgan, 2008 yilda esa bu ko'rsatkich 2006 yildagi ko'rsatkichga nisbatan 9,5 foizga yuqori bo'lgan. Sanoatda ishlab chiqarish xajmi 2007 yilda 12,1 foizga, qishloq xo'jaligida esa 6,1 foizga ko'paygan. 2008 yilda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 9 foizni, sanoatda 12,7 foizni, jumladan, iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 foizga, xizmat ko'rsatish xajmi esa 21,3 foizga, qishloq xo'jaligida esa 4,5 foizga ko'paygan.

2. Sof milliy mahsulot, milliy daromad va milliy hisob tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar

Sof milliy mahsulot (*SMM*) yalpi mahsulot bilan amortizatsiya o'rtasidagi farqni ifodalaydi. *SMM* yillik ishlab chiqarish hajmini ko'rsatadi. Bu iqtisodiyotni ishlab chiqarish jarayonini qisqartirmasdan davom ettirishni ta'minlaydi.

MD bu ishlab chiqarish resurslari sifatida ishlatiladigan barcha daromadlar miqdori: ish haqi, renta, foiz va foyda. *MD* – yangidan yaratilgan tovarlar va xizmatlarning qiymati hisoblanadi. *MD*ni aniqlashda *YaMM*dan amortizatsiya xarajatlari va biznesdan egri soliqlar olib tashlanadi.

MD ishlab chiqarilgan *MD*, hamda sarflanadigan *MD*ga ajratiladi.

Ishlab chiqarilgan *MD* bir yil davomida yangidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar yig'indisi hisoblansa, ishlatiladigan *MD* tabiiy ofat, saqlash natijasida isrof bo'lganlarni hisobga olgan holdagi qiymat hisoblanadi.

*MD*ning bir qismi iste'molga sarflansa, qolgan qismi jang'arishga sarflanadi.

Iste'mol foizi milliy daromadning bir qismi bo'lib, jamiyat a'zolarining moddiy va ma'daniy ehtiyojlarini, ijtimoiy himoyalash ehtiyojlarini qondirishga sarflanadi.

Jang'arish ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflanishni ifodalasa, uning natijasi kelajakda iste'mol qilinadi.

Shaxsiy daromad – kishilarning ish haqi shaklidagi olgan daromadi.

Mavjud daromad (*MD*) daromadning soliq to'langanidan qolgan qismi. Bunda shaxsiy daromaddan daromad solig'i, shaxsiy mulkdan mulk solig'i, merosdan meros solig'i to'laydilar.

3. Narx darajasi. Nominal va real *YaMM*

Yalpi milliy mahsulot nominal va real milliy mahsulot ko'rinishida ham ifodalanadi. Nominal milliy mahsulot joriy narxlarda hisoblangan milliy mahsulotdir. Real milliy mahsulot esa odatda o'zgarmas bazis narxlarida hisoblangan yalpi milliy

mahsulotni ifodalaydi. Real *YaMM* inflyasiyani hisobga olish natijasida hisoblangan miqdor. Real *YaMM*ni hisoblashda narhlar indeksidan foydalaniladi.

Real yalpi milliy mahsulot miqdori quyidagi formula asosida hisoblanadi.

$$N_i = \frac{J_B}{B_B} \times 100\%$$

N_i – narx indeksi;

J_B – joriy yildagi yalpi milliy mahsulot narhsi;

B_B – bazis yilidagi yalpi milliy mahsulot narhsi.

*YaMM*ning deflyatorini hisoblashda iste'molchilar savatchasining tarkibidagi iste'mol tovarlari va xizmatlarining narhi, investitsiya, tovarlarining eksport va import tovarlarning narhi hisobga olinadi.

Deflirlash bu muayyan yildagi narxlar baza yildagiga nisbatan yuqori bo'lganda, real yalpi milliy mahsulot hajmini, muayyan yilda ishlab chiqarilgan *YaMM* qiymatini kamaytirish yo'li bilan aniqlash. Masalan 1990 yilda ishlab chiqarilgan *YaMM* 1416,2 mlrd. so'mga teng bo'lgan. 2007 yilda 9664,1 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa unda deflyator 6,82 yoki 682 foizga teng bo'ladi ($9664,1 : 1416,2 \cdot 100\% = 682$ yoki 6,82 foiz). Demak 2007 yilda real *YaMM* teng bo'ladi ($9664,1 : 6,82 = 1417,0$ mlrd so'm) ga teng bo'ladi.

YaMM deflyatoridan tashqari, narhlarning umumiy darajasi – iste'mol narhlari indeks (*IBI*)dan foydalaniladi. Iste'mol narhlari indeksi asosida iste'molchilarning iste'mol savatchalarining qiymatini va o'tgan yildagi iste'mol savatchasiga nisbatan qiymat yoki arzonlashganligini aniqlash mumkin.

IBI –joriy yildagi iste'molchilar savatchasining narhi muayyan davrdagi iste'molchilar savatchasining narhsiga nisbatini ifodalashida aniqlanadi. Bu quyidagi formulada hisoblanadi:

$$IBI = \frac{JI_{SB}}{MI_{SB}} \times 100\%$$

IBI – iste'mol narhlar indeksi;

JI_{SB} – joriy yildagi iste'molchilar savatchasi narhi;

M_{sb} – muayyan davrdagi iste'molchilar savatchasi narhi.

$YaMM$ deflyatori va IBI o'rtasida farq mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. IBI xarid qilingan tovarlar va xizmatlarning narxini ifodalasa, $YaMM$ deflyatori ishlab chiqarilgan barcha tovarlar va xizmatlar narhini ifodalaydi.

2. $YaMM$ deflyatorida import tovarlar narxsi hisobga olinadi.

3. IBI va $YaMM$ deflyatorlari turli-tuman agregatlashtirish usuli bilan bir-biridan farq qiladi. IBI o'zgarmaydigan tovarlar narxi mo'ljallangan bo'lsa, $YaMM$ deflyatori $YaMM$ tarkibining o'zgarishi bilan o'zgaradigan narxlarga mo'ljallangan. Yuqoridagi o'zgarishlarga qaramasdan IBI va $YaMM$ deflyatorining o'zgarish sur'atlari o'rtasidagi farq katta emas.

O'zbekistonda IBI qismidan iborat bo'lgan 267 ta tovarlar va xizmatlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan iste'molchilar savatchasini hisoblash mo'ljallangan:

1 bo'lim. Iste'mol tovarlari – 93 tur.

2 bo'lim. Kiyim va poyabzal – 81 tur.

3 bo'lim. Uy-joy, issiqlik, elektro-energiya va boshqa kommunal xo'jalik xizmatlari to'lanadigan haq – 9 tur.

4 bo'lim. Maishiy xizmat tovarlar – 28 tur.

5 bo'lim. Medicina xizmati – 6 tur.

6 bo'lim. Transport va aloqa – 14 tur.

7 bo'lim. Dam olish, bilim olish, madaniy tadbirlar – 26 tur.

8 bo'lim. Shaxsiy gigiena buyumlari – 10 tur.

4. Sof iqtisodiy farovonlik va yalpi milliy mahsulot

«Biz respublikada ishlab chiqarishning nihoyat darajada pasayib ketishga ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslik, ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantirish uchun sharoitlar yaratish. iqtisodiyotning bir tomonlarna xomashyoviy yo'nalishiga qat'iy barham berish respublika ichki siyosatining eng muhim strategiyasi bo'lishi, ...qishloq xo'jaligi xomashyosi va mineral resurslarni chuqurroq qayta ishlash, raqobatga bardoshli tayyor mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan texnologik siklning

tugallanganlik darajasini oshirish kerak», – degan edi I.Karimov³⁵.

Yalpi milliy mahsulot davlatning xo'jalik yuritishini ifodalaydigan asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Lekin, bu ko'rsatkich kishilarning hayotining sifati va millatning farovonligini ifodalamaydi. Shu maqsadda, jahon tajribasida «Sof iqtisodiy farovonlik *NEW* – degan atama qo'llaniladi (*NEW* – degan atama 70-yillarda V.Nordxaus va Dj.Tobinson tomonlaridan tavsiya etilgan). Yuqoridagi ko'rsatkich yalpi milliy mahsulot qamrab olgan omillarni ham o'zida ifodalaydi. Masalan: uy-ro'zg'or ishlari, shaxsiy tomorqa xo'jaligidagi ishlar, bolalarni tarbiyalash, bo'sh vaqt kabilar *SIF* ko'rsatkichida o'z aksini topadi. Bo'sh vaqt, daromadlarni oshishi bilan ko'paysa, aholining farovonligi ham oshgan hisoblanadi. «Sof iqtisodiy farovonlik» ko'rsatkichiga yashirin iqtisodni ham kiritish zarur. Unga legal, lekin soliq to'lamaydigan (kasallarga qarash, repetitorlik, uylarni ta'mirlash qo'shib hisoblansa, giyohvand moddalarni sotuvchilar, reket, qo'shib yozish) hisoblanmaydi.

Sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichiga ekologik omillar ham ta'sir o'tkazadi. Atrof muhitning ifloslanishi, iqlim sharoitlarining o'zgarishi aholining farovonligiga salbiy ta'sir o'tkazadi. Demak, aholining sof iqtisodiy farovonligini quyidagicha ifodalash mumkin:

$NEW = YaMM$ – farovonlikka ta'sir etuvchi salbiy omillar + bozor faoliyatida hisoblanmagan omillar + bo'sh vaqt.

Sof iqtisodiy farovonlikni tajribada qo'llash qiyin bo'lsa-da, nazariy jihatdan uni hisoblash va asoslab berishga harakat qilinmoqda.

Asosiy atama va tushunchalar

Milliy hisob raqamlari, milliy iqtisodiyot, yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, sof milliy mahsulot, milliy daromad, shaxsiy daromad, narxlar indeksi, sof iqtisodiy farovonlik, YaMM defolyatori.

³⁵ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 52, 53, 54 betlar.

14-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING O'RNI

1. Bozor iqtisodiyotining davlat tomonidan boshqarish zarurligi

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat bosh islohotchi sifatida ish olib borib, iqtisodiyotni va ijtimoiy turmushning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirishi lozim. Sobiq tizimni parchalanishi natijasida yuzaga kelgan mustaqil davlatlarning ko'pchiligi, demokratiyaning nihoyatda keng talqin qilinishiga yo'l qo'yib, davlatning tashkilotchilik roliga yetarli e'tibor bermadilar va shu sababli ularda bozor iqtisodiga o'tish ko'p tartibsizliklarga olib keldi.

Mustaqil O'zbekiston bu yo'ldan bormadi, iqtisodiyotni davlat yo'li bilan tartibga solib borish eng oqil yo'l ekanligini aniqlab oldi. O'zbekiston Respublikasi I.A.Karimov ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasida (22 yanvar 2000y.) nutqida: «Davlatning kuch-quvvati avvalo, demokratik institutlarning mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun shart-sharoit yaratish, fuqarolar va jamiyatning barcha siyosiy, ijtimoiy, salohiyatini ro'yobga chiqarish, tadbirkorlik va iqtisodiy tashabbuslar erkinligi uchun zarur imkoniyatlarni tashkil etib borish qobiliyati bilan o'lchanadi»,— degan. Davlatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlari ma'lum davrlarda u yoki bu mamlakatlarni iqtisodiyotini ko'tarishi, ayrim hollarda esa iqtisodiy o'sishning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Albatta, iqtisodiy tanglik holatiga tushgan davlatlarning iqtisodiy siyosati tanqidga uchrashi va iqtisodiy taraqqiyotga olib borilayotgan davlatning iqtisodiy siyosatiga ijobiy baho berilib, u olqishlarga sazovor bo'lishi ham mumkin. Umuman olganda, yangi bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan davrda biz bozor iqtisodiyoti oldida turgan muammolarni hal qila olish qobiliyatiga egamizmi? — degan savol tug'iladi. Albatta, bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda tutgan o'rnini inkor etolmaymiz, chunki u ko'p iqtisodiy muammolarni hal eta oladi. U avvalo ishlab

chiqaruvchilar va iste'molchilar manfaatlarini birlashtiradi va birgalikda iqtisodiyotni rivojlantirishga undaydi. Chunki, ishlab chiqaruvchilar, xizmat ko'rsatuvchilar iste'molchilar talabini qondiradigan darajada sifatli va qiymati jihatidan ularni qanoatlantiradigan qiymatlarda u mahsulotlarini va xizmat turlarini taklif etadilar.

Bozor mexanizmlari fan va texnika yutuqlarini yangi ishlab chiqarish texnologiyalari ko'rinishida ishlab chiqarishga joriy etishlari natijasida, mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga va uning qiymatini arzonlashuvga olib keladi.

Bozor orqali tovarlarga belgilanayotgan narxlar ishlab chiqarish jarayonini ma'lum yo'nalishlarga yangi investitsiya mablag'larini qaysi sohalariga yo'naltirishni belgilaydi. Bozor iqtisodiyoti davrida davlatning o'rnini, uning vazifasi mohiyati kamayadimi? Albatta yo'q. Jamiyatda shunday sohalar borki, unga bozor mexanizmi ta'sir eta olmaydi. Bular birinchi galda itimoiy tovarlar, ya'ni jamoa bo'lib, iste'mol qilinadigan tovarlar va bajariladigan xizmatlar (milliy mudofaa, transport, ta'lim) tizimidir. Bu sohada ishlab chiqarishni tashkil etish vazifasini davlat o'z zimmasiga oladi. Undan tashqari bozor mexanizmini hal eta olmaydigan muammolar mavjud. Ular quyidagilardir: atrof-muhitni muhofaza qilish, ishsizlikka qarshi kurashish, inflyasi yalarning oldini olish va boshqa muammolarni davlatning aralashuvisiz hal etish mumkin emas.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov — «Ma'muriy — buyruqbozlik tizimidan boshqaruvning bozor tizimiga o'tish jarayonida taxriiy yondoshuvni, «Yangi uy qurmasdan turib, eshikni buzmag» — degan hayotiy tamoyilga tayangan holda, islohotlarni izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lini tanladik. Eng muhimi, parokandalik va bobboshdoqlik ta'siriga tushib qolmaslik uchun o'tish davrida aynan davlat bosh islohotchi sifatida ma'suliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligini biz o'zimizga aniq belgilab oldik. Mamakatimizni uzoq va davomli manfaatlari taqozo etgan holatlarda va keskin vaziyatlardan chiqish, ular tug'diradigan muammolarni hal etish zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondoshuv oxir-oqibatda o'zini o'zi

oqladi»³⁶ — degan edi.

Davlat o'zining alohida mavqeiga ko'ra, hamma davrlarda iqtisodiy jarayonlarga ta'sir o'tkazib kelgan. Hozirgi o'tish davrida davlat xalq xo'jaligining, ayniqsa uning asosini belgilaydigan tarmoqlarning faoliyatini qo'llab-quvvatlashi, narx-navolarni tartibga solib turishi, soliq solish va qarz berishda ma'lum tabaqalarga imtiyozlar yaratishi, shuningdek, bevosita yordam ko'rsatish yo'li bilan muhim tarmoqlarga madad berishi lozim. Bozor munosabatlari ga o'tishning qiyin davrida aholining manfaatlarini faqat kuchli qayta taqsimlash vositasiga ega bo'lgan davlatgina himoya qilishga qodirdir.

Ayni paytda, davlatning vazifasi himoya bilan cheklanibgina qolmay, bozor munosabatlarining qaror topishi davrida davlat islohot jarayonida faol ishtirok etishi, uning tashabbuskori bo'lishi va islohotlarning asosiy yo'nalishlarini va bozorga o'tish yo'llarini ishlab chiqishda peshqadam bo'lishi kerak. Davlat iqtisodiy islohotning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqishda bevosita ishtirok etadi. Eng muhimi esa shundaki, ularni amalga bevosita oshirish kerak. Chunki, faqat davlatgina umummilliy iqtisodiy manfaatlarini mujassam holda ifodalashga va himoya qilishga, aholining barcha kuchlarini umum maqsadlar asosida jipslashtirishga qodir.

Davlat o'z iqtisodiy faoliyatining huquqiy asoslarini, o'ziga xos «bozor shart-sharoiti»ni vujudga keltiradi va tasdiqlaydi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlat iqtisodiy erkinliklarning kafolatchisi bo'ladi. Shu tufayli davlat iqtisodiyotga o'zining tartibga solish ta'sirini maqbul ravishda o'tkaza oladi. Tartibga solinadigan bozor sharoitida asosiy maqsad yo'llarini ishlab chiqish, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning strategik yo'lini belgilash va bu yo'lni o'tkazish yuzasidan taktik qarorlar qabul qilish, davlat zimmasiga yuklatiladi. Ijtimoiy muammolarni hal etishda, aholini ijtimoiy himoyalashning samarali va aniq — ravshan tizimini vujudga keltirishda davlat katta o'rin tutadi. Vujudga kelayotgan ishbilarmonlik tuzilmalarining qaror topishi va rivojlanishiga ko'maklashish ham

---

³⁶ Karimov I.A. Jahon moliya viy-ihtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari «O'zbekiston» T.: 2009. 7-8 betlar.

davlatning burchidir. Yuqorida aytilganlarga xulosa qilib aytish kerakki, hozirgi davrda, ya'ni aholini ijtimoiy himoyalash muhim o'rin tutayotgan bir davrda, bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan boshqarish muhim o'rin tutadi. Prezidentimiz I.A.Karimov bu haqda lo'nda qilib aytib qo'ygan.

«Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat bosh islohotchi bo'lishi iqtisodiyot va ijtimoiy turmushning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirish zarur. Ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan hozirgi bozor davlat tomonidan tartibga solib turadigan bozordir»³⁷.

Bozor sharoitida davlat o'z zimmasiga oladigan, ya'ni bozor mustaqil bajara olmaydigan vazifalarni quyidagi guruhlarga bo'lib ko'rishimiz mumkin. Bular:

1. Iqtisodiyotni kerakli miqdorda pul bilan ta'minlash.
2. Bozor faoliyatini tashqi, salbiy (masalan ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatlarini) ta'sirlardan himoyalash, boshqarish.

3. Pul bilan o'lchab bo'lmaydigan va talabga aylantirib bo'lmaydigan jamoatchilik noz-ne'matlariga bo'lgan ehtiyojni qondirish. Ya'ni, mudofaa, jamoat tartibini saqlash, davlat boshqaruvi, yagona energetik tizimi kabi jamoat foydalanishdagi xizmat va tovarlarni etkazib berish ham davlat zimmasidadir.

«Respublikani hozirgi sharoitda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlan tirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi», — degan edi Respublika Prezidenti I.A.Karimov³⁸. Bu masalalarni davlatni faol boshqaruvi asosida hal qilish mumkin.

Iqtisodiyotda davlat aralashuvini biz davlatning 3 ta vazifasi orqali ifodalashimiz ham mumkin. Bular: samaradorlik, adolatlilik va barqarorlikdir.

Samaradorlilik vazifasini bajarishi davlatning tadbirkorlik

---

³⁷ Karimov I.A. O'zbekiston — bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. IV bob: «O'zbekiston — buyuk kelajak sari». Toshkent, «O'zbekiston», 1993 y. 112—113 betlar.

³⁸ Karimov I.A. Mamlakatni mo'jizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish davr talabi. O'zbekiston ovozi. 2009 14 fevral

faoliyati uchun muhit yaratib berishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga davlat o'zining monopoliyaga qarshi siyosati orqali biznes olamida raqobat muhitini ham yaratadi. Bunday muhitlarning yaratilishi esa o'z navbatida tadbirkorlik faoliyatining samaradorligini oshirish bilan birga alohida sifatli va arzon mahsulot hamda xizmat yaratilishi uchun zamin bo'ladi.

Adolatlilik vazifasi davlatning ijtimoiy siyosatida o'z ifodasini topadi.

Barqarorlik vazifasi esa davlatning iqtisodiy rivojining davriy shaklini tugatuvchi: ishsizlik, inflyasiya, ishlab chiqarish tangligi kabi muammolarni hal etuvchi makroiqtisodiy barqarorlashtirish dasturlarida amalga oshiriladi. Yuqoridagi uchta global vazifadan tashqari davlat huquqiy asosni va ijtimoiy iqlimni ta'minlash, kichik biznesni va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, ilm-fan olamidagi muhim tadqiqotlarni rivojlantirish, ilmiy-texnik taraqqiyotni rag'batlantirish, hududiy muammolarni hal etish kabi vazifalarni ham davlat o'z zimmasiga olgan.

2. Davlatning iqtisodiy siyosatiga nazariy jihatdan yondoshishi

Bozor iqtisodiyoti davrida davlatning aralashuviga munosabat, uni vujudga keltirish va rivojlanishi har xil bo'lgan.

Bozor munosabatlari tarkib topgan davr (XVII va XVIII asrlarda) merkantilistlar fikri hukmron bo'lgan.

Uning mohiyati sanoat va savdoni rivojlantirish uchun davlat tomonidan iqtisodiyotning tartibga solinishi zarurligida edi. XVIII asr oxirida merkantilizmning o'rniga kelgan klassik maktab namoyondalari A.Smit, D.Rikardo va boshqalar davlatning iqtisodiyotni tartibga solishga aralashuviga salbiy munosabatda bo'lganlar. Bu g'oyani birinchi marta A.Smit asoslab bergan. Uning fikricha, bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi omil bozor hisoblanadi, bundan kelib chiqqan holda bozorga to'liq mustaqillik berilishi lozim. Davlat esa, iqtisodiyotga aralashmaslik siyosatini olib borishi lozim. Hozirgi zamon neoklassik konsepsiyalar (monetarizm, rasional kutish nazariyasi) g'oyalari o'sha klassik maktab g'oyalaridan kelib chiqadi.

Endi iqtisodchilar, davlat hukumatlari oldida iqtisodiy inqirozlarning oldini oladigan, uning oqibatlarini yumshatadigan, inflyasiya va ishsizlikni bartaraf etadigan milliy iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini topish asosiy masala bo'lib qoldi. Ana shunday mexanizmi angliyalik iqtisodchi Dj.M.Keyns asoslab berdi. Dj.M.Keyns iqtisodiy inqirozlar va ishsizlikning asosiy sababi, iste'mol buyumlari va ishlab chiqarish vositalariga yetarli iste'mol talabning bo'lmasligi, deb ko'rsatadi.

Bunga asosiy sabab, daromadlar o'sgan sari foydali ne'matlarga bo'lgan talab pasayib, insonlarda daromadlarini jamg'arish harakati kuchayadi. Bu degan so'z, tadbirkorlarning ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talabi ham pasayib borishi natijasida foyda ham kamayib boradi. Shuning uchun ham uning fikricha, davlat iqtisodiyotga aralashishi va uni tartibga solishi zarur. Demak, Dj.M.Keyns davlat o'zining iqtisodiy sohasida olib boradigan siyosati vositasida, jami talab va jami taklifni bir-biriga muvofiqlashtirish, iqtisodiyotni tanazzul holatidan chiqarish va barqarorlikni ta'minlashi kerak, degan fikmi ilgari surgan.

Nazariy jihatdan Dj.M.Keynsning qarashlari iqtisodiyot nazariyasida yangi, makroiqtisodiyot bulimi vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Amaliy jihatdan esa, ikkinchi jahon urushidan sung Dj.M.Keynsning g'oyalari (ya'ni, pul kredit va moliya vositasida jami talabni tartibga solish) hamma rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy siyosatning asosi qilib olindi. Bu esa, ushbu mamlakatlardagi iqtisodiyotni davriy tebranishlarning yumshatishga olib keldi. Aytish mumkinki, ushbu nazariyani ko'pgina mamlakatlar hukumatlari o'z iqtisodiy siyosatlarining yangi yo'nalishiga asos qilib oldilar. Davlatlar iste'mol buyumlari va ishlab chiqarish vositalari bozorlarini kengaytirish yo'li bilan samarali talabni kuchaytirishni maqsadga muvofiq, deb e'tirof etdilar.

G'arb mamlakatlarda iqtisodiyotni davlatlashtirish siyosati olib borilishi natijasida iqtisodiyotda davlat sektori vujudga keldi. Hukumatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlari va yo'riq rejalarni tuzishni tashkil etdi, katta davlat bozorini vujudga keltirib, o'zining buyurtmalarini bajarishga (ular katta foyda keltirar edi) katta firmalarni jalb etdi.

Rivojlangan G'arb mamlakatlarida, erkin tadbirkorlikni va cheklanmagan raqobat tarafdorlari bo'lgan neokonservatorlar

keynsantlikka qarshi chiqdilar. Ularning namoyondasi amerikalik iqtisodchi Milton Fridman iqtisodiy erkinlik himoyachisi bo'lib maydonga chiqdi. M. Fridman (1974—1975) yildagi krizislar sababli, Amerika iqtisodiyotini barqarorlashtirish konsepsiyasini ishlab chiqdi. U inflyasiyaning oldini olish uchun davlat muomaladagi pul hajmini qattiq, nazoratga olishga asosiy e'tibor qaratgan. M. Fridman monitar ya'ni (fiskal) siyosatini ilgari surdi. Fiskal siyosati makroiqtisodning asosiy elementi bo'lib pul-kredit siyosati orqali taklif qilinayotgan pul hajmiga va unga to'lanadigan foiz darajasiga ta'sir etadi.

Monitar siyosati Rossiya davlatida ham E.Gaydar tomonidan qo'llanildi. U larzali terapiya nomi bilan mashhur bo'lib, ko'zlangan natijalarni bermadi. AQSh, Angliya, GFR va boshqa bir qator mamlakatlarda neokonservatorlik yo'riqlariga asosan iqtisodiy siyosat asosida «samarali taklif» – xususiy tadbirkorlikni rag'batlantiruvchi qoida asos qilib olindi. Erkin tadbirkorlik foydali bo'lishi uchun, foydadan va mehnat daromadlaridan olinadigan soliq stavkalari pasaytirildi. Kam samarali deb topilgan tarmoqda davlatni xo'jalik ishlariga aralashuvi kamaytirildi. Davlat korxonalarining bir qismi xususiy lashtirildi. Ko'pgina mamlakatlarda xalq xo'jaligini rivojlantirish qisqardi, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish birmuncha kamaytirildi. Ammo, bozorning o'zi davlat tomonidan tartibga solinishiga muhtoj.

Chunki bozorning o'zi hal eta olmaydigan muammolar bor, bular muhtojlik, inflyasiya, ishsizlik va h.k. Demak, rivojlangan mamlakatlarda, ya'ni bozor iqtisodiyotini hozirgi o'zining xususiyatiga, fe'liga ko'ra qarama-qarshi bo'lgan ikki vosita, ya'ni bozor va davlatning bozor munosabatlariga aralashuvi tartibga soladi. Professorlar P.Samuelson va N.Nordxaus (AQSh) hozirgi zamon makroiqtisodiy boshqarish fe'lini shunday tushuntirdi. Bozor mexanizmi ko'pgina sohalarda narh va ishlab chiqarishni aniqlaydi, ayni vaqtda davlat va soliq, xarajatlar vositasi yordamida bozorni tartibga soladi. Ikkala tomon – bozor va davlat muhimdir. Ularning unisi yoki bunisi bulmagan sharoitda iqtisodiyotni boshqarishga harakat qilish – bir qo'l bilan chapak chalishga harakat qilish bilan barobardir.

O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti

varianti qabul qilingan. Ya'ni, bizda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlat bozor mexanizmini yaratadi va uning hayotda harakat qilishini ta'minlab beradi. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov shunday degan: «Iqtisodiyotni erkinlashtirishda bosh vazifa, eng avvalo, davlatning nazoratchilik va boshqaruvchilik vazifalarini – funksiyalarini qisqartirish, birinchi galda, xususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklashdan iborat. Ayniqsa, xususiy biznesga ko'proq erkinlik berish lozim. Umuman, iqtisodiy faoliyatning bozorga xos mexanizmlariga ko'proq erkinlik berish zarur.

Buning uchun tegishli huquqiy zamin, tashkiliy va iqtisodiy shart–sharoit va kafolatlarni yaratishimiz kerak»³⁹. Keyingi bosqichda esa, ya'ni bozor mexanizmi ishga tushganda, bizning iqtisodiyotimiz mavjud sharoitlardan kelib chiqqan holda, bozor mexanizmi va davlat tomonidan boshqarilib boriladi.

3. Davlatning iqtisodiy siyosati va davlatning boshqarish mexanizmlari

Davlat iqtisodiyotni ma'muriy, xususiy, iqtisodiy mexanizmlar orqali boshqaradi. Davlat, firmalar o'zining korxonalariga tayinlagan rahbarlari va ma'muriy muassasalar tomonidan iqtisodiyot rivojini nazorat qilib borishga ma'muriy boshqarish deyiladi. Davlatni iqtisodiy usullar orqali bozorni tartibga solish tadbirlari davlat ixtiyorida korxonalarni boshqarish byudjet, soliq va pul–kredit siyosati orqali, hamda kapital sarflarni nazorat qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Iqtisodiy usullar shunday qo'llanishi kerakki, bunda ular bozor kuchini, o'rnini bosmasliklari kerak. Aytaylik, olib borilayotgan soliq siyosati ishlab chiqarish darajasini ko'tarishga narxlar esa talab va taklif muvozanatini ta'minlashi kerak. Iqtisodiy uslublar orqali, davlat iqtisodiyot taraqqiyotini salbiy tomonlarini doimo kuzatib, uni oldini olishi yoki hal etishi mumkin. Keyingi davrlarda iqtisodiyotni tartibga solishning

³⁹ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. Toshkent. «O'zbekiston». 2000 y. 19 bet.

bevosita va bilvosita usullaridan ham foydalanilmoqda. Bevosita uslubda asosan davlat tomonidan rejalashtirish hisobiga iqtisodiyotni tartibga solinmoqda. Bilvosita usulida iqtisodiyot taraqqiyotida kamchiliklarni oʻrganib, ularni bartaraf etish yoʻli bilan va moliya kredit vositalari, soliqlar siyosati orqali iqtisodiyot tartibga solinadi.

Oʻzbekiston Prezidenti «Bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat yoʻli bilan tartibga solish, odatda, iqtisodiyotning davlat sektorini rivojlantirishni boshqarish, hamda ijtimoiy muammolarni hal etish yoʻli bilan bevosita, shuningdek, huquqiy va iqtisodiy vositalar yordamida bilvosita amalga oshiriladi»⁴⁰, – degan edi.

Milliy iqtisodiyotni boshqarishdan maqsad: a) ijtimoiy ehtiyojlar tarkibi; b) zarur boʻlgan foydali neʼmatlar va xizmatlar toʻplami; v) ijtimoiy ishlab chiqarish strukturasi oʻrtasida mutanosiblikka erishishdan iboratdir.

Davlat oʻz faoliyati natijasida qanday asosiy masalalar va muammolarni hal etmogʻi zarur. Bular quyidagilardan iboratdir, fan va texnika taraqqiyotini strategik istiqbollashtirish, umumiy nuqai nazaridan fan va texnika taraqqiyotining kuchayishi mumkin boʻlgan ijtimoiy–iqtisodiy oqibatlariga baho berish va uzoq muddatga xalq xoʻjaligining rivojlanishini istiqbollashtirish, jamiyatning kam taʼminlangan qatlamlarini himoyalash pul–moliya tizimini talabga javob beradigan holda harakat qilishini taʼminlash, transport, aloqa va madaniyat muassasalari, sogʻliqni saqlash va ijtimoiy taʼminot moddiy texnika bazasini davlat tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiya asosida rivojlantirish. Hozirgi davrda iqtisodiyotni tartibga solishning muhim shakli sifatida iqtisodiyotni davlat tomonidan dasturlashtirish keng tarqalib bormoqda. Bunda davlat tomonidan eksport, import, mablagʻlar, malakali ishchilarni tayyorlash ilmiy tadqiqotlar oʻtkazish dasturlarini ishlab chiqishdir. Endi yuqoridagi vazifalarni bajarishda davlat qanday vositalardan foydalanadi? Ularning asosiysi quyidagilardan iborat: fiskal va pul siyosati, ijtimoiy siyosat va daromadlarni tartibga solish siyosati, tashqi iqtisodiy siyosat.

⁴⁰ Karimov I.A. Oʻzbekiston – buyuk kelajak sari. Toshkent, «Oʻzbekiston», 1998 y. 117 bet.

Umuman olganda, davlat iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagicha:

- bozor iqtisodiyoti huquqiy asoslarini ta'minlash;
- bozor mexanizmi yaxlitligi va uning normal ishlashi uchun shart-sharoit yaratish;
- aholini iqtisodiy jihatdan himoya qilish va daromadlarni adolatli taqsimlash;
- xalqaro iqtisodiy munosabatlarning samarali rivojlanishini ta'minlash.

Davlatning byudjet mablag'larini taqsimlash siyosatiga, uning fiskal siyosati deyiladi. Pul siyosati ham iqtisodiyotda barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Pul miqdorini tartibga solish orqali davlat narx darajasiga, investision jarayonlariga va aholining iste'moliga, milliy ishlab chiqarish hajmiga va iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir etishi mumkin. Ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning vositalari bir-biri bilan bog'liqdir. Bunda bir sohada qabul qilinayotgan qarorni boshqa sohalarga ta'sirini, albatta, inobatga olmoq zarurdir. Ularga asosan narx-navolarning oshishi bilan jang'armalarni indeksasiyalash, yashash minimumini o'rnatish, kam ta'minlangan oilalarga yordam ko'rsatishdan iborat. Undan tashqari ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat sohaslarini ham o'z ichiga oladi.

Tashqi iqtisodiy siyosat davlatning xalqaro savdo, valyuta munosabatlarida tutgan o'rni bilan belgilanadi.

Iqtisodiyotda bozor munosabatlarini tarkib toptirilgan sari, bozor mexanizmi shakllantiriladi va u iqtisodiyotni tartibga solish vositalardan biri bo'ladi. Bunda davlat o'ziga xos bo'lmagan funksiyalarni bozor mexanizmiga o'tkazib, iqtisodiyotni tartib solish hammaga ma'lum dasturlar – moliya, kredit, soliq, valyuta siyosati, narxlarni nazorat qilish, hamda bilvosita ta'sir ko'rsatishning boshqa chorolari yordamida amalga oshiriladi va iqtisodiyotni tartibga soluvchi ikkinchi vosita bo'ladi.

Asosiy atama va tushunchalar

Davlat, davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish, siyosat, kredit-pul siyosati, tashqi iqtisodiy siyosat.

15-mavzu. IJTIMOY ISHLAB CHIQARISHNING DA VRIYLLIGI. ISHSIZLIK VA INFLYASIYA

1. Ijtimoiy ishlab chiqarishning mohiyati

Iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish birlamchi bo'lib, ustuvorlikka ega dir. Ishlab chiqarish deganda faqat mahsulotlarni emas, balki kishilarning talab-eh-tiyojlarini qondiruvchi turli xizmatlarni yaratish ham tushuniladi. Iqtisodiyot nazariyasida ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan omillar, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ularning yuqori samara bilan ishlatilishini ta'minlovchi iqtisodiy shart-sharoit (munosabatlar) ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlanishini ta'minlaydi. Iqtisodda ishlab chiqarish keng ma'noga ega. **Kishilar ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyat ishlab chiqarish hisoblanadi.** Umuman, ishlab chiqarish – uning o'ziga xos ijtimoiy shakllariga bog'liq bo'lmagan asosiy va umumiy belgilarning yig'indisidan iborat. Ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining taraqqiyoti insoniyat madaniyatining yuqoriga qarab rivojlanishida moddiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarish bir yo'la harakat emas, ishlab chiqarish bu uzluksiz jarayondir. Ishlab chiqarish jarayonida tovarlar hajmi hamda uning qiymati ham oshib boradi.

Ishlab chiqarish jarayoni 2 turga bo'linadi: **moddiy ishlab chiqarish va xizmatlar ishlab chiqarish jarayoni.** Moddiy ishlab chiqarish jarayoni jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan xomashyo, turli ishlab chiqarish vositalari texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishni qamrab oladi. U turli ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligi, kommunal xo'jalik, maishiy xizmat va boshqa tarmoqlardan tashkil topadi. Xizmatlar nomoddiy ne'matlar, **ishlab chiqarish** ma'naviy qadriyatlar, nomoddiy xizmatlar ko'rsatiladigan sog'liqni saqlash, maorif va boshqa shunga o'xshash tarmoqlardan tashkil topadi.

Ishlab chiqarish munosabatlari kishilar o'rtasida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular turli tizimlarda o'ziga xos belgiga ega bo'lib, o'zaro farqlanadi.

2. Iqtisodiy rivojlanishning davriyligi. Iqtisodiy sikl va uning bosqichlari.

Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, hech qaysi mamlakatda iqtisodiy rivojlanish bir tekis bo'lmaydi. U davriy xarakterga ega bo'lib, iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy davrga (siklga) quyidagicha ta'rif beriladi: «Davriy – bu mulkiy xo'jaliklar va jahon xo'jaligini bir butun holda harakat qilishining umumiy shakli... iqtisodiy dinamikaning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanatning aniqlovchilaridan biri..., progressiv rivojlanishning shakli»⁴¹.

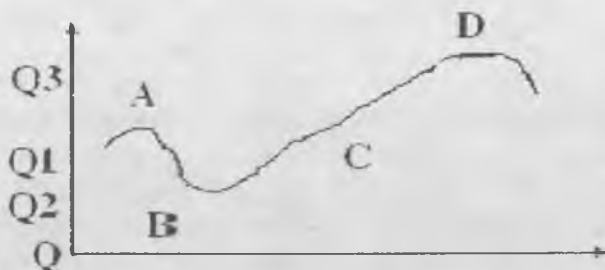
«Iqtisodiy sikl iqtisodiy rivojlanish darajasining ketma-ket yuksalishi va tushkunlikka tushish jarayonidir»⁴². Demak, iqtisodiy davr bu rivojlanishning shakli bo'lib, iqtisodiyotning bir inqirozdan ikkinchi inqirozgacha bo'lgan harakat davrini o'z ichiga oladi. Davrlar davomiyligi turlicha, ya'ni qisqa va uzun bo'lishi mumkin. Shuning uchun «uzun to'lqinlar» va «qisqa to'lqinlar» davri farqlanadi. Uzun to'lqinlar davri 40–60 yillik davrni o'z ichiga oladi. «Uzun to'lqinlar» nazariyasiga angliyalik X.Klark asos solgan. 1847 yilda 1793 va 1847 yillardagi inqirozlar o'rtasida 54 yillik farqqa e'tibor berdi va u tasodifiy emas, bu jarayon ob'ektiv shartlangandir, degan xulosaga keldi.

Davriylik nazariyasini rivojlantirishda ko'pgina iqtisodchi olimlar ham o'z hissasini qo'shgan. Ular o'z asrlarida to'lqinlarni, iqtisodiy adabiyotlarda ortiqcha ishlab chiqarish davriy inqirozlarni o'rganishga katta ahamiyat bergan. Yuqoridagi ta'kidlab o'tiladigan iqtisodiy davr (sikl) ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlanguncha qadar takrorlanib turadigan harakati tushuniladi.

Buni sxematik ko'rinishda ifodalashimiz mumkin (rasm-1).

⁴¹ Kamaev V. D. Uchebni k po osnovam ekonomicheskoy teorii. M. Vydos, 1994 g. 355 str.

⁴² Makkanell R., Bryu S.L. Ekonomiks. Referat. M., Menedjer, 1992 g. 72 str.

1-rasm Iqtisodiy davr va uning bosqichlari

T – yillar;

Q – milliy ishlab chiqarishning real hajmi;

A – o'tgan ishlab chiqarish siklining eng yuqori hajmi;

AV – krizis davrida ishlab chiqarishni pasayish hajmi;

VS – turg'unlik va jonlanish bosqichlarining iqtisodiy rivojlanish;

D – bosqichning yuqori nuqtasi;

CD – yuksalish bosqichining iqtisodiy rivojlanish.

Iqtisodiy davr (sikl) inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichlar iqtisodiy davr fazalari deyiladi. Fazalarning har birida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi. Endi fazalarni alohida ko'rib chiqamiz. Vaqti-vaqti bilan ijtimoiy ishlab chiqarish harakatida paydo bo'lib turadigan uzilish, ya'ni iqtisodiy nomutanosiblik **iqtisodiy inqiroz** deyiladi. Uning ikki turi farqlanadi:

1. Ortiqcha tovar ishlab chiqarishdan yuzaga keladigan inqiroz.
2. Ishlab chiqarishning qisqartirish natijasida yuzaga keladigan inqiroz.

Inqiroz davrida ishlab chiqarishning qisqarishi narxlarning barqaror bo'lmasligi, ishsizlar sonining ortishi, ish haqining pasayishi, aholi (mehnatkashlar) turmush darajasining yomonlashuvi kabi holatlar yuzaga keladi. Inqiroz bosqichida tovarlar aholining sotib olish qobiliyati bilan belgilanuvchi talabiga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilganligi va sotilmay

qolayotganida yaqqol ifodalanadi, narxlar va foyda miqdori pasayadi, ishlab chiqarish hajmi qisqaradi. Buning natijasida ishsizlar soni ko'payadi, ish haqi pasayadi, kreditga talab oshadi, foiz ko'tariladi, banklardagi qo'yilmalar ommaviy ravishda qaytarib olinadi.

Respublika Prezidenti I.A.Karimov – «Bugungi kunning eng dolzarb muammosi bu 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, uning ta'siri va salbiy oqibatlaridir. Inqiroz Amerika Qo'shma shtatlarida ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan tenglik holatidan boshlandi..., moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olgani, resessiya va iqtisodiy pasayishining muqarrarligi, investisiyaviy faollik ko'lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi global moliyaviy inqiroz jahon moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va Ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi..., moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari qanday bo'lishi ko'p jihatdan bir qancha omillardan kelib chiqadi. Ya'ni bu avvalo, ana shu davlatning moliya-valyuta tizimi nechog'lik mustahkam ekaniga, milliy institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi (to'lov imkoniga), ularning chet El va korporativ bank tuzilmalariga qanchalik qaram ekaniga, shuningdek oltin-valyuta zahirasi hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati va pirovard natijada-mamlakat iqtisodiyotining barqarorlik, diversifikasiya va raqobatga bardoshlik darajasiga bog'liq..., jahon moliyaviy inqirozidan mumkin qadar tez chiqish, uni oqibatlarini yengillashtirish ko'p jihatdan har qaysi davlat doirasida va umuman, Dunyo hamjamiyati miqyosida qabul qilinayotgan chora-tadbirlarning qanchalik samaradorligiga, ularning bir-biri bilan uyg'unligiga bog'liq»⁴³ – degan edi.

Inqirozdan keyin turg'unlik fazasi boshlanadi. Bu bosqichda ishlab chiqarishning pasayishi to'xtaydi, u turg'unlik holatida turadi. Tovarlarini bozorda juda past narxlarda sotish boshlanadi. Bo'sh pul kapitali tashkil topib, foiz pasayadi. Bu jonlanish bosqichi uchun sharoitni vujudga keltiradi. **Jonlanish** bosqichida

⁴³ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. «O'zbekiston» T.: 2009. 4-6 betlar.

ishlab chiqarish oyoqqa turib oladi. Ishlab chiqarishning hajmi asta-sekin krizis dan ilgari darajasiga yetadi, narxlar ko'tariladi, foyda miqdori oshadi, jonlanish fazasini o'rnini yuksalish fazasi egallaydi. Yuksalish fazasi uchun ishlab chiqarishning inqiroz gacha bo'lgan darajasidan oshib ketish, tovar narxlarining ancha ko'tarilishi, korxonalarining ishga tushurilishi, ishsizlar sonining kamayishi, bank va kredit ishlarining yo'lga qo'yilishi kreditga talabning oshishi va foiz me'yoring ko'payishi xarakterlidir. Nisbiy ortiqcha ishlab chiqarish va nisbiy kam ishlab chiqarish shaklidagi inqirozlardan tashqari **strukturaviy inqiroz** ham mavjud bo'lib, ular davriy xarakterga ega emas. Bu holda ayrim soha va tarmoqlar o'rtasida chuqur nomunosiblik yuz beradi. Bunday inqiroz sababi homashyolarning keskin yetishmasligidir. Masalan, energiya inqirozi bilan boshlanadi. Strukturaviy inqiroz natijasida talab va taklif munosabatligi buziladi va xomashyoning narxi ko'tarilib ketadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, strukturaviy inqiroz davriy xarakterga ega emas, lekin uzoq muddat davom etishi bilan xarakterlanadi. Siklli inqirozdan farqli ravishda, **struktura inqiroz**da, bir yoki bir necha tarmoq izdan chiqqan sharoitda qolgan tarmoqlar tez rivojlanadi.

Albatta, davlat inqirozga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirib turadi. Inqiroz va tushkunlik davrlari salbiy oqibatlarini oldini olish, ularni bartaraf etish uchun nafaqat bir mamlakat doirasida, balki mamlakatlararo faoliyatlar muvofiqlashtirilmoqda, birgalikda milliy dasturlar ishlab chiqarilmoqda.

3. Pulning qadrsizlanishi

Pulning qadrsizlanishini oldini olish, unga qarshi kurashish uchun avvalo «narx belgilash tizimini, yanada tartibga solish, bozorni tartibga solib turuvchi vosita sifatida narxning rolini mustahkamlash, narx-navoni erkin qo'yib yuborishning I.A. Karimov «esankiratadigan» mexanizm O'zbekiston uchun noma'qul ekanligini qat'iy e'tirof etgan holda, ulgurji va chakana narxlarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish, erkin (kelishilgan) narxlarda sotiladigan tovarlar doirasini kengaytirish yo'lini izchil amalga oshirish, ... monopollashtirish tuzilmalarni ajratish hisobiga narx--navoning

sun'iy ravishda oshirib yuborishiga yo'l qo'ymaslik choralarini ko'rish lozim»⁴⁴, – degan edi.

Iqtisodiy tebranishlar davrida narxlar va bandlilik darajasida o'zgarishlar vujudga keladi. Narxlarning oshishi — inflyasiya deyiladi. Bu atama XIX asrning oxirida vujudga kelgan bo'lib, kengayish katta bo'lish degan mazmuni anglatadi. Monitarizmi asosiy qonunga binoan, inflyasiya jarayoni mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan tovarlar narxining oshishi natijasida vujudga keladi. Bunday hol ishlab chiqarishning barcha sohalarida bo'ladi. Inflyasiya narxlar indeksi yordamida hisoblanadi.

Inflyasiya sur'atlarini quyidagi formula asosida aniqlash mumkin:

$$I_d = \frac{J_b - B_b}{J_b} \times 100 \%$$

I_d – inflyasiya sur'ati;

J_b – joriy narx indeksi;

B_b – bazis narx indeksi.

Masalan, 1990 yilda bazis iste'mol mollari narhlari indeksi 113,6 % ga teng bo'lgan bo'lsa, 2008 yilga kelib, u – 118 % ga teng bo'lsa, inflyasiya sur'ati 2008 yilda teng bo'ladi 3,7 % ga.

Nima uchun inflyasiya bo'ladi?

Birinchiidan: muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga nisbatan ortiqcha pullarni chiqarilishi.

Ikkinchiidan: davlatning xarajatlari daromadlaridan oshib ketganda, inflyasiya bo'ladi. Bunda davlat odatda inflyasiyadan chiqish uchun harbiy sanoatga ko'p mablag' sarflaydi. Jahon narxi ham inflyasiyaga ta'sir etishi mumkin. Inflyasiya turlari: iqtisodchilar talab va taklif inflyasiyasini qayd etadilar.

Talab inflyasiyasi. Yalpi taklif va yalpi talab o'rtasidagi muvozanatni yalpi taklifning o'zgarishi natijasida buzilishni ifodalaydi. Unga davlat xarajatlarning oshishi, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talabning oshishi va aholi daromadlarining oshishi ta'sir o'tkazadi. Ya'ni daromadlarning ishlab chiqarilayotgan tovarlarga nisbatan ko'p bo'lishi ham inflyasiyaga

⁴⁴ Karimov I.A. O'zbekiston – buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 191 bet.

olib keladi. **Xarajatlar inflyasiyasi**, xarajatlarning oshishi bilan narhlarning ko'tarilishini ifodalaydi. Yashirin narxlarni o'rnatilishi ham, xomashyo narxining oshishi kasaba uyushmalarining ta'siri ostida ish haqining oshishi narxlarning oshishiga sabab bo'ladi.

Inflyasiya o'sish sur'atlari bo'yicha uch turga bo'linadi.

Mo'tadil inflyasiya. Bunda narxlar sekin o'sadi (yiliga 10 % gacha o'sadi), pulning qiymati saqlanadi.

Tezkor inflyasiya – yiliga narxlar 200 % gacha o'sadi, davlatlar o'rtasida tuziladigan iqtisodiy shartnomalar chet el valyutasiga bog'liq holda narxlarning o'sishini e'tiborga olib tuziladi.

Giperinflyasiya. Bunda narxlar 200 % ortiq yiliga o'sadi, muomaladagi pul hajmi va narxlar astronomik sur'atlar bilan oshadi, narx bilan ish haqi o'rtasida juda katta farq vujudga keladi. To'lanayotgan ish haqlari minimum iste'mol savatchasi talabini ham qondirmaydi. Inflyasiya bir turdan ikkinchi turga o'tishi mumkin. Umuman, tezkor inflyasiya sanoati rivojlangan mamlakatlarda ham bo'lib turadi.

Ammo, mo'tadil inflyasiya rivojlangan mamlakatlarga xos inflyasiyadir. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan paytdan to 1993 yilgacha, ya'ni rubl zonasida bo'lgani uchun, pul – to'lov doirasida samarali nazorat qilish imkoniyatiga ega emas edi. 1993 yil noyabridan so'm-kuponni va 1994 yil o'rtasidan milliy valyuta – so'mning joriy etilishi Markaziy Bankning pul sohasi ustidan nazorat qilishni to'liq, o'z qo'liga olishini ta'minladi. Natijada yillik inflyasiya asta-sekin pasaygan bo'lsa ham, lekin rivojlangan davlatlarga qaraganda, yuqoriroq darajada bormoqda.

Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, iste'mol narxlarining inflyasiyasi 2003 yilga kelib bu 3,8 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 2007 yilda tasdiqlangan parametrlar doirasida saqlangan holda, 6,8 foizni tashkil etdi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, inflyasiya bu narxlar umumiy darajasining oshishi tus huniladi. U ochiq va yashirin turda bo'ladi. Ochiq inflyasyada narxlar sekin ko'tariladi yoki ko'tarilmasligi ham mumkin. Bunda tovarlarning kamomadligi kuzatiladi, tovarlar va xizmatlarning sifatsizligi ortadi.

Inflyasiya balanslashgan bo'lganda, narxlarning oshishi bilan tovarlar miqdori ham oshadi, balanslanmagan inflyasiyada narhlar oshadi, mahsulotlar va xizmat ko'rsatish miqdori pasayadi. Yana kutilayotgan va kutilmayotgan inflyasiya turlari mavjud. **Kutilayotgan** inflyasiya bashorat qilish mumkin, **kutilmayotgan** inflyasiya to'xtatdan narhlarning oshishi bilan namoyon bo'ladi.

Kutilayotgan inflyasiya va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, **kutilmagan inflyasiyani** oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflyasiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin.

Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy ahvolidan sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin. Inflyasiyaga qarshi kurashning taktikasi mavjud bo'lib, qisqa muddat ichida uning natijalarini tahlil qilish strategiyasi uzoq muddatga belgilangan maqsadlar va usullarning yig'indisidir.

O'zbekiston Respublikasida davlat tomonidan iqtisodiy-moliyaviy, soliq va pul-kredit siyosatini erkinlashirishga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida inflyasiya darajasining keskin kamayishi ta'minlandi. Xususan, agar inflyasiya darajasi oldingi yilga nisbatan 2000 yilda 24,9 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2005 yilda atigi 6,4 % ni tashkil etgan. 2005 yilda inflyasiya darajasi 7,8 %ni tashkil etgan. Bu esa rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lgan mo'tadil inflyasiyani tashkil etadi.

Inflyasiyaning bunday keskin pasayishi - ish haqi, aholi daromadlarining o'sishiga, bank tijorat stavkalarining pasayishiga, buni natijasida esa iqtisodiyotning turli tarmoqlariga ajratiladigan kreditlar hajmining ortishiga asos yaratdi. Inflyasiyaning iqtisodiy ijtimoiy oqibatlari murakkab va turli ko'rinishlarga ega bo'lgan hol hisoblanadi: aniq qadriyatlar miqdori kamayadi, jamiyat a'zolarining keskin tabaqalanishi (boylar va kambag'allar) narxlar tizimining buzilishi, iqtisodiy rivojlanishning keskin pasayishi kuza tiladi. Inflyasiyaning oqibatlarini yo'qotish maqsadida har qanday davlat inflyasiyaga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Inflyasiyaga qarshi kurashishning taktikasi mavjud bo'lib, qisqa muddat ichida uning natijalarini tahlil qilish,

strategiyasi esa uzoq muddatga belgilangan maqsadlar va usullarning yig'indisidir.

2-jadval

2000–2005 yy. O‘zbekiston Respublikasida inflyatsiya darajasi (narxlarning oldingi yilga nisbatan % da oshishi)

Yillar	Umumiy iste'mol narxlarini indeksi
2000	24,9
2001	27,4
2002	27,6
2003	10,3
2004	1,6
2005	6,4
2006	6,8
2007	6,8
2008	7,8

Strategik usulda – uzoq muddatli pul siyosati amalga oshiriladi. Pul massasining o'sishiga qattiq limit belgilanadi. Byudjet kamomadini qisqartirishga harakat qilinadi.

Taktik usullar: korxonalardan imtiyozli soliq olish, davlat mulkining xususiylashtirish, iste'mol mollari sotib olishni ko'paytirish, jamg'arish normasini, davlat obligatsiyalari foizini oshirish va h.k. qo'llaniladi.

4. Ishsizlik va uning iqtisodiy oqibatlari. Ouken qonuni

Mehnat bozorida ish kuchiga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi muvozanat qator omillar ta'sirida buzilib turadi. Bu omillardan biri mehnat bozorining boshqa tovarlar bozoriga bog'liqligidir. Iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni o'zgarishi ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, bir tovarni ishlab chiqarishga qaraganda boshqasining ishlab chiqarishi foydali bo'lib qoladi. Mehnat bozorida ham shunga mos ravishda birinchi sohada ishchilarni yollash qisqarib, ikkinchi sohada ishchilarga bo'lgan talab oshadi. Ishchilar bir ishdan bo'shab, ikkinchisiga kirishlari lozimi bo'lib qoladi. Toki, ular boshqa soha bo'yicha tovar ishlab chiqarish, malakasini egallab,

unga moslashib olgunlariga qadar, ya'ni, ish kuchining taklifi talabga moslashguncha, mehnat bozorida muvozanat buziladi. Natijada ishsizlar paydo bo'ladi.

Ishsizlik mamlakatda ishga layoqatli, belgilangan maoshga ishlashni xohlovchi va ish qidirib yurgan fuqarolarning borligi bilan ifodalanadi. Mehnatga layoqatli aholi deganda, 16 yoshdan katta (respublikamizda 16 yoshdan boshlab mehnat qilish qonun bo'yicha ruxsat etilgan) va mehnat qilishga qodir kishilar tushuniladi. Mamlakatning barcha mehnatga layoqatli aholisi uning mehnat resurslarini tashkil qiladi.

Muvozanatsizlikning sabablaridan yana biri ishsizlik hisoblanadi. Ishsizlik bu mehnatga layoqatli aholining ba'zi sabablarga ko'ra beish yurishi hisoblanadi. O'qish bilan band bo'lgan talabalar, pensionerlar, uy bekalari, to'liq bo'lmagan ish kuni bilan ishlayotganlar, ishsizlar soniga qo'shilmaydi.

Ishsiz yurishning sabablariga ko'ra ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

Friksion ishsizlik – ixtiyoriy ishsizlik, turli sabablarga ko'ra. chunonchi bir hududdan boshqasiga ko'chish, kasbini o'zgartirish, uyida bola parvarish bilan shug'ullanish sababli yuzaga keladi, ishsizlikni bir turi bo'lib, u doimo mavjud bo'ladi. Friksion ishsizlikka yuqori ish haqi olish maqsadida ish qidirayotganlar ham kiradi.

Mavsumiy ishsizlik mavsumiy ishlarning tugashi natijasida kelib chiqadi. Masalan, qish oylarida qishloq xo'jalik ishlari to'xtab, qishloqlarda ko'pchilik ishsiz qoladi.

Tarkibiy ishsizlik ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlar natijasida vujudga keladi. Bunday ishsizlar o'z ixtisoslarini o'zgartirishga majbur bo'ladilar.

Davriylik ishsizlik ishlab chiqarish hajmi qisqarganda vujudga keladi. Biz «to'liq bandlilik» tushunchasini ishlatganda, 100 % bandlilik ko'zda tutilmaydi. Iqtisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar.

Davriy ishsizlik mamlakat iqtisodiyotining davriy rivojlanishi bilan bog'liq ishsizlikdir. Davriy ishsizlik mamlakat iqtisodiyotining barcha sohaları inqirozga yuz tutgan davrda sodir

bo'radi. Bu paytda iqtisodiy faollik pasayadi, jami talab kamayadi. Bu esa o'z navbatida ishsizlik darajasining keskin oshishiga olib keladi. Mamlakat iqtisodiyoti jonlangan davrda esa jami talab oshadi. Bu esa o'z navbatida ishsizlik darajasining pasayishiga olib keladi va hokazo. Bunday ko'rinishdagi ishsizlik davriy ravishda goh o'sib, goh pasayib turadi va jamiyat uchun juda og'ir kechadi. Davriy ishsizlikning uzoq vaqt davom etishi iqtisodiyotni izdan chiqarishi oqibatida butun jamiyatni larzaga solishi mumkin.

Ixtiyoriy ishsizlik — tabiiy ishsizlik turi bo'lib, bunda mehnatga layoqatli kishilarning mehnat faoliyatidan o'z xohishi bo'yicha chetlashgan, ya'ni ishlashni xohlamaydigan qismi tushuniladi.

Institusional (muassasaviy) ishsizlik ham tabiiy ishsizlikning navbatdagi turi hisoblanadi. Ishsizlikning bu turi ish kuchi bozori infratazilmasi amal qilishi hamda shu bozorda talab va taklifni o'zgartiruvchi omillarni keltirib chiqaradi.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarishning amal qilishida texnologik usullar bir-birining o'rniga kirib kelishi bilan birga boradi. Ularning ishida asoslari bo'lib mexanizatsiya, avtomatlashtirish, robotlashtirish va axborot texnologiyasini qo'llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-psixologik xususiyatdagi bir qator kompleks omillar bilan bog'liq.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmaslik xos. U o'z ichiga ish kuchi ishlarining to'liq hajmini bajarmaydigan bir qismini oladi.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potensial hajmidan ortib ketishi mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo'lgan davrlarda ro'y beradi. Ishlab chiqarishga ishlarning qo'shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalardan, o'rnatilgan me'yordan yuqori darajada foydalanish,

ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindosh ishlarda band bo'lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Shuning uchun to'liq bandlilik friksion va tarkibiy ishsizlikni bo'lishi bilan birga, siklik ishsizlik 0 ga teng bo'lganda, amal qilinadi. Ishsizlikning bunday ko'rinishi, ishsizlikning tabiiy darajasi deyiladi. Ishsizlik darajasini aniqlash uchun mamlakatning barcha aholisi uch guruhga bo'linadi:

1. 16 yoshga to'lmagan yoshlar, ruhiy kasalxona va ahloq tuzatish kolonniyalarida yashayotganlar;
2. Nafaqaxo'rlar, talabalar, uy bekalari qandaydir sabablarga ko'ra ishlamayotganlar va ish qidirayotganlar;
3. Ish kuchi.

Ishsizlik darajasi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$I_d = \frac{I_{shs}}{I_{shk}} \times 100 \%$$

Bunda: I_d – ishsizlik darajasi;

I_{shs} – ishsizlar soni;

I_{shk} – ish kuchi.

Ishsizlik hozirgi kunda jamiyatimizning eng markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Chunki u, birinchidan, resurslardan to'liq foydalanilmayotganlikdan va aholi daromadining pastligidan dalolat beradi. Ikkinchidan, mamlakat yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishning mavjud imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmayotganlikdan dalolat beradi. Bular o'z navbatida ma'lum salbiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Ulardan birinchisi ijtimoiy sohada kuzatiladi. Bu oilaviy munosabatlarda vaziyatning keskinlashuvi va jamiyat miqyosida noroziliklarning ko'payishiga olib keladi.

2006 yilda ishga joylashish maqsadida mehnat birjasiga murojat qilganlar soni 391,5 ming kishini tashkil etib, 2005 yildagi ko'rsatkichga nisbatan 4,6 foiz kam bo'lgan, bu ko'rsatkich 2007 yilga kelib yana 5,0 foizga kamaygan, 2006 yilda ishsiz deb ro'yxatga olinganlarining 74,7 foizga qishloq aholisi tashkil etgan. Ishga joylashtirish tashkilotlarida ishsiz deb

ro'yxatga olinganlari ning 15,3 foizi to'g'ri kelgan.

2008 yilda 661 mingga yaqin ish joylari tashkil etildi. Shu jumladan kichik biznes sohasida - 374 mingga, xizmat ko'rsatish va servis sohasida esa 220 mingga, kasanachilik hisobidan esa 97,8 mingga yangi ish joylar tashkil etildi. 2008 yilda ish bilan band bo'lganlarning 76 foizi kichik biznes sohasida band bo'lganlar.

Respublikada ishsizlikni oldini olish va bozor iqtisodiyoti sharoitida aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlash uchun kompleks tadbirlar ishlab chiqilib hayotga qo'llanilmoqda. Jumladan, tovarlarga, xizmatlarga, tariflarga chakana narxning ko'tarilishiga muvofiq aholi daromadlarini indeksasiyalash tizimi tashkil etilib, yashash qiymatini eng kam miqdori aniqlanib, davlat tomonidan ish haqining eng quyi miqdori belgilab berilmoqda. Ayrim oziq-ovqat mollari davlat tomonidan dotatsiya mablag'lari bilan chakana narxlar nisbiy arzori darajada ushlab turilibdi. Tashkil etilgan mehnat birjalari da ishsizlarni ro'yxatga olish ularni ikkinchi mutaxassislikka o'qitish va ishsizlik nafaqalari berish tashkil etilgan. Bu olib borilayotgan tadbirlar ma'lum darajada ishsizlik muammolarini hal etishini yengillashtiradi.

Ishsizlik nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy oqibatlariga egadir. Turg'unlik (depressiya) bosqichi ish kuchining faoliyatsizligiga sabab bo'ladi, faoliyatsizlik esa malakaning yo'qolishiga hamda ijtimoiy va siyosiy tartibsizliklarga olib keladi.

Ishsizlikning salbiy oqibatlaridan biri uning YaMM hajmiga ta'sir o'tkazishi hisoblanadi. Ishsizlikning haqiqiy darajasi 1 % ga oshganda YaMM ning hajmi 2,5 % ga tushadi. Ishsizlik darajasi bilan YaMM o'rtasidagi bunday teskari bog'liqlikni amerikalik iqtisodchi A.Ouken tahlil qilgan, shuning uchun bu bog'liqlik A.Ouken qonuni deyiladi. Ishsizlikni o'sishidan jamiyat juda katta iqtisodiy talofat ko'radi.

5. Ishsizlik va inflyasiya o'rtasidagi bog'liqlik.

Fillips egrı chizig'i

Ishsizlik inflyasiya bilan bog'liqdir. Oddiy Keyns modelini bandlik va ishlab chiqarish hajmi modeliga solishtirsak, iqtisodiyotda ishsizlik va inflyasiya birdan yuzaga kelmaydi. Balki

inflyasiya bilan ishsizlik o'rtasida bog'liqlik mavjuddir. Bu bog'liqlik strategiyasi deyiladi. Inflyasiya va ishsizlik darajalari o'rtasidagi bog'liqlikni Fillips egri chizig'i grafikasida yaqqol ko'rish mumkin.

Mamlakatimizda «bozor iqtisodiyotiga o'tish islohotlari ikkinchi bosqichining eng asosiy vazifasi har bir kishi mehnatining qadrini oshirish, ish shaklini tanlashda erkin bo'lishini huquqiy ta'minlash, mehnat qilish huquqi, tadbirkorlik bilan shug'ullanish imkoniyati hamda o'z mehnatidan daromad olish huquqi, mehnatga yaroqli aholining ish bilan bandlik muammosini hal etish zarur». — degan edi I.A.Karimov.

2-rasm. Fillips egri chizig'i

Bu chizmadan ko'rinib turibdiki, inflyasiya bilan ishsizlik o'rtasida bog'liqlik mavjud.

O'zbekiston Respublikasi hukumati davlat tomonidan aholi bandligini ta'minlash bo'yicha bir qator tadbirlar amalga oshirilmoqda va sezilarli natijalarga erishilmoqda.

Agarda 2000 yilda ish qidirayotganlar sifatida ro'yxatga olinganlarning 66 foizi ish bilan ta'minlangan bo'lsalar bu ko'rsatkich 2007 yilda 81,9 foizni 2008 yilda esa 84,6 foizni tashkil etgan.

«Bozor iqtisodiyotiga o'tish islohotlarining ikkinchi bosqichining eng asosiy vazifasi har bir kishi mehnatining qadrini oshirish, ... ish shaklini tanlashda erkin bo'lishi huquqiy

ta'minlanishi,... mehnat qilish huquqi, tadbirkorlik bilan shug'ullanish imkoniyati hamda o'z mehnatidan daromad olish huquqiy mehnatiga yaroqli aholining ish bilan bandlik muammosini hal etish zarur», – degan edi I.A.Karimov⁴⁵.

Inflyasiya tushunchasi birinchi marta G'arbiy Amerikada, (1861-1865) yillardagi fuqarolar urushi davrida ishlatila boshlagan va qog'oz pul muomalasining ko'payib ketish jarayonini bildirgan. Iqtisodiy adabiyotlarda inflyasiya tushunchasi XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

50-yillardagi tadqiqotlar natijasida ishsizlik va inflyasiya o'rtasida teskari bog'liqlik borligi aniqlandi. Bunday teskari bog'liqlarning sababi mehnat bozorining muvozanatsiz holda ekanligidir.

Jamiyat a'zolari to'liq band bo'lgan holda ham ba'zi bir tarmoqlarda mehnatga bo'lgan talabning yuqori bo'lishi ish haqining oshishi natijasida harajatlarning va narxning oshishi mumkin. Ikkinchidan, ahvol to'liq bandlilik darajasiga yaqinlashgan sari kasaba ittifoqlari ish haqini oshirishni talab etadilar. Tadbirkorlarga esa malakali ish kuchini yollash tobora og'irlashib boradi. Shuning uchun, firmalarga ish tashlash qimmatga tushishi sababli, kasaba ittifoqlarning talabiga yon bosadi, ish haqining oshishi natijasida xarajatlar ham oshganligi tufayli, bu xarajatlar narxni oshirish hisobi ga qoplanadi.

Lekin, 70-yillardan boshlab ishsizlik bilan inflyasiya mos ravishda osha boshladi, ya'ni staggeinflyasiya holati yuz beradi. (rasm-1). Taklifda karaxtlik holatlari kuzatiladi. Shu davrda OPEK davlatlarida neftning narxi to'rt marta oshgan, natijada harajatlar oshgan, qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlari kamaygan. Shuning uchun, ishchilar ish haqini oshirishni va narxlarning oshishi natijasida ko'rilgan zararni qoplashni talab etdilar.

Oddiy keynsian modeliga asosan bandlik darajasi va ishlab chiqarish hajmi shuni ko'rsatadiki iqtisodiyotda inflyasiya yoki ishsizlik yuzaga keladi, ikkalasi birdaniga yuzaga kelmaydi (rasm-2).

---

⁴⁵ Karimov I.A. O'zbekiston – buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 403 bet.

Ishlab chiqarish, moddiy ishlab chiqarish jarayoni, nomoddiy ishlab chiqarish jarayoni, iqtisodiy davr, inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish, iqtisodiy davr, ishsizlik, friksion ishsizlik, mavsumiy ishsizlik, tarkibiy ishsizlik, davriy ishsizlik, ixtiyoriy ishsizlik, institusional ishsizlik, texnologik ishsizlik, hududiy ishsizlik, yashirin ishsizlik, turg'un ishsizlik, A.Ouken qonuni, Fillips egri chizig'i, inflyasiya, talab inflyasiyasi, taklif inflyasiyasi, tezkor inflyasiya, giperinflyasiya. strategik usul. taktik usul.

16-mavzu. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK

1. Iqtisodiy o'sishning mohiyati va omillari

Jamiyat taraqqiyoti moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va aholiga ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatishni rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Respublika Prezidenti I.A.Karimov 2008 yilda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 9 foizni, sanoatda 12,7 foizni, jumladan, iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 foizni tashkil etdi, xizmat ko'rsatish hajmi esa 21,3 foizga o'sdi. Iqtisodiyotning boshqa muhim tarmoqlari ham barqaror sur'atlar bilan rivojlandi, qurilish 8,3 foiz, transportda yuk tashish va yo'lovchi tashish hajmi 10,2 foiz, savdo sohasi 7,2 foizga o'sdi.

Qishloq xo'jaligida 4,5 foiz o'sishga erishilib 3 million 410 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlandi, 6 million 330 ming tonna g'alla, shu jumladan, 6 million 145 ming tonna bug'doy etishtirildi⁴⁶ – degan edilar. Jamiyatda qanchalik ishlab chiqarish rivojlansa, tovarlar ishlab chiqarish hajmi o'sib borsa, ularni sifati yaxshilanib borsa, milliy daromad hajmi shunchalik ko'payib boradi.

Iqtisodiy o'sish ana shu milliy daromadning o'sishida uning

⁴⁶I.A.Karimov Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish - davr talabi. Ozbekiston ovozi. 2009 14 fevral

hajmida ifodalanadi. Iqtisodiy o'sish jamiyat taraqqiyotining talablari bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy o'sish doimiy ravishda talabni qondirishga xizmat qiladi. Iqtisodiy o'sish davlatni har tomonlama mustahkamlaydi. Iqtisodiy o'sishning asosiy maqsadi jamiyat a'zolarining talablarini to'liq qondirishdan iboratdir. Iqtisodiy o'sish deganda ishlab chiqarishning natijalari va uning omillarining miqdori va sifatining oshganligi tushuniladi. Iqtisodiy o'sish bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy islohotlar strategiyasi va yo'lini shakllantirish mexanizmi bilan uzviy bog'liqdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning pirovard maqsadini belgilab olish hozirgi isloh qilish strategiyasining boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «biz markazlashtirilgan, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish – eski xo'jalik yuritish mexanizmini shunchaki yangilash yoki takomillashtirish emas, balki bir sifat holatidan ikkinchi sifat holatiga o'tish ekanligini qayta-qayta ta'kidladik. Bu bir iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalari ning boshqa iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalari bilan almashinuvidir», — degan edi⁴⁷. Demak, sobiq totalitar socialistik tuzumdan qolgan iqtisodiy taraqqiyotni bozor iqtisodiyoti talablari asosida demokratik yo'nalishda rivojlanishini ta'minlash uchun yangi xo'jalik yuritish mexanizmlarini shakllantirish va takomillashtirib borish lozim.

Talabalar yaxshi anglab olishlari kerakki, yangi xo'jalik mexanizmi respublika uchun uning aholisi uchun nima beradi va unga qanday qilib erishishi mumkin. Iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun avvalo o'tish jarayonining huquqiy asoslarini takomillashtirib borish, islohotlarning qonuniy huquqiy bazalarini mustahkamlash turli shakllaridagi mulkchilikka asoslangan ishlab chiqarishni joriy etish, xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, ishlab chiqarishning o'sib borishini ta'minlash va makroiqtisodiy muvozanatga erishish, moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni

⁴⁷ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 186 bet.

ta'minlash, xalq xo'jaligi tarmoqlarida chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinlik berish, davlat tomonidan ularning ishlab chiqarish faoliyatiga aralashmaslikni ta'minlash lozim.

Erkin iqtisodiy o'sishni ta'minlash «Bozor munosabatlarini shakllantirishni tegishli muhimsiz – tovar, pul, bozorlarida va mehnat resurslari bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlashi kerak bo'lgan bozor infrastrukturasi tasavvur etib bo'lmaydi», – degan edi I.Karimov⁴⁸.

Iqtisodiy o'sish nima bilan o'lchanadi? Iqtisodiy o'sish bir yil ichida yaratilgan yalpi milliy mahsulotning, milliy daromadning va sof foydaning ko'payishi bilan yoki jon boshiga o'sishi bilan o'lchanadi. Uni quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$Uo' = \frac{YaMM}{As}$$

Uo' – iqtisodiy o'sish;

$YaMM$ – yalpi milliy mahsulot;

As – aholi soni.

Iqtisodiy o'sishning omillari quyidagilardan iborat: mehnat resurslari, tabiiy resurslar, investitsiyalar va ishlab chiqarish texnologiyalari va tadbirkorlarning ilmiy tashkiliy salohiyatlaridir. Iqtisodiy o'sishning bu omillaridan umumli foydalanish asosini ilmiy salohiyat tashkil etadi. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi milliy kadrlarni jahon standarti talablari asosida tayyorlashiga jiddiy e'tibor bermoqda. Chunki, har qanday ilg'or texnologiyani harakatga keltirish milliy kadrlarning ilmiy salohiyatiga bog'liq.

2. Iqtisodiy o'sish turlari

Iqtisodiy islohotlar ikkinchi bosqichining ustivor yo'nalishlarining asosiy vazifalaridan biri «davlat mulklarini xususiy lashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish, ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy

⁴⁸ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 260–261, betlar.

barqarorlikni ta'minlash, ham korxonalar, tarmoqlarning ham, umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishishidan iboratdir», – degan edi I.A.Karimov⁴⁹.

Iqtisodiy o'sishda ham barqarorlikka erishishning strategik vazifasini respublika iqtisodiyoti tarkibini tubdan o'zgartirish, ya'ni xom-ashyo ishlab chiqarishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarish darajasiga o'tishini rivojlantira borish ham ijtimoiy ham iqtisodiy ahamiyatga ega. Iqtisodiy o'sish ishlab chiqarish prosesini kengaytirilgan usulda olib borish bilan bog'liqdir. Bu esa o'z navbatida ishlab chiqarish qaysi omillar hisobiga olib borilayotganligiga bog'liqdir. Umuman, iqtisodiy o'sish ikki xil ekstensiv va intensiv turga bo'linadi.

Ekstensiv turdagi iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Iqtisodiy o'sishning **intensiv turida** mahsulot ishlab chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish: yanada progressivroq mehnat vositalarini yanada tejamliroq mehnat buyumlarini qo'llash, ish kuchi malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Iqtisodiy sof holda intensiv yoki ekstensiv turda rivojlanmaydi. Sobiq ittifoqda iqtisodiy rivojlanishning ekstensiv yo'lining ulushi yuqori bo'lgan bo'lsa, G'arbiy Evropa, Yaponiya, AQSh davlatlarida intensiv rivojlanishning ulushi yuqori bo'lgan. Iqtisodiy o'sishni shakllariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: **salbiy sur'atlar, yuqori sur'atlar va nol sur'atlar**. Yuqori darajadagi iqtisodiy o'sish maqsadga muvofiq bo'lishi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatini o'sib borishi bilan bog'liq bo'lsa, iqtisodning umumiy darajasi o'smasada (**nol darajada bo'lganda**) ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi o'zgarishi, hisobiga iste'mol mollari ishlab chiqarishni ko'payishi bilan harbiy sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi qisqarishi mumkin.

Iqtisodiy o'sishning **salbiy sur'atlari**, ya'ni oldingi yilga

⁴⁹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 332 bet.

nisbatan yalpi milliy mahsulot hajmining kamayishi milliy iqtisodiyotda tanazzul jarayonlarining mavjudligidan dalolat beradi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv xususiyatlarini ishlab chiqarishning samaradorlik darajasini aniqlash orqali bilish mumkin.

Ishlab chiqarishni samaradorlik darajasini ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmini, ishlab chiqarish harajatlariga bo'lsa nisbatini foizda quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$S = \frac{Mux}{Ux} \times 100 \%$$

S — samaradorlik;

Mux — mahsulotning umumiy hajmi;

Ux — umumiy xarajatlar.

Yalpi mahsulotning ishlab chiqarish samaradorligi uning faqat hajmiga emas, balki sifatiga va sarf etilayotgan xarajatlar hajmini qisqartirishga ham bog'liqdir.

Iqtisodiy o'sishning sur'atlari foizda o'lchanadi va uni quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$Uu = \frac{YaMM}{UYaMM} \times 100 \% \text{ yoki}$$

Uu — iqtisodiy o'sish;

$YaMM$ — joriy yildagi $YaMM$;

$UYaMM$ — o'tgan yildagi real $YaMM$.

Iqtisodiy o'sish, uning sur'atlari, hajmi mavjud bo'lgan zahiralalar bilan ifodalanadi:

- tabiiy zahiralarning miqdori va sifati;
- mehnat zahiralarning miqdori va sifati;
- ishlab chiqarish fondlarining miqdori va sifati;
- texnologiya;
- yalpi harajatlarning miqdori;
- zahiralarni taqsimlashning samaradorligi.

Yuqorida keltirilgan 4 ta omil taklif omillari hisoblanadi. Aynan shu omillar iqtisodiy o'sish va real mahsulot hajmini oshirish imkoniyatini beradi. 5 va 6 omillar talab omillari hisoblanadi va real iqtisodiy o'sish sur'atlariga ichki omillar bilan birgalikda tashqi omillar (jahon bozoridaagi narxlar, siyosiy ahvol va h.k.) ta'sir o'tkazadi.

Iqtisodiy o'sish sur'atlariga o'lchash mumkin bo'lmaydigan omillar (ishlashni xohlash, tadbirkorlik faoliyati, xo'jalikdagi tartib buzarlilar, mehnatga ongli yondoshish, qishloq xo'jaligidagi tabiiy sharoit, tabiiy ofat va h.k.) ham ta'sir o'tkazadi.

Iqtisodiy o'sish juda ham yuqori darajada bo'lishi, yuqori ortiqcha ya'ni talab va to'lov darajasiga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilsa, u iqtisodiy krizisga, inflyasiyaga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham iqtisodiy o'sish talab va taklif iqtisodiy qonuniga rioya qilingan holda olib borish maqsadga muvofiq. Iqtisodiy o'sishni, iqtisodiy krizislardan holi etish iqtisodiyot tarkibida tub islohotlarni amalga oshirish, ya'ni xomashyo ishlab chiqarishdan jahon standartlari talablariga javob beradigan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish bilan ta'minlash mumkin.

Iqtisodiy o'sishni ta'minlash, avvalo ishlab chiqarish tarkibini o'zgartirish hisobiga jamiyat iste'mol talablariga mos bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish, kredit tizimlaridan oqilona foydalanish, iqtisodiy inflyasiyani oldini olish, gorizontaal iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, xo'jalik mexanizmlarini takomillashtirish, ishlab chiqarish tarmoqlarini xomashyo bilan ta'minlash orqali erishishi mumkin.

3. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodiy o'sish mamlakatning tabiiy, ishlab chiqarilgan, mehnat resurslarining miqdori va sifatiga va investitsiya resurslarining ishlab chiqarish texnologiyalariga sarf qilinayotgan hajmiga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy o'sishi uchun yetarli darajada xomashyo, ilmiy salohiyat va ishlab chiqarish kuchlari mavjud. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov

aytganidek, «O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat, deb ta'kidlamoq uchun barcha asoslar bor. Respublikada hamma narsa tabiiy boyliklar, unumdor yer, qudratli iqtisodiy va ilmiy texnikaviy, insoniy va ma'naviy salohiyat mavjud»⁵⁰.

Hozirgi kunda, shartli ravishda, iqtisodiy o'sish modellarning 3 xil nazariyasi va 3 xil yo'nalishni aytib o'tish mumkin:

- Keynsanchilik yo'nalishi;
- neoklassik yo'nalishi;
- tarixiy-sotsiologik yo'nalish.

Iqtisodiy o'sishni birinchi marotaba Fr. Kene o'zining iqtisodiy jadvalida (1758 y.) ko'rgan edi. U milliy xo'jalikni o'zining balansiga ega bo'lgan tizim sifatida aks ettirdi. Faqat u qishloq xo'jaligidagi mehnat, unumli mehnat va unda qo'shimcha mahsulot yaratiladi degan fikrga asoslangan edi. U qo'shimcha mahsulot deb qishloq xo'jaligini umumiy mahsulotining iste'mol qilingan hajrmdan ortiqchasini tushungan. Ya'ni faqat qishloq xo'jaligidagi mehnat unumli mehnat deb hisoblaydi. Fr. Kene qishloq xo'jaligida mahsuloti iqtisodiyotining boshqa sohalariga sotish yo'li bilan harakat qiladi degan.

1. Fr. Kene jadvali amaliy ahamiyatga ega bo'lmasada, u bu yo'nalishda birinchi bo'lib o'zining iqtisodiy o'sish modelini bergan. Dj. Keyns modeli yalpi talabga asoslanadi. Yalpi talab muvozanatlashgan iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Ijtimoiy talab kapital quymalar asosida qanoatlantiriladi va daromad oshib boradi.

U. Domar modeliga asosan, kapital mablag'lar daromadnigina emas, balki ishlab chiqarish quvvatlarining ham oshirish omili deb hisoblagan. Kapital mablag'larning o'sishi dinamikasi, yalpi talab va yalpi taklifning muvozanatini ta'minlaydi, shu bilan birgalikda yangi ishlab chiqarish quvvatlarining va kapital mablag'larni vujudga keltiradi degan.

U. Domar yuqoridagi muammoni hal qilishda uchta tenglama yordamida yechishni taklif etdi:

a) taklif tenglamasi: $dx=Ub$

⁵⁰ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 95—bet.

Bu erda: dx – ishlab chiqarishning o'sishi;

U – kapital mablag'lar hajmi;

b – kapital mablag'larning o'rtacha unumdorligi;

b) talab tenglamasi: $M = dUa$

d – jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik

(multiplikator miqdorining teskarisi);

U – mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi kapital mablag'lar miqdori;

a – daromad miqdori;

v) muvozanat asosiy tenglamasi – daromad va harajat miqdorining asosiy tenglamasi:

$$Ub = \frac{dY}{\alpha}$$

Yuqoridagi tenglamalarga asoslangan holda kapital mablag'larning o'sish normasini aniqlash mumkin. Domar modeli bir faktorli va bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan sohaga asoslangan.

Xarrd modeli. Bu model akselerator nazariyasiga asoslangan bo'lib, tadbirkorlarning investitsiyani qo'llashdagi bo'lgan vazifalarni tahlil qilina di. Xarrd ikki xil shart-sharoitidan kelib chiqadi. Birinchisi: jamg'arish darajasining o'sishi bilan daromad darajasining o'sishi ($APC = MPC$) bo'lsa, ikkinchisi: kapital mablag'lar hajmining oshishi bilan daromad miqdorining oshishi hisoblanadi. Keynes tenglamasiga asosan (jamg'arish hajmining investitsiya hajmi) o'sish normasini, kapital koeffitsientiga ko'paytirib, MD dagi jamg'arish ulushiga teng bo'lgan miqdorini aniqlash mumkin.

2. Neoklassik model ikki model va uning o'zaro bog'liq ekanligidan foydalaniladi. Neoklassik modelning asosiy tahlil etish vositasi ishlab chiqarish funksiyasi hisoblanadi. (P. Duglas, X. Kobb). Avtorlar asosiy kapitalning ko'payishi, ishlab chiqarish vaqti va ishlab chiqarish hajmini tahlil qilishgan. Natijada quyidagi formula tavsiya etiladi:

$$V = 1,01 \cdot L^a \cdot K^b$$

Bu erda: V – ishlab chiqarish hajmi;

L – mehnat sarfi;

K – kapital sarfi;

av – koeffitsient darajasi;

Bunda $a = 3/4$ va $b = 1/4$ ga teng. Bu koeffitsientni tahlil qilayotgan omil 1 % ga ohsa, ishlab chiqarish hajmining qanchaga oshganligini ifodalaydi.

Tarixiy-sosiologik model. Rostau U. – iqtisodiy o'sish bosqichlari nazariyasining avtori. U quyidagi bosqichlarga e'tiborni qaratgan:

1. Sinfy jamiyat (statistik muvozanat, ITI) da foydalanishning chegaralangan ekanligi, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad darajasining pasayishi.

2. Taraqqiyot uchun shart-sharoitlarni yaratish bosqichi (ayrim ishlab chiqarish sohasida samaradorlikning oshishi).

3. Taraqqiyot bosqichida (milliy daromadni yaratishda iniy texnika inqilobining yutuqlaridan keng foydalaniladi).

4. Yetuklik davrida (iqtisodiy o'sish sur'atlari oshadi, ishlab chiqarish hajmi aholi soni o'sishiga nisbatan yuqori bo'ladi).

5. Ko'p miqdorda iste'mol qiluvchi jamiyat qisqa muddatli mahsulotlarga bo'lgan talabni cheklash natijasida, uzoq muddatga mo'ljallangan tovarlarni iste'mol etishining ahamiyati oshib boradi.

3. **V. Leontevni tarmoqlararo balans modeli.** Bu model iqtisodiy o'sishni boshqarishga mo'ljallangan bo'lib, ishlab chiqarishni xarajatlari sifatida namoyon bo'ladigan natural va qiymat ko'rinishidagi tizimini ifodalaydi.

Amaliyotda foydalanish mumkin bo'lgan iqtisodiy o'sishni universal modelini Nobel mukofoti laureati V.Leontev yaratdi. Uning yaratgan tarmoqlararo balansi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarishda ko'p manlakatlarda foydalanilmoqda. Tarmoqlararo balans asosida mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'gan mehnat va resurslar harajatini aniqlash mumkin bo'ladi.

4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tushunchasi

Milliy boylik insoniyat jamiyat taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir. Milliy boylikning bir qismini inson mehnatining mahsuli, boshqa qismini esa tabiat boyliklari tashkil qiladi. Shunday ekan, milliy boylik keng ma'noda nafaqat moddiy va nomoddiy nematlar, yaratilgan san'at asarlari, intellektual salohiyatni, barcha tabiat resurslari va boyliklarni, tabiiy iqlim sharoitlarini ham o'z ichiga oladi. Milliy boylikning barcha tarkibiy qismlarini miqdoran qiymat o'lchovlarida hisoblab chiqish bir qator ob'ektiv sabablarga ko'ra ancha qiyin, jumladan, uning tabiat in'omlaridan iborat qismi inson mehnatining natijasi hisoblanmaydi va qiymat o'lchovlariga ega emas. Shu sababli iqtisodiy tahlil amaliyotida milliy boylikning insoniyat mehnati bilan yaratilgan va takror ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan barcha moddiy boyliklardan iborat qismi ko'proq e'tiborga olinadi. Milliy boylikning bu qismi milliy iqtisodiyot rivojining butun tarixi davomida doimiy takrorlanib turuvchi ishlab chiqarish jarayonining umumiy natijasi sifatida chiqadi va moddiy buyumlashgan shaklda namoyon bo'ladi.

Demak, milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy buyumlashgan boylik oxir-oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarishda yaratilgan mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Ammo moddiy buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish noto'g'ri bo'ladi. Chunki bu boylikning bir qismi har yili ishdan chiqarilib, qaytadan yangilanib (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari) turadi. Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining

o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

— ishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy (fondlar) kapital. Bular butun milliy boylikning tarkibida ancha katta salmoqqa ega bo'ladi, hamda o'zining texnikaviy darajasi bo'yicha yalpi milliy mahsulotning o'sish imkoniyatini belgilab beradi;

— noishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy (fondlar) kapital. Asosiy kapitalni bu turiga mamlakatning uy-joy fondi, ijtimoiy madaniy xususiyatdagi ob'ektlar kiradi;

— aylanma (fondlar) kapital. Milliy boylikning bu qismi mehnat omillaridan iborat bo'lib, asosiy kapitalning ma'lum bir qismini tashkil qiladi;

— tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy buyumlashgan qismi. Ular ishlab chiqarish bosqichida mehnat jarayoni ta'siri ostida bo'lib, potensial tayyor mahsulot hisoblanmaydi;

— moddiy zaxiralar va ehtiyojlar, ularga muomala bosqichidagi tayyor mahsulot, korxonalar va savdo tarmoqlaridagi moddiy zaxiralar, davlat ehtiyojlari va zaxira fondlari kiradi. Moddiy zaxiralar iqtisodiyotda ro'y berishi mumkin bo'lgan va oldindan bilib bo'lmaydigan favqulodda holatlarda foydalanish maqsadida ushlab turiladi.

Davlat ehtiyojlariga olin zaxiralari, sug'urta va mudofaa ehtiyojlari uchun zarur zaxiralar ham kiradi:

— aholining uy, xususiy va yordamchi xo'jaliklarida jamg'arilgan mol-mulk. Bunga uy-joy, avtomobily, madaniy-maishiy buyumlar, kiyim-kechaklar va shu kabilarning qiymati kiradi.

Moddiy buyumlashgan boylik tarkibiy qismlarining mazmuni va ularning salmog'i o'zgarishsiz qolmaydi. Asosan fan-texnika taraqqiyoti sharoitida moddiy, buyumlashgan boylik tarkibida yirik o'zgarishlar ro'y beradi. Sanoat tarmoqlarining asosiy

kapitali tez ko'payadi va yangilanadi, noishlab chiqarish sohasining asosiy kapitali tarkibida ilmiy, o'quv, sog'liqni saqlash muassasalarining ulushi tobora ko'payib boradi. Tabiiy resurslarni iqtisodiy faoliyatga jalb qilish sur'atlari o'sib boradi.

Moddiy buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadga jamg'arish me'yoring ortishi.

Moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi ishlab chiqarish darajasini o'sib borishiga bog'liq. Moddiy boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Moddiy boylikning o'sishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mahsulot sifatini oshirishga ham bog'liq. Qancha ishlab chiqarish tejamli va sifati olib borilsa, moddiy buyumlashgan boylik shunchalik ko'payib boradi.

Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Milliy boylikning boshqa qismi - tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning vujudga kelishi jamiyat rivojiga bog'liq emas, u tabiat qonunlari asosida ro'y beradi. Foydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va yer resurslari xuddi shunday vujudga kelib, ishlab chiqarishdan tashqarida turadi.

Tabiat in'omlari o'zlarining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potensial boylik hisoblanadi. Ular real boylikka inson mehnatining ta'siri oqibatida aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismini nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarida ashyoviy buyum shakli bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlari hosil bo'ladi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyati va rivojlanishi uchun, shuningdek, bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday

boyliklarga ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qiymatlar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi. Moddiy buyumlashgan boyliklarning o'sishi jamiyatdagi moddiy qiymatlar ko'payishining asosi hisoblanadi. Agar fan-texnika taraqqiyoti yuqori sur'atlar bilan rivojlansa, madaniyat, san'at, fan kabi nomoddiy sohalar ham o'sib va takomillashib boradi.

Asosiy atama va tushunchalar

Iqtisodiy o'sish, iqtisodiy o'sish omillari, taklif omillari, ekstensiv va intensiv o'sish, iqtisodiy o'sish modellari, keynschilik modeli, neoklassik model, tarixiy-sosiologik model, V.Leontevning tarmoqlararo modeli, milliy boylik, moddiy va nomoddiy boylik, tabiiy boylik.

17-mavzu. PUL-KREDIT TIZIMI. DAVLATNING MONETAR SIYOSATI

1. Pul muomalasi. Pulga talab. Pulning taklifi.

Bozor iqtisodiyotida pul mablag'lari to'xtovsiz harakatda bo'ladi, tovar va xizmatlarni ayirboshlash, resurslar uchun to'lovlarni amalga oshirish, ish haqi hamda boshqa majburiyatlarni to'lash, pul vositasida amalga oshiriladi.

Xo'jalikda pulning doimo harakatda bo'lishi, pul o'z funksiyalarini uzluksiz bajarib turishiga pul muomalasi deyiladi. Pul muomalasi barqarorligiga pul muomalasi qonuni asosida erishiladi. Tovar muomalasini ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqori quyidagilarga bog'liq:

— muayyan davrda sotilishi lozim bo'lgan tovarlar

narhining summasiga;

— pul birligini aylanish tezligiga bog'liq, chunki ayni bir pul summasining ko'proq yoki ozroq miqdori ayirboshlashga xizmat qilishi mumkin;

— pul to'lov vositasi sifatida foydalanish darajasiga bog'liq, chunki ko'pgina sotiladigan tovarlar nasiyaga sotiladi va boshqa vaqtda ularning qiymati to'lanadi. Shunga yarasha muomaladagi pul birliklari miqdori kamayadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$P_m = \frac{T_b - X_k - X_t - K_t}{O_t}$$

P_m — muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul birligining miqdori.

T_b — sotilishi lozim bo'lgan tovarlar narxining summasi.

X_k — sotish davridan boshqa vaqtda to'lanadigan tovarlar narhining summasi.

X_t — haqini to'lash muddati kelgan tovarlar narxining summasi.

K_t — bir-birini qoplaydigan tovarlar summasi.

O_t — pul oboroti tezligi.

Biz bilamizki, pul tovar bo'lib, bu talab va taklif ta'siriga beriladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan ma'lum turdagi pul miqdoridir.

U talabdan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin, kam bo'lganda to'lov krizi yuzaga keladi.

Demak, pul taklifi uning muomalaga chiqqan miqdori bilan o'lchanadi, bu miqdor esa uning oborot tezligiga qarab har xil bo'ladi.

Pulga talab xo'jalik oboroti uchun kerak pulga ehtiyojdir. Uni shakllanishining ikki asosiy sababi bor:

a) pulning muomala vositasi vazifasidan kelib chiqadi. Insonlarga har doim tovar va xizmatlarni sotib olish uchun, korxonalar esa xom ashyo, yoqilg'i energiyani sotib olishga, ish haqqi to'lash uchun zarur bo'ladi. Bu lar uchun zarur bo'lgan pul miqdori nominal $YaMM$ hajmi bilan belgilanadi.

Muomaladagi tovar va xizmatlarning pul qiymati qanchalik

katta bo'lsa, ularni sotib olish uchun shunchalik ko'p pul kerak bo'ladi. Pulga talab bilan *YaMM* o'rtasida to'g'ri proporsional bog'liqlik mavjud;

b) pulning jamg'arish vositasi vazifasidan kelib chiqadi. Insonlar o'zlarining pullarini har xil shakllarda (aksiyalar, obligasiyalar, qimmatbaho tovarlar holatida) ushlab turadilar. Ishlab chiqarish jarayonini o'sishi pulga bo'lgan talabini oshiradi. Pulga bo'lgan talabni o'sishi undan foydalanish uchun to'lanadigan foiz darajalariga ham bog'liq bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pul agregatlari haqida ham to'xtalib o'tish lozim. Bozor iqtisodiyotiga o'tgan mamlakatlarda pulning har xil guruhlari qo'llaniladi. Ular pul agregatlari deyiladi va muomaladagi pul massasining muqobil o'lchovlari bo'lib xizmat qiladi.

Hozirda quyidagi agregatlar farqlanadi.

$M 1$ – unga naqd pullar (metall va qog'oz pullar), chekli qo'yilmalar, gohida kredit kartochokalari kiradi;

$M 2$ – unga $M 1$ + muddatsiz jamg'arma hisoblardagi qo'yilmalar, mayda muddatli qo'yilmalar kiradi;

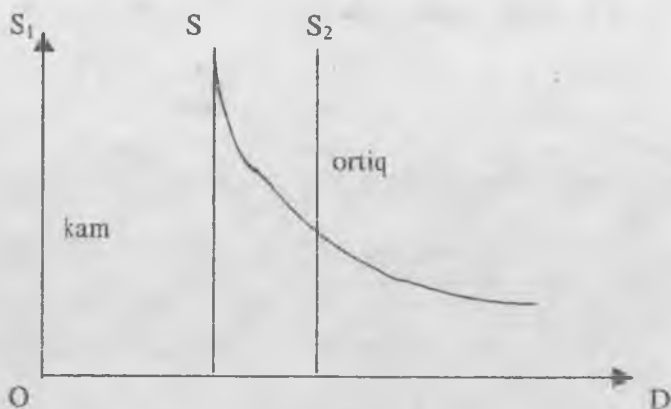
$M 3$ — $M 2$ + muddatli yirik qo'yilmalar kiradi.

Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki pul taklifini tashkil qiladi. Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9-10 foizini bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamdo'stlik davlatlarida 35-40 foizini tashkil qiladi.

Mohiyatiga ko'ra, pul davlat, banklar, jamg'arma muassasalarini qarz majburiyatlari hisoblanadi. Unga bozorda tovar va xizmatlar sotib olish mumkinligi tufayli ular qiymatga egadirlar. Binobarin, pul qadri deganda, pulning tovar va xizmatlarni xarid etish, chet el valyutalariga almasha olish qobiliyati tushuniladi.

Pul bozori pul taklifi va unga bo'lgan talabni, muvozanat stavkasini (1–rasm) bir–biriga qo'shadi.

1-rasm. Pul bozorida muvozanatni tiklanishi

S – bu pulning taklifini aks ettiradi va vertikal shaklga ega boʻladi, chunki pul – kredit va moliyaviy muassasalar biror miqdorda pul hajmi yaratgan deb olinadi va u nominal foiz stavka miqdoriga bogʻliq boʻladi. D – esa pulga boʻlgan talabni aks ettiradi.

Pul bozoridagi talab va taklifning bir-biriga toʻgʻri kelishi iqtisodiyot uchun oʻta muhim masala hisoblanadi. Ayrim sabablarga koʻra muomaladagi pul massasining koʻpayib ketishi inflyatsiya jarayonlarining zoʻrayishiga, jami talabning jami taklifga nisbatan oshib ketishi makroiqtisodiy muvozanatning buzilishiga olib keladi. Shuning uchun pul bozorida talab va taklifni muvozanatlab turish lozim, deb hisoblanadi. Buni asosan davlat oʻzining chiqargan qimmatli qogʻozlarini sotish va sotib olish natijasida amalga oshiradi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Iqtisodiyotni barqaror ishlab turishini taʼminlash uchun kredit – bank tizimini, pul muomalasini mustahkamlash, valyuta munosabatlarini tartibga solish... pulning qadrsizlanishiga qarshi va monopoliyachilikka yoʻl qoʻymaslik, boshqarish borasida amaliy choralar koʻrish, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj tabaqalarini davlat tomonidan muhofaza qilishning ishonchli tizimini vujudga keltirish», – zarur degan edi⁵¹.

⁵¹ Karimov I. Oʻzbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «Oʻzbekiston». 1998 y. 159–160 betlar.

2. Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi o'rnini

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov – «Aniq – puxta ishlab chiqilgan va etarli darajada qattiq bo'lgan moliya–kredit siyosatini amalga oshirish respublikaning bozor munosabatlariga o'tishdagi eng muhim bo'g'in hisoblanadi», – degan edi².

Kredit deganda vaqtincha o'z egalari qo'lida bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va ma'lum foizlar to'lash evazi bilan qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

Kredit sub'ektlari har xil, bularga korxonalar, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Kredit ob'ekti bo'lib har qanday pul emas, balki faqat vaqtincha bo'sh turgan, egasi tomonidan ishlatilmay va qarzga berilishi mumkin bo'lgan pul hisoblanadi.

Kreditning manbai bo'lgan bo'sh pulning kelib chiqishi quyidagilardan iborat:

– ammortizatsiya puli uning muddati tugaguncha ma'lum qismi ishlatilmay to'planib borishi;

– ishlab chiqarishni o'stirish uchun foydadan investitsiya puli muhim ajratib boriladi, lekin bu pul ma'lum miqdorda yig'ilgandan keyingina investitsiya qilish mumkin;

– xom ashyo, yoqilg'i va materiallar uchun oldin sarflangan pul tovar sotilishi bilan egasiga qaytib keladi, lekin ularni yangidan sotib olish shu vaqtning o'zida yuz bermaydi;

– ish haqi pulini kelib tushish va sarflanishi bir vaqtda yuz bermaydi;

– davlat byudjetiga pul daromadlarining kelib tushishi va ularning sarflanishi bir xil vaqtda yuz bermaydi va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov – «Mamlakatimizda tarkibiy o'zgarishlarini izchil amalga oshirishda qulay investitsiya muhitining yaratilgani asosiy omil bo'lib kelmoqda, 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha

² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston». 1998 y. 160 bet.

moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSh dollari miqdorida investisiya jalb etildi. Bu 2007 yil bilan taqqoslanganda 28,3 foizga ko'p bo'lib, YaIM nisbatan investisiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi. O'zlashtirilgan barcha investisiyalarning 50 foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirilganini yangi tashkil etilayotgan kichik va xususiy korxonalarni qo'llab-quvvatlash maqsadida imtiyozli kredit jamg'armasining resurs bazasini ikki barobarga oshirish, shu bilan birga imtiyozlarning amal qilish muddati uzaytirildi, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun beriladigan kreditlarning eng uzoq muddati 12 oygacha imtiyozli kredit beriladi»⁵³ degan edi.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotida kreditning quyidagi turlari mavjud:

– tijorat krediti — ishlab chiqarishda va savdoda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlar o'zaro bir-birlariga, sotilgan tovarni o'tkazish ko'rinishida foydalanadi. Bunda veksel muomala vositasi bo'lib xizmat qiladi. Veksels – pulni qarzga olgan tomonga belgilangan muddatda qat'iy to'lash majburiyati yuklatilgan qiymatga ega bo'lgan qarzdorlik hujjati hisoblanadi;

– bank krediti — xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga moliya-kredit muassasalari tomonidan beriladigan suda ko'rinishidagi kredit.

Bank krediti yo'nalishlarining, muddatining va kredit kelishuvlari summasining cheklanmaganligi bilan tijorat kreditining kamchiliklarini to'ldiradi:

– iste'mol krediti — aholiga tijorat krediti (tovarlar haqini to'lash muddatini uzaytirish orqali sotish) yoki bank krediti (iste'mol maqsadlari uchun ssuda berish) shaklida beriladi;

– ipoteka krediti — uzoq muddatli ssuda ko'chmas mulkni (yer, bino, inshootlar)ni garovga olish orqali beriladi;

– xo'jaliklararo pul krediti — xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bir-birlariga aksiya, obligatsiya, kredit biletleri va boshqa turdagi qiymatli qog'ozlar chiqarish yo'li bilan amalga oshiriladigan kredit;

⁵³ Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish davr talabi. O'zbekiston ovozi 2009 yil 14 fevral.

— xalqaro kredit — xalqaro iqtisodiy aloqalar doirasida pul (valyuta) yoki tovar ko'rishidagi kredit tarzida amalga oshiriladi.

Ssuda juda ko'hna hodisadir. Ssuda kapitali ma'lum muddat mobaynida foydalanilganligi uchun haq foiz to'lash sharti bilan qarzga berilgan pul mablag'idir. Bozor sharoitida ssuda kapitalining narhi, ssuda kapitaliga bo'lgan talab va taklif nisbati bilan belgilanadi. Kredit ssuda kapitalining harakati shakli sifatida xizmat qiladi. Hozirgi zamon iqtisodiyotida kreditning rolini quyidagilarda ko'rish mumkin:

— kredit ijtimoiy ishlab chiqarish miqyosini kengaytirishga turtki beradi;

— kredit bo'sh pul mablag'larini tezda jalb etish va ulardan iqtisodiyotning ko'proq foyda keltiruvchi tarmoqlarida foydalanishga yordam beradi;

— kredit muomala xarajatlarida naqd pullarni kamaytirish yo'li bilan qisqartiriladi, chunki, to'lovlarning salmoqli qismi naqd bo'lmagan formada (veksel, chek va boshqalar) amalga oshiriladi.

3. Davlat kredit tizimining tuzilishi. Bank va bank operasialari

O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan butunlay yangi davr talabiga javob beradigan mustaqil pul-kredit siyosatini shakllantirishni talab etadi. Respublikada ikki bosqichli bank tizimi tashkil etildi. Bu bozor munosabatlarini shakllanishi talablariga javob beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov bu to'g'risida shunday degan: «Bozor munosabatlarini shakllantirish sharoitida kredit siyosatini amalga oshirish vositasi tubdan o'zgaradi. Kredit mablag'lar birinchi navbatda oziq-ovqat mahsulotlari, boshqa xalq iste'mol mollari va ularni tayyorlash uchun xom ashyo boyliklari ishlab chiqarishni ko'paytirish, yakka tartibdagi uy-joy qurilishini keng aytirish, ijtimoiy sohani, respublikaning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi asosiy tarmoqlarni eksport mahsulotlari va importning o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab

chiqaruvchi korxonalarini kengaytirish bilan bog'liq yuksak samarali tadbirlarni o'tkazishga sarflanadi»⁵⁴.

Kredit tizimi deganda – pul resurslarini tarkib toptiruvchi, o'ziga jamlovchi, ma'lum muddatda qaytarib berish va haq to'lash shartlari asosida ularni qarzga beruvchi muassasalarini majmui tushuniladi va uning uch bo'g'inini ajratib ko'rsatish mumkin: 1. Markaziy bank. 2. Bank tizimi: tijorat, jamg'arma, investitsiya banklari. 3. Maxsus kredit muassasalari; sug'urta kompaniyalari nafaqa fondlari investitsion kompaniyalar, moliya kompaniyalari va boshqalar.

Kredit tizimida banklarning alohida o'rni bor. Hozirgi bajarayotgan vazifasiga qarab banklarni uch turga bo'lish mumkin: a) markaziy bank; b) tijorat banklari; v) maxsus banklar.

Markaziy bank pul, obligatsiya chiqarish (emissiya) bilan shuningdek, mamlakatning butun bank tizimini nazorat qilish bilan shug'ullanadi, davlat pul-kredit siyosatini amalga oshiradi, ayni vaqtda valyuta rezervlarini saqlaydi.

Maxsus banklar – muayyan mijozlar guruhiga xizmat ko'rsatadi yoki ayrim boshqalar harakatlarga ixtisoslashadi investitsiya, eksport, import. Xususan investitsiya bilan shug'ullanuvchi banklar iqtisodiyotini har xil tarmoqlarini moliyalashtirish va uzoq muddatli kreditlar berish bilan shug'ullanadi. Eksport bilan shug'ullanuvchi banklari esa tashqi savdo bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarga ixtisoslashadi.

Tijorat banklari jismoniy va xususiy shaxslarga har xil bank xizmatlari ko'rsatadi, xususan depozitlarni jalb etish, veksel hisobi, kredit berish, qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish.

Bankning asosiy hujjatlaridan biri balans hisoboti hisoblanadi. U **aktiv va passiv qismdan** iborat bo'ladi. **Aktiv qismi** bank egalik qiladigan kassa naqdini (qog'oz pullar va tangalar), bank depozitlari (omonatlar), qimmatbaho qog'ozlar, bank tomonidan berilgan ssudalarini o'z ichiga oladi.

Bankning balans hisobotining **passiv qismida**, bank oldiga qo'yilgan hamma talablar (bank egalari talablaridan tashqari) o'z aksini topadi. **Passiv qismida** bank depozitlari muhim o'rin tutadi.

⁵⁴ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston». 1998 y. 162–163 betlar.

Banklar o'z vazifalarini ikkita o'zaro bog'langan passiv va aktiv operatsiyalari ko'rinishida amalga oshiradi.

a) passiv-bank operatsiyalari zahiralari shakllantirish operatsiyalari bo'lib, bunda depozitlar, ya'ni mijozlarni omonatlarini bankga jalb qilish amalga oshiriladi;

b) aktiv-bank operatsiyalarida to'plangan resurslarni joylashtirish va foydalanish operatsiyalari amalga oshiriladi.

Aktiv operatsiyalarda ssuda operatsiyalari va qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalar muhim o'rinni egallaydi. Mijozlarga ssuda berar ekanlar tijorat banklari pul taklifini oshiradilar. Pul miqdorini o'sish hajmi, ortiqcha rezervlar miqdoriga va multiplikatorining hajmiga bog'liq. Ortiqcha rezervlar tijorat banklari tomonidan qonuniylashtirib qo'yilgan majburiy rezervlar va summasidan ortiqcha qismidir.

Pul multiplikatori majburiy rezervlar normasiga teskari mutanosibdir; $m = \frac{i}{r}$ bu yerda:

m - pul multiplikatori;

i - umumiy pul multiplikatori;

r - majburiy rezervlar normasi.

Shunday qilib, pul taklifini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$M = E \cdot m$$

bu erda: M - pul taklifi;

E - ortiqcha rezervlar;

m - pul multiplikatori.

Ssuda operatsiyalaridan tashqari banklar keng doirada bank xizmatlarini ham ko'rsatadilar. Bunda ular oltinni sotib oladilar, pulni chet el valyutasiga almashtiradilar, aksiya va obligatsiyalar sotadilar va sotib oladilar, qimmatbaho qog'ozlarni joylashtirib, saqlaydilar, qimmatbaho narsalarni saqlaydilar va boshqalar.

Shu munosabat bilan so'nggi vaqtlarda konsalting, lizing, faktoring va injenering xizmatlaridan keng foydalanilmoqdalar.

Konsalting - korxonalar, firmalar, tashkilotlarning iqtisodiy

faoliyatiga oid masalalar, shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi bo'yicha ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar va xaridorlarga maslahat berish.

Lizing — ishlab chiqarish inshootlarini, mashina, ishlab chiqarish, transport vositalarini shartnoma asosida ma'lum haq evaziga uzoq muddatga ijaraga berish.

Factoring — mijozga aylanma kapital uchun kredit berish bilan birgalikda o'tkaziladigan savdo-vositachilik harakatlarining bir turi.

Injenering — tijorat qoidalariga asoslangan injenerlik — maslahat xizmatlari: ishlab chiqarishni ta'minlash, mahsulot sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish ob'ektlarini qurib ishga tushirish yuzasidan maslahat berish.

Markaziy bank iqtisodiyotni samarali rivojlanishini ta'minlaydi. Markaziy Bank qimmat pullar siyosatini amalga oshiradi (restriktiv):

- ochiq bozorda davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotadi;
- hisob stavkasini oshiradi;
- rezerv normasini oshiradi.

Qimmat baho pul siyosati pul taklifini qisqartirish orqali, kreditni qimmat va qiyin egallanadigan qilib qo'yadi. Natijada investitsiya qisqartirilishi orqali, jami talab kamayadi va inflyatsiya chegaralanadi.

Keysanchilar nazariyasiga asosan monetar siyosati asosini foiz stavkalari darajasi asos qilinishi kerak, monetaristlar fikricha esa pul taklifining darajasi tashkil etishi kerak. Keysanchilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblaydilar, monetaristlar esa uni inkor etadilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekistonda pul kredit siyosatida ikkita modelni sintez qilingan varianti qo'llaniladi. Uzoq muddatli davrda monetaristik pul-kredit siyosati qo'llaniladi. Qisqa muddatli davrda esa foiz stavkalari asosida fiskal pul-kredit siyosatidan foydalaniladi.

«Bank ishini yanada takomillashtirish aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bo'sh mablag'larini tijorat banklari depozitlariga, jalb qilinishini rag'batlantirish ishlari ham 2009.

yilda ustuvor vazifa bo'lib qoladi»⁵⁵ degan edilar Respublika Prezidenti I. A. Karimov.

Banklar zimmasiga investisiya faoliyatini kengaytirish vazifalari yuklangani sababli ularning ishini tubdan qayta tashkil etish lozim.

4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklari hamda ularning vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. **Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.**

Banklar kredit munosabatlariga xizmat qilib, kreditning har xil shakllarini o'z ichiga olib, kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga Markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarining tarmoq otgan shohobchalarini oladi. «Markaziy bank boshchiligida hamda keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklar ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish» ustuvor yo'nalish, degan edi I. A. Karimov⁵⁶

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki Markaziy bank hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, **birinchidan**, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko'ra Markaziy bank «banklar banki» deb ham yuritiladi.

⁵⁵ Karimov I. A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish davr talabi. O'zbekiston ovozi? 2009 14 fevral

⁵⁶ Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari – T.: O'zbekiston 1999, 2005.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilolmaydi. Davlat butun iqtisodiy holatni yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank ko'plab xihna-xil vazifalarni bajaradi.

Birinchidan, boshqa bank muassasalarining majburiy zahiralari saqlaydi. Bu zahiralalar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin - valyuta zahiralarni saqlash vazifasini ham bajaradi.

Ikkinchidan, cheklarni qayd, (inkassasiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklarga hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi.

Uchinchidan, davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi.

To'rtinchidan, barcha banklar faoliyatini uygunlashtiradi va ular usidan nazoratni amalga oshiradi.

Beshinchidan, xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi.

Oltinchidan, pul taklifi usidan nazorat qilish mas'uliyatini oladi, muomalaga milliy valyutani chiqaradi.

Ettinchidan, iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishdan fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishini ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqilligining kafolatlanishi muhim ahamiyatga ega. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisob beradi va o'z vakolati doirasida qarorlar qabul qilishda mustaqildir. Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik turidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra faoliyatning biron-bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki Milliy bank bo'lishi kerak.

Iqtisodiyotning tizimli transformasiyasi jarayoni da tijorat banklari kreditning qaytarilishini ta'minlash muammosiga duch keladilar.

Bu muayyan ravishda tijorat banklarining likvidlik ahvoriga va to'lovga qobiliyatligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Tijorat banklari o'z faoliyatida foyda chiqarib olishni ko'zda tutadi. Tijorat banklari daromadlarining manbai mijozlarining bank xizmati uchun to'lovi va aktivlardan – zayom, kredit, qimmatli qog'ozlardan olinadigan foiz hisoblanadi.

Ixtisoslashgan tijorat banklari – iqtisodiyotning turli sohaslarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi. Jumladan, bizning respublikada sanoat qurilish banki, transport, aloqa va moddiy ta'minot sohaslarida; Zamin, G'alla, Paxta banklar – agrosanoat kompleksi tarmoqlari va sohaslarida faoliyat yuritadi. Tadbirkor banki kichik biznes, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi.

Xalq banki – mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirish, aholiga, shaxsiy ehtiyojlarga kredit berishini va shu kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxonalar va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, yig'ma valyuta rejasining ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishni nazorat qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshiradi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslanish bo'yicha investitsion va ipoteka banklarini ajratib ko'rsatish lozim.

Investitsion banklar – maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar)ga taqdim qiladi.

Ipoteka banklari – bu ko'chmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasasidir.

Ipoteka banking resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssuda uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Barcha tijorat banklari ehtiyoj (rezerv)laming hajmi va tarkibi bo'yicha Markaziy bank tomonidan o'rnatiladigan ma'lum talablarga javob berishi zarur.

5. Pul-kredit (monetar) siyosatning olib borish tamoyillari va vositalari

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishda pul-kredit tizimini takomillashtirish ishlab chiqarish korxonalarini davlat tomonidan qaytarib bermaslik shartlari bilan byudjet mablag'laridan foydalanishdan ozod qiladi.

Shuning uchun ham «Bozor munosabatlarini shakllantirish sharoitida kredit siyosatini amalga oshirish vositasi tubdan o'zgaradi,... Markaziy bank oldida pul muomalasini tartibga solishning iqtisodiy usullari ni egallashdek g'oyat murakkab vazifa turibdi. Shu jumladan:

- tijorat banklarining operatsiyalarini qaytadan pul bilan ta'minlash. Bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobidan kredit berish ko'zda tutiladi. Bu esa banklarni o'z mablag'lari darajasini Markaziy bank mablag'lari darajasi bilan bog'lashga majbur qiladi;

- pul bilan qayta ta'minlashga kreditlar beriladigan, rasmiy hisobga olinadigan miqdor o'zgarishlarini tartibga soluvchi foiz siyosati;

- tijorat banklarining Markaziy bank hisoblaridagi mablag'laming bir qismini rezerv uchun olish me'yorini, Markaziy bank majburiy zahiralaming me'yorini tartibga solib, tijorat banklari operatsiyalarining hajmlariga muomaladagi pullarning hajmlariga ta'sir qila oladi,... shunday sharoitda Markaziy bank qattiq pul-kredit siyosatini o'tkazish borasida barcha zarur choralarni ko'rishi kerak», - degan edi I. Karimov⁵⁷.

Pul-kredit siyosatini to'g'ri shakllanishi ishlab chiqarish va muomaladagi pul miqorini to'g'ri belgilashni ta'minlaydi. Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuv mavjud. Bu keynsancha nazariya va zamonaviy pul miqdori nazariyasi (monetarizm).

⁵⁷ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 162-164 betlar.

Monetar pul siyosati asosida yaxlit iqtisodiyotga pul va kredit siyosatining ta'sir jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi.

Pul-kredit monetar siyosatini amalga oshirishning yana bir vositasi, bu **hisob-kitob stavkasi siyosatidir**. Hisob-kitob stavkasini Markaziy bank belgilaydi. Agar ushbu stavka past bo'lsa, unda tijorat banklari ko'proq kredit olishga harakat qiladilar.

Natijada esa banklarning ortiqcha bank rezervlari ortib boradi va muomaladagi pul miqdorining oshishiga olib keladi. Agar hisob stavkasi miqdori yuqori bo'lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlari esa qaytarib berishga harakat qiladilar. Pirovard natijada esa ortiqcha bank rezervlari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Amaliyotda davlatlarda hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan holda olib borishga harakat qilinadi.

Pul-kredit siyosatining vositalaridan yana biri – **majburiy bank rezervlarining** me'yorini (me'yorsini) o'zgartirish siyosatidir. Majburiy bank rezervlarining me'yorini Markaziy bank belgilaydi va uni o'zgartirib turadi.

Agar Markaziy bank majburiy bank me'yorini kamaytirsas, ortiqcha bank rezervlari ortadi, bu esa pul taklifining ortishiga olib keladi. Masalan, ushbu me'yor 20% bo'lsa, unda bankka qo'yilgan 200 so'mdan 40 so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi.

Bunda bank faqat 160 so'mni qarzga berishi mumkin bo'ladi. Endi faraz qilamizki, me'yor 10% ga tushirildi, unda bank 180 so'mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Majburiy bank rezervlari me'yorini ko'tarish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi, chunki bu banklardagi ortiqcha bank rezervlarining qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit monetar siyosatini o'tkazishda bu vosita kuchli, ammo shu bilan birga u butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi.

Banklarning majburiy rezervlarini o'zgartirish banklarning depozit (pul omonatlari) va kredit miqdorida katta o'zgarishlariga olib keladi. Shuning uchun u ko'pchilik mamlakatlarda o'ta zarur bo'lganda qo'llaniladi.

O'zbekistonda pul-kredit siyosatining yo'nalishi quyidagicha:

-davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish, uni qattiq nazorat qilish;

-markaziy bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalarini pul bilan ta'minlash, bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobida kredit berishi nazarda tutilmoqda, bu esa o'z navbatida markaziy bank tomonidan umuman pul muomalasi sohasini nazorat qilishga imkon beradi;

-kredit va byudjet tizimlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit berish, byudjet kamomadi sharoitida pul berib chiqarishi hisobiga emas, davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotish hisobiga qoplash zarur. Hozirgi davrda mamlakatimizda pul-kredit siyosati inflyasiya darajasini pasaytirish, makroiqtisodiy barqarorlikni mutahkamlash va valyuta bozorini erki nlashtirishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki majburiy zahira talablari, ichki valyuta bozorida operatsiyalar, depozitli operatsiyalar, davlat qimmatbaho qog'ozlari, obligatsiyalar bilan operatsiyalar kabi pul-kredit siyosati valyutalaridan keng foydalanmoqda. O'zbekiston Respublikasida kredit siyosati avvalo iqtisodiyotimizda asosiy tarmoqlarni rivojlantirish maqsadida moliyalashtirishga qaratilgan. Shu davr 2002-2007 yillar ichida ishlab chiqarishga sarf etilgan investisiya mablag'lari hajmi 13% ko'paygan.

3-jadval

Moliyalashtirish manbalari bo'yicha iqtisodiyot sektorlarida investisiyalarning tuzilishi

	2002	2003	2004	2005	2007
1	2	3	4	5	6
Jami	100	100	100	100	100
Ishlab chiqarish	57,1	65,1	64,1	65,3	70,1
Sanoat	32,4	28,4	28,5	25,9	32,1
Qishloq xo'jaligi	5,8	4,4	3,4	3,2	4,6
Qurilish	0,4	0,4	0,5	0,8	1,3
Transport va aloqa	10,0	21,7	23,1	20,2	20,7
Savdo va umumiy ovqatlanish	2,6	3,4	1,3	1,3	1,7
Boshqasohalar	5,9	6,8	7,3	9,9	7,7
Noishlab chiqarish	42,9	34,9	35,9	34,7	31,7

O'zbekistonda «Bozor munosabatlarini shakllantirish sharoitida kredit siyosatini amalga oshirish vositasi tubdan o'zgaradi. Kredit mablag'lar birinchi navbatda oziq-ovqat mahsulotlari, boshqa xalq iste'mol mollari va ularni tayyorlash uchun xom ashyo boyliklari ishlab chiqarishni ko'paytirish, yakka tartibdagi uy-joy qurilishini kengaytirish, ijtimoiy sohani, respublikaning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi asosiy tarmoqlarning eksport mahsulotlari va importning o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarini kengaytirish bilan bog'liq yuksak samarali tadbirlarni o'tkazishga sarflana di»⁵⁸

Agar keltirilgan jadvalga nazar tashlasak, mamlakatimizda 2007 yilda moddiy ishlab chiqarish sohasiga barcha investisiyalarni 70,1 % sarf etilgan. 2008 yilda esa o'zlashtirilgan barcha investisiyalarning 50 foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirilgan. Bu esa mamlakatimizda aholining zarur tovar va xizmatlarda ehtiyojini qondirish uchun ishlab chiqarishda rivojlantirilgan ustuvorlik berilayotganligini ko'rish mumkin.

Pul-kredit siyosatining afzal tomoni uning tezkor va moslashuvchanligidir. Shuningdek, fiskal siyosatiga qaraganda siyosiy bosimga kamroq bog'liqdir.

O'zbekiston pul-kredit siyosatining yo'nalishlari quyidagicha:

- davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish uni qattiq nazorat qilish;

- Markaziy Bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalarini pul bilan ta'minlash, bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobida kredit berishi nazarda tutilmoqda, bu o'z navbatida Markaziy bank tomonidan, umuman, pul muomalasi sohasini nazorat qilishga imkon beradi;

- kredit va byudjet tizimlari o'rtasida o'zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit berish, byudjet kamomadi sharoitida pul berib chiqarish hisobiga emas, davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotish hisobiga qoplashi zarur.

---

⁵⁸ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari.: O'zbekiston, 1999. 19 b.

Asosiy atama va tushunchalar

Pul muomalasi, pul tizimining tarkibi, pulga bo'lgan talab, pul taklifi, kredit, kredit turlari, bank tizimi, Markaziy bank, tijorat banki.

18-mavzu. DAVLATNING SOLIQ SIYOSATI

1. Soliq siyosati, uning tabiati, vazifalari va tamoyillari

Soliq siyosati iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Soliq siyosatini yuritishning asosiy maqsadi korxonalar va tashkilotlarga nisbatan to'g'ri soliq siyosatini shakllantirishdan iborat. Prezident I.A.Karimov «Soliq tizimining eng muhim vazifasi – ishlab chiqarishni rivojlantirishga moddiy, xom-ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan, to'plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishdir»–degan edilar⁵⁹.

Soliqlar qadim davrlardan ma'lum, faqat u paytlar o'lpon deb atalgan. Adam Smit soliq tizimining tamoyillari to'g'risida ancha tiniq fikrlar bildiradiki, ulardan bizning davrimizda ham foydalanilmoqda. Jumladan, u soliqlarni foydadan va ish haqidan undirib olishni taklif etadi. Adam Smit yana shunday deydi: «... davlat fuqarolar imkoniyati, iqtidori va kuchiga qarab hukumat jamg'armasini ta'minlab turishi kerak. Zero, ular oladigan foyda davlat himoyasi va homiyligi ostida vujudga keladi»,–degan edi.

Soliqning muqarrarligi uzoq davrlardanoq ko'nikmaga aylangan. AQSh mustaqillik Deklaratsiyasi mualliflaridan biri Benjamin Franklin 1789 yilda shunday deb yozgan edi: «Bu dunyoda o'lim va soliqdan tashqari biror narsaga qattiq ishonish mumkin emas».

Sharq iqtisodiy tafakkurida ham soliq munosabatlariga keng ahamiyat berilgan. Masalan, buyuk sarkarda Amir Temurning «Temur tuzuklari» asarida soliq masalasi bosh o'rinda turadi.

---

⁵⁹ Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent. «O'zbekiston». 1995. 205 bet.

Chunki, soliq siyosati iqtisodiyotni tashkil etadi, boshqarish mamlakatning iqtisodiy va harbiy hayotini tartibga solishda bosh omil bo'lib xizmat qilgan. Sohibqiron o'z soliq siyosatida xalq manfaatini ustun qo'ygan, ya'ni aholi davlatning soliq siyosati orqali kambag'allashib ketsa, davlat ham kambag'allashib boradi. Demak, adolatli soliq tizimini yaratish zarur, deb hisoblagan. Shu bilan birga u soliqlar odamlarni mehnat, yaratuvchilik, tadbirkorlik, sohibkorlikka rag'batlantirilishi zarurligini ta'kidlab: Amr qildimki, aholidan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatning qashshoqlikka qo'shilib qolishidan saqlash kerak. 'Negaki, aholini xonavayron qilish davlat xazinasining kambag'allashuviga olib keladi degan edi.

Soliq siyosatini kuchli ijtimoiy himoyalashni ta'minlash asosida olib borishi lozim. Mustaqillikka erishgunga qadar O'zbekiston Respublikasi oldida soliq va soliq tizimini o'rganish muammosi turgan emas. Chunki, soliqlar markazlashgan asosda tashkil etilib, asosan aholidan daromad solig'i, uy-joy kommunal solig'i tarkibida undiriladi edi. Tashqi savdo orqali olinadigan soliqlar bilan faqat markaz shug'ullanar edi. Zero, bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar davlat byudjetining asosiy manbai hisoblanadi. Soliq tizimi davlatga iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida byudjet uchun zarur bo'lgan mablag'larni to'plab beradi. Soliq tizimi milliy mahsulotning ma'lum qismini qayta taqsimlashda va aholini ijtimoiy himoyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir mustaqil davlat o'z oldidagi vazifalarini bajarishi iqtisodiy muammolarni hal etishi uchun o'z byudjetiga ega bo'lishi lozim. Byudjet esa asosan soliqlar hisobiga va qisman esa daromadlar hisobidan shakllantiriladi.

Turli mulkchilik shakllariga asoslangan korxonalar, tashkilotlar va aholidan pul ko'rinishida soliqlar undiriladi. Soliq uni undirib oluvchilar bilan to'lovchilar o'rtasida doimo takrorlanib turadigan iqtisodiy voqelikning o'zida aks ettiradi. Soliqning o'zi ham iqtisodiy-moliyaviy kategoriya hisoblanadi. Soliqlar majburiy to'lovlar ko'rinishga ham ega. Chunki soliqlar va ularni to'lash miqdori O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi tomonidan demokratik asosda belgilanadi. Barcha tashkilotlar va korxonalar,

aholi uni bajarishga majburdilar, shuningdek Respublika Vazirlar Mahkamasi, Moliya Vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi bilan kelishilgan holda maxsus ijtimoiy fondlarga belgilangan to'lovlarni ham to'lash majburiydir.

Soliqlarning shakllanishi va taqsimlanishini to'g'ri amalga oshirilishi ishlab chiqarish munosabatlarining shakllanishini ta'minlaydi. Chunki, soliqlarni kamaytirish orqali ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirishga erishish mumkin, xuddi shuningdek, soliqlarni ko'paytirish evaziga ishlab chiqarish hajmini kamaytirish mumkin bo'ladi. Barcha turdagi soliqlardan tushgan tushumlar byudjetga tushadi va uni davlat zarur yo'nalishlarga taqsimlaydi. Uning katta qismi davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga, ishlab chiqarishni rivojlantirishga, ijtimoiy-madaniy tadbirlarga, aholini ijtimoiy himoyalashga, davlatni boshqaruv organlarini saqlab turishga sarflanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikamizda soliqlarni joriy etishdan maqsad davlat byudjetini shakllantirish va xalq xo'jaligining har tomonlama rivojlanishini va aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlashdir. Shulardan kelib chiqqan holda soliqlarning quyidagi vazifalarini aytib o'tishimiz mumkin:

Fiskal vazifa, ya'ni davlat xarajatlarini moliyalashtirish.

Iqtisodiy faollikni rag'batlantirish.

Ijtimoiy himoyalash, ya'ni aholining ayrim toifalariga imtiyozlar berish.

Davlat xazinasiga pul tushirish.

Milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash.

Soliq tizimining eng muhim vazifasi ishlab chiqarishni rivojlantirishga moddiy, xom ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan, to'plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantirishga davlat etishi.

Turli mulk shaklidagi korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar soliq to'lovchi bo'lib hisoblansa, davlat soliqlarni oluvchi hisoblanadi. Nimaga soliq solinsa, uni soliq ob'ekti, soliq to'lovchilar esa soliq sub'ekti deb ataladi.

Soliq tizimining o'rganishda daromadlar soliqqa tortiladigan va soliqqa tortilmaydigan daromadlarga bo'lgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimizda olinadigan soliq

darajalarini soliq stavkalari belgilab beradi.

Soliq tuzimini o'rganishda daromadlarni soliqqa tortiladigan va soliqqa tortirmaydigan davromadlarga bo'lgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimizda olinadigan soliq darajalari quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- proporsional soliq stavkasi;
- progressiv yoki o'sib boruvchi soliq stavkasi;
- regressiv soliq stavkasi.

Proporsional stavkasi asosan soliq ob'ektidan yagona foizlarda olinadi. Masalan: uy-joy, mol-mulklardan olinadigan soliq.

Progressiv soliq stavkasi, ya'ni o'sib boruvchi stavka asosan ob'ektlarning qiymati o'sib borishi bilan olinadigan soliq foizlari ham oshib boradi. 2009 yil 1 sentyabrdan boshlab, minimal oylik maosh 28040 so'm qilib belgilanadi. Soliq olish foizlari quyidagicha 6 minimal oylik maoshdan 12%, 6-10 minimal maoshigacha 17%, 10 minimal va undan ortiq oylik maoshidan 22% soliq undiriladi.

Regressiv soliq stavkasi to'g'ri kamayib boruvchi soliq stavkasi bo'lib, korxonalar va tashkilotlarning ishlab chiqarish hajmi va daromadlariga aholining oylik maoshlari darajasiga bog'liq bo'ladi.

Respublikada regressiv soliq stavkasi amalda qo'llanilmoqda. Jumladan, 2008 yilda tadbirkorlik faoliyatlarini barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida kichik korxonalar va mikrofirmalardan olinadigan yagona soliq to'lovlarini 10 foizdan 8 foizga, 2009 yildan boshlab esa, 7 foizga tushurilishi belgilangan. 2009 yil 1 yanvardan aholi daromadlaridan olinadigan soliq stavkalari 6 minimal oylik maoshdan 13 foizdan 12 foizga, 6-10 minimal oylik maoshdan olinadigan soliq stavkalari 18 foizdan 17 foizga va 10 minimal oylik maoshdan boshlab soliq stavkasi 25 foizdan 22 foizga kamaytiriladi.

Respublikada jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan. Inqirozga qarshi choralar dasturiga asosan 2012 yilning 1 yanvariga cha go'sht va sutni qayta ishlashga ixtisoslashgan kichik korxonalar va mikrofirmalar ishlab chiqarishni texnik qayta

ern izasi ya qilishga maqsadli ravishda yo'naltirish
a soliq to'lovi stavkasini 50 foizga qisqartirish,
ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy
kida tashkil etilgan korxonalar byudjetiga barcha
o'lovlardan qo'shimcha qiymat (QQS) solig'idan
acha ozod qilindi.

lari bo'yicha to'lov muddati o'tgan va joriy
qayta ko'rib chiqish, byudjetga to'lanadigan
iyasidan kechish va boshqa muhim intiyoz va
erish belgilangan. 2009 yilda barcha turdagi
ari va kommunal xizmatlarining asosiy turlari
ning ko'tarilishini cheklash, ularni 6-8 foizdan
anizmlari ishlab chiqildi.

nad, ish haqi qanchalik o'sib borsa shunchalik
ndirish darajasi past bo'ladi. Masalan, hamma
mahsulotlarni yoki turli aholiga ko'rsatiladigan
anadigan haq yuqori daromad oluvchilarga
omadlar oluvchilar yelkasiga og'ir yuk bo'lib
bu soliq hamma iste'molchilar daromadlaridan
ydilar. Shuning uchun bilvosita (egri) soliqlar
ega bo'ladi. Regressiv kamayib boruvchi soliq
va tashkilotlar ishlab chiqarish hajmi daromadini
ehnat qilish darajasi va olayotgan oylik maoshi
borsa, ularni to'layotgan solig'ining hajmi o'sib
soliq stavkasi daromadni o'sishi bilan kamayib

oyda, qo'shilgan qiymat solig'i, rentabellik,
xarajatlari, turli maqsadli fondlar chegirmalari
ko'rsatkichlar bo'lib, korxonalar, firmalarning
belgilab beradi. Shu bilan birga birlashmalar,
ssasalarining ishlab chiqarish va tijorat
sodiy holatini nazorat qilish hamda ularning
'g'ri tashkil etilishiga e'tibor berish zarur.

idoralarining umumdavlat soliq siyosati doirasida soliq'larga oid qonun chiqarish faoliyatidagi mustaqilligi bilan uyg'un holda amalga oshirish;

– o'z faoliyatī bilan eng muhim ijtimoiy iqtisodiy va ekologik muammolarni hal etishga ko'maklashayotgan samarali ishlab chiqarish korxonalariga imtiyoz berish, shuningdek, xo'jalik yuritishning ilg'or shakllarini rag'batlantirish tizimi orqali soliq mezonlarining rag'batlantiruvchi ahamiyatini ta'minlash;

– deklarasiyalar hamda tanlab o'tkaziladigan tekshirish va taftishlarni uyushtirish asosida barcha sub'ektlarning soliq to'lovlari yuzasidan olingan majburiyatlari ustidan moliyaviy nazorat qilish, qonunlarni buzuvchilarga nisbatan iqtisodiy choralar ko'rish.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 5-8 moddalariga binoan soliq tizimida 8 ta umumdavlat (respublika) soliq'lari va 5 ta mahalliy soliq'lar ko'rsatilgan. Lekin keyingi soliq tizimiga kiritilgan o'zgartirishlar bilan ularning soni yig'inlari ham qo'shilib 21 taga yetgan. Hozirgi paytda ular 30 tadan oshdi. Soliq yig'inlarining jami yig'indisi summasi soliq yuki tushunchasini keltirib chiqaradi.

O'zbekiston soliq tizimi tuzilmasi:

Umumdavlat soliq'lari;

Mahalliy soliq'lar.

Umumdavlat soliq'lari quvidagilarga bo'linadi:

Huquqiy shaxslarning daromadiga (foydasiga)

soliq;

Jismoniy shaxslarning daromadiga soliq;

Qo'shilgan qiymat solig'i;

Aksiz solig'i;

Yer ostidan foydalanish solig'i;

Suv resurslaridan foydalanish solig'i;

Savdo tashkilotlarining yalpi daromad solig'i;

Bojxona solig'i;

reklamadan olingan soliqlar kiradi. Bu guruh soliqlarga ijtimoiy infrauzilmani rivojlantirish solig'i ham kiradi.

Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlarga mol-mulk solig'i, yer solig'i, yer ostidan foydalanish solig'i, ekologiya, avtomobillarni qayta sotish solig'i va boshqalar kiradi.

Har qanday davlat o'z xazinasini to'ldirish maqsadida amalga kiritiladigan soliq ko'rinishlari turli xillarini kiritishga harakat qiladi.

Soliq tizimining quvidagi o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

- davlat soliq xizmati organlarining tizimi;
- soliq qonunchiligining tizimi va tamoyillari;
- soliq siyosatining tamoyillari;
- byudjetlar o'rtasida soliqlarni taqsimlash tartibi;
- soliq nazoratining shakllari va usullari;
- soliq ishini yuritishning tartibi;
- xalqaro soliq shartnomalari.

Soliq tizimi iqtisodiy va siyosiy – huquqiy ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi. Soliq tizimining iqtisodiy xususiyatiga to'g'ri va egri soliq solishning o'zaro nisbati, soliq to'lovlarining harakati (dinamikasi) va boshqalar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 123-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasi hududida yagona soliq tizimi amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 5-moddasiga binoan esa, O'zbekiston Respublikasi hududida soliqlar va yig'imlar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan o'rnatiladi va bekor qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida soliqlar va yig'imlar O'zbekiston Respublikasining pul birligi – so'mda hisoblanib chiqariladi.

Ushbu qonunga muvofiq daromad keltiradigan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi soliqlarni to'laydilar:

- korxonalar daromadiga solinadigan soliq;
- qo'shilgan qiymat uchun soliq;

- aksiz solig'i;
- korxonalarining mol-mulkiga solinadigan soliq;
- respublikadan tashqariga olib chiqib ketilayotgan xom ashyo resurslari va mahsulotlarga solinadigan soliq;
- eksport-import solig'i;
- jamoa xo'jaligi a'zolarining mehnatiga haq to'lash fondiga solinadigan soliq.

Soliq to'lovlarining summasi O'zbekiston Respublikasi byudjetiga Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar, Toshkent shahar byudjetlariga va boshqa mahalliy byudjetlarga har yili kelasi yil uchun byudjet tasdiqlanayotganda, belgilanadigan normativlar bo'yicha o'tkaziladi. Mahalliy hokimiyat idoralari O'zbekiston Respublikasining umumiy yo'nalishiga asoslangan holda o'z hududlarida olinadigan mahalliy soliqlarni belgilaydilar. Soliqlarning aniq turini belgilash hokimiyat idorasi yoki u vakil qilgan boshqa idora belgilaydi:

- soliq to'lovchi;
- soliq to'lanadigan ob'ekt;
- soliq stavkalarini;
- soliq hisoblab chiqarish va to'lash tartibini;
- soliq solish bo'yicha imtiyozlarni;
- soliqning amal qilish muddatini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolaridan ajnabiy fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan olinadigan daromad solig'i to'g'risidagi qonunda quyidagilar ifodalangan:

- soliq to'lovchilar;
  - soliq solinishi lozim bo'lgan daromadlar;
  - soliq yuzasidan imtiyozlar;
  - ikki yoqlama soliq solishni bekor qilish.
- Soliqlarni tasniflash.

Soliqlarni bir necha asoslarga ko'ra tasniflash mumkin:

Soliq to'lovchilarga qarab:

yuridik shaxslardan olinadigan soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, daromad solig'i);

jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar (daromad solig'i);

yuridik va jismoniy shaxslar uchun umumiy bo'lgan soliqlar (yer solig'i).

Soliq solish shakliga ko'ra:

to'g'ridan-to'g'ri undiriladigan soliqlar, ya'ni soliq ob'ektining egasi to'laydigan soliq;

egri soliqlar, ya'ni tovar qiymati ustiga qo'yiladigan ustama soliqlar bo'lib, uni soliq ob'ektining egasi emas, balki iste'molchilarning o'z lari to'laydilar.

Hududiyligiga ko'ra:

umumdavlat soliqlari;

mahalliy soliqlar.

Kelib tushish manbaiga qarab:

davlat byudjetiga o'tkaziladigan davlat soliqlari;

mahalliy byudjetlarga o'tkaziladigan mahalliy soliqlar.

Foydalanish xususiyatiga ko'ra:

umumiy ahamiyatga ega bo'lgan soliqlar;

maqsadli soliqlar.

Undirish muddatiga ko'ra:

bir gallik soliqlar;

doiniy soliqlar.

Soliqlarni o'rnatish deganda – uni to'lovchilarni va soliq solish elementlarini, ya'ni: soliq solish ob'ekti, soliq bazasi, soliq stavkasi, soliqlarni to'lash muddati va tartibini belgilash hisoblanadi.

Soliq qonunchiligida shu bilan birga soliq imtiyozlari ham ko'rsatib o'tilgan. Soliqlar va yig'imlar bo'yicha imtiyozlar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi yoki u vakolat bergan davlat organi tomonidan belgilanadi.

Imtiyozlar turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin:

soliq solish ob'ektining soliqqa tortilmaydigan minimumini belgilash;

soliq solishdan soliq ob'ektining ma'lum bir elementlarini chiqarish;

soliq to'lovchilarning ayrim toifalarini yoki ayrim shaxslarni soliq solishdan ozod qilish;

soliq stavkalarini pasaytirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni rivojlantirish yo'lida» nomli asarida islohotlarning soliqlar tizimida amalga oshiriladigan

tamoyillari haqida alohida to'xtalgan. Islohotlarning asosiy maqsadi esa, soliqlarni ixchamlashtirish, ularni osonlashtirishdan iborat. U quyidagi tamoyillar orqali amalga oshirilishi lozim.

Birinchi tamoyil, korxonalaridagi soliqlar yukini rivojlantirish, investisiyalarga ega bo'lish, yangi texnologiyalarni o'rnatish, kadrlar malakasini oshirish uchun imkoniyatlarga ega bo'lishga sharoit yaratib berish.

Ikkinchi tamoyil, soliqlarni korxonalar va tashkilotlarning daromadlaridan emas, balki ularning foydalaridan olishga to'liq o'tish.

Uchinchi tamoyil, davlat va mahalliy soliqlar o'rtasida mutanosiblikni o'rnatish, ya'ni mahalliy soliqlar ahamiyatini oshirish. Makroiqtisodiyotni rivojlantirishda korxonalar, hududiy tarmoqlarning ustuvorligiga katta ahamiyat berish. Bu sharoitda mahalliy soliqlar ahamiyatini ortib borishi.

To'rtinchi tamoyil, korxonalarni iqtisodiy kuchaytirish orqali ularning daromadlaridan hududiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni yechishda hissasini oshirib borish.

Intiyozli soliq to'lovchi korxonalariga (birjalar, tayyorlov, ulgerji, ta'minlovchi – sotuvchi, vositachi va savdo-tijorat korxonalaridan tashqari) tuzilgan va ro'yxatdan o'tgan korxonalar kiradi va birinchi yili 25 foiz, ikkinchi yili 50 foiz miqdorda soliq to'laydilar.

Soliqlardan ozod etiluvchi korxonalariga xizmat qilayotgan xodimlarning 50 foizi nogironlar, 75 foizigacha maktab o'qituvchilari, bilim yurti talabalari bo'lsa yoki nogironlar uchun zarur bo'lgan mahsulotlarning ishlab chiqaruvchi korxonalar, ijtimoiy tashkilotlar, yoshlar jamg'armalari va boshqa shunga o'xshash tashkilotlar kiradi.

Respublikada soliq uzimi va soliq undirish darajalari bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tib borishida, uning iqtisodiy qonunlari talabiga qarab takomillashtirib boriladi.

Jismoniy shaxslar har yili soliq deklarasiyasini to'ldirib borishlari kerak. Bu hujjat jismoniy shaxs tomonidan yil ichida topgan daromadidan soliq to'lash miqdorini kuzatishni ta'minlaydi.

Korxonalar birlashma va tashkilotlardan hamda aholidan

olinadigan soliqlar Respublika davlat byudjetiga tushib, ular asosan zaif, kam ta'minlangan oilalar, nafaqalar, studentlar va ko'p bolali onalarni ijtimoiy himoya qilishga byudjetdan moliyalashtiriladigan maorif sosial ta'minot, sog'liqni saqlash xalq xo'jaligi tarmoqlarini rivojlantirishga va davlat boshqaruv apparati talablarini qondirishga sarflanadi.

3. Davlatning fiskal siyosati va iqtisodiy barqarorlik

Davlatning fiskal siyosati – hukumat tomonidan davlat xarajatlari va soliq solish tartibiga kiradigan o'zgarishlardir. Bundan maqsad to'la bandlik va to'la ishlab chiqarish hajmiga erishishdir. Davlatning fiskal siyosati soliqlarni undirish va byudjet mablag'larining makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash hamda ijtimoiy masalalarni hal etish maqsadida hukumat imkoniyatlaridan foydalanishni nazarda tutadi. Fiskal siyosatining asosiy dastagi soliq stavkasini ishlab chiqishdir. Davlatning fiskal siyosati soliq stavkasini ishlab chiqishni shakllantiradi va uning sarflanishini ta'minlaydi.

Soliq siyosatini takomillashtirish iqtisodiyotni barqarorlashtirishga va moliyaviy ahvolini mustahkamlashga oid muammolarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning mohiyati quyidagilardan iborat:

– bozor munosabatlariga o'tish sharoitida soliqlar iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil bo'lib qoladi;

– avvalo soliq tizimi o'ziga xos vazifani fiskal xazinani to'ldirish, qayta taqsimlash va rag'batlantirish vazifasini to'la darajada bajarishi kerak;

– soliqlar xazinani to'ldirish siyosatini asosiy usuri bo'lib, davlat byudjetini daromad qismi eng muhim umumdavlat xalq xo'jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur bo'lgan miqdorda shakllanishini ta'minlashi lozim;

– soliq tizimi aniq maqsadga qaratilgan moliyaviy siyosat bilan birgalikda, yalpi milliy mahsulotning bir qismini qayta taqsimlaydi va shu tarzda iqtisodiyot tuzilishini o'zgartirishda, aholini ijtimoiy himoyalash kafolatini ta'minlashda bevosita ishtirok etadi;

– soliq tizimining eng muhim vazifasi ishlab chiqarishni rivojlantirishga moddiy xom ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan to'plangan mol–mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishdir.

Moliya, bank va soliq tizimlari bozor infrastrukturasi tarkibiy qismini hisoblanar ekan, demak, bu tizimlarda juda ko'p har xil ma'lumotlarni yig'ilishi tabiiy. Bu ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash muammolari mavjud. Bularni faqat telekommunikatsiya va yo'ldosh aloqalaridan hamda kompyuter vositalaridan keng foydalangandagina hal qilib bo'ladi. Bunga esa hukumatimiz huquqiy asos yaratdi, ya'ni «Axborotlashtirish haqida» hamda «Elektron hisoblash uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarini huquqiy himoyalash to'g'risida»gi, O'zbekiston Respublikasining qonunlari va «O'zbekiston Respublikasining axborotlashtirish konsepsiyasini ma'qullash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi. Bu qonunlar va qarordan ko'rinib turibdiki, hozirgi kunda Respublikani kompyuterlashtirishni davr talab etmoqda va bunga keng yo'l ham ochilmoqda.

Hozirgi kunda bank va soliq tizimlarini axborotlashtirish maqsadida bir qator qarorlar qabul qilindi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi soliq organlarida ma'lumotlarni qayta ishlaydigan yagona kompyuter tizimini yaratish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 3 avgustda 388 sonli qarori qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 18 martdagi «Bank tizimini takomillashtirish, pul kredit munosabatlarini barqarorlashtirish chora tadbirlari to'g'risida»gi 146 sonli qarorida esa, bank tizimini ham kompyuterlashtirish masalasi qo'yilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliya bank va soliq sohalari bir–biriga mukammal bog'liq bo'lgan jabhalardir. Shuning uchun bu jabhalarning yagona avtomatlashtirilgan (integrallashtirilgan ma'lumotlar) tizimini yaratish maqsadga muvofiqdir.

Bu tizimini yaratish va joriy etishdan asosiy maqsad axborot yig'ish, uni qayta ishlash va tahlil qilishda ko'p mehnat qilinishini kamaytirish, moliya rejalarini ko'p variantda hisob–kitob qilish va ularni eng maqbul tarzda bir–biri bilan muvofiqlashtirish, moliya

organlari apparatlarini yaxshilash asosida moliya boshqaruvida yuqori sifatga erishishdan iboratdir. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan boshqarishda yagona integrallashtirilgan moliya, bank va soliq jabhalarining ma'lumotlaridan foydalanish imkoniyati katta.

Asosiy atama va tushunchalar

Soliq, soliq tizimi, soliq stavkasi, to'g'ri soliqlar, egri soliqlar, soliq imtiyozlari, umum davlat soliqlari, mahalliy soliqlar va yig'imlar, soliq ob'ekti, soliq sub'ekti.

19-mavzu. MOLIIYA TIZIMI DAVLATNING MOLIIYA-BYUDJET SIYOSATI

1. Moliya ning mohiyati va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti iqtisodiy islohotlar strategiyasi va yo'lini shakllantirish mexanizmlaridan biri «moliya va soliq siyosati sohasida... - qattiq moliyaviy siyosatni amalga oshirish... xalq ijtimoiy tarmoqlarini, ayrim korxonalarni rivojlantirish uchun byudjetdan pul bilan qaytarmaydigan qilib ta'minlash amaliyotidan voz kechish. Ana shu maqsadlar uchun investisiya kreditlaridan keng foydalanish, ...barqaror pul muomalasini ta'minlash, kredit va naqd pul emissiyasini, jami pul massasining asossiz o'sishini keskin cheklash, ...narx belgilash tizimini yanada tartibga solish, bozorni tartibga solib turuvchi, vosita sifatida narxning rolini mustahkamlash»dan iborat degan edi⁶⁰.

Moliya tarixiy xarakterga ega bo'lgan iqtisodiy toifa hisoblanadi. U bozor munosabatlari sharoitida davlatning vazifalari va ehtiyojlarini rivojlantirib borish ta'siri ostida vujudga keladi. Moliya atamasi lotincha so'zdan kelib chiqqan bo'lib, to'lov daromad ma'nosini anglatadi.

Moliya — pul mablag'lari fondlarini, moliyaviy kreditlarni taqsimlash va ulardan foydalanish xususiyati vujudga keladigan munosabatlar tizimidir. Maxsus fondlar orqali harakat qiluvchi pul munosabatlari moliya munosabatlari tashkil etadi. Moliya

⁶⁰ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. — Toshkent: O'zbekiston 1998. 190–191 betlar.

munosabatlari pul munosabatlarining bir qismi bo'lib, davlat byudjeti, jarmoatchilik fondlari, sug'urta fondlari, davlat valyuta rezervlari, firmalar, tashkilotlar va shunga o'xshashlarning pul fondlari va boshqa maxsus fondlar moliya tizimining asosiy bo'g'inlarini tashkil etadi.

Moliya munosabatlari pul munosabatlarining mavjud fondlarini taqsimlash va ulardan foydalanish xususida vujudga keladigan munosabatlar tizimidir. Xo'jalik faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ya'ni takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan pul zahiralari jamg'armalarini hosil qilish va ulardan foydalanish tizimi mamlat moliyasini tashkil etadi.

Xullas, moliyaviy munosabatlar deyilganda, pul mablag'lari jamg'armalarining harakati tufayli davlat, korxonalar va tashkilotlar, hududlar va fuqarolar o'rtasida vujudga keluvchi barcha iqtisodiy munosabatlar tushuniladi. Moliya davlatning xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy munosabatlarni quyidagi qismlarga bo'lish mumkin:

- davlat bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlar;
- korxonalar bilan banklar o'rtasidagi munosabatlar;
- korxonalar ichidagi, bo'limlararo va ishchilar o'rtasidagi xo'jalik aloqalari;
- boshqaruvning turli darajasidagi davlat tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlar;
- davlat bilan uyushmalar, jamot tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlar;
- davlat bilan aholi o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar.

Barcha pul munosabatlari ham moliyaviy munosabatlar bo'la olmaydi. Shaxsiy iste'molga va ayirboshlashga, chakana sotuvga, transportga, maishiy, kommunal xizmatlarga, tomoshaxonalar va boshqalarga to'lov uchun, shuningdek, jamiyatning ayrim a'zolari o'rtasidagi oldi-sotdi muomalasi, pul tortiq etish va meros qilib olish uchun xizmat qiladigan pul mablag'lari moliyaviy munosabatlar ga kirmaydi.

Davlat bilan aholi o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar, avvalo, davlat tomonidan turli ijtimoiy iste'mol darajalarini qondirish xarajatlaridan turli to'lovlar, nafaqalar va imtiyozlar olish munosabati bilan yuzaga keladi.

Ta'limga, davolashga, aholiga tekin yoki arzonlashtirilgan holda beriladigan buyumlarga qilinadigan chiqimlarni qoplashga ajratiladigan mablag'lar davlat tomonidan turli ijtimoiy himoyalash darajalarini qondirish harajatlariga kiradi.

Moliyaviy munosabatlar aholi soliqlarini hamda aholining zayomlar, lotereyalar ko'rinishida davlatga beriladigan qarzlarini, banklarga omonat tarzda qo'ygan vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni ham o'z ichiga oladi.

Davlat o'z navbatida uy-joy qurish, qimmatbaho tovarlarni sotib olish va boshqa maqsadlar uchun aholiga kredit beradi.

Davlat moliyasi moliya tizimining asosini tashkil etadi. Uning asosiy bo'g'ini esa davlat byudjetidir.

Davlat moliya tizimi yordamida yalpi milliy mahsulotni taqsimlaydi va qayta taqsimlashni amalga oshiradi. Moliya tizimining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- davlat faoliyatining moddiy asoslarini yaratish;
- davlat yalpi milliy mahsulotlarining bir qismini pul ko'rinishida o'z qo'lida jamlaydi va moliya tizimi yordamida uni qaytadan taqsimlaydi.

Umuman olganda, moliyaning vazifalari uch guruhga bo'linadi.

1. **Taqsimlash** - bunda moliya vositasida jamiyatda yaratilgan yalpi milliy mahsulot va uring asosiy qismi bo'lmish milliy daromad xo'jalik sub'ektlari o'rtasida taqsimlanib, pul fondlariga aylantiriladi.

2. **Rag'batlantirish** - moliya o'z vositalari orqali xo'jalik sub'ektlarini iqtisodiy faollikka undaydi. Bunda moliya vositalari bo'lib moliya tizimida ishlatiladigan soliqlar, to'lovlar, subsidiyalar va subvensiyalar hisoblanadi.

3. **Ijtimoiy himoyalash** - bu jamiyat a'zolari ma'lum qatlamlarining minimal tirikchilik yuritishni moliyaviy jihatdan ta'minlash, ya'ni moliyaviy kafolatlashdan iborat.

Davlat pul fondlarini shakllantirish va ishlatishni nazorat qiladi, ya'ni moliya tizimi yordamida davlat turli soliqlar va daromadlarni byudjetga yig'ish, ular o'rtasida belgilangan nisbatlarga noya etilishi ustidan nazorat o'rnatadi. Moliya tizimi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy faoliyati, jamiyat iqtisodiy faoliyatining yakunlari xususida axborot berish,

aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalashni mablag' bilan ta'minlash vazifalarini ham bajaradi.

Turli xarajatlar, foyda, ish haqi, soliqlar, qarz to'lovlari, sug'urta haqi, boj to'lovlari va shunga o'xshash boshqa to'lov va ajratmalar moliyaviy vositalar hisoblanadi.

Ular asosida moliyaviy zaxiralar, ya'ni turli pul fondlari shakllanadi.

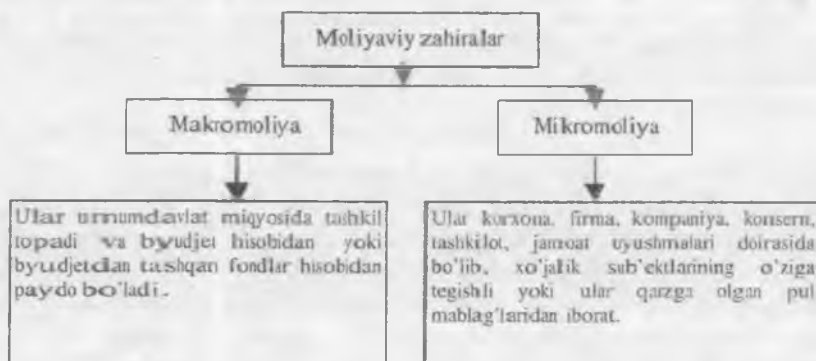
Moliyaviy zahiralar markazlashgan, ya'ni umumdavlat va jamiyat miqyosida hamda korxonalar, tashkilot, firma va jamoa uyushmalari doirasida ham bo'lishi mumkin.

Markazlashgan moliyaviy zahiralar umumxalq ehtiyojlari uchun sarflansa, kichik moliyaviy zahiralar o'sha xo'jaliklarning ehtiyojlari va faoliyatlari uchun sarflanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida foydalanilmayotgan, vaqtincha ortiqcha bo'lgan mablag'lar moliya bozorida sotiladi. Moliya bozori – valyuta bozori, qimmatbaho qog'ozlar bozori, investisiya bozori va ssuda kapitali bozorini o'z ichiga oladi.

Moliya bozori valyuta bozorida odatda valyuta sotish va sotib olish operatsiyalari, qimmatbaho qog'ozlar bozorida (aksiyalar, veksellar, sertifikatlar) sotish va sotib olish operatsiyalari, investisiya bozorida investisiya, ya'ni kapitallar sotish, sotib olish operatsiyalari va nihoyat ssuda bozorida, asosan, ssuda kapitalini banklar orqali sotish va sotib olish operatsiyalari amalga oshiriladi.

Markazlashgan moliyaviy zaxiralar makromoliya, kichik moliya zahiralar mikromoliya (1- rasm) deb ataladi.

1-rasm. Markazlashgan moliyaviy-zahiralar tarkibi

Prezidentimiz – «Mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi» ma’ruzalarida «Mamlakatimizda tarkibiy o’zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investisiya muhitini yaratilgani asosiy omil bo’lib kelmoqda, 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSh dollari miqdorida investisiya jalb etildi. Bu 2007 yil bilan taqqoslaganda, 28,3 foizga ko’p bo’lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investisiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi. O’zlashtirilgan barcha investisiyalarning 50 foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizasiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo’naltirilganini ta’kidlash dardkor»⁶¹ degan edilar.

Aksiyalar qimmatbaho qog’oz bo’lib, uning egasiga foyda dividend keltiradi. Aksiya egasini shu aksiyani chiqargan korxonada kapitalida ma’lum hissasi borligini anglatadi. Ular oddiy va imtiyozli bo’ladilar. Oddiy aksiya egasi oladigan dividend korxonada daromadlariga bog’liq bo’ladi va uning egasi aksionerlik jamiyatida ovoz berish huquqini kafolatlaydi.

Imtiyozli aksiya egasiga belgilangan foiz hisobida dividend olishni ta’minlaydi, lekin u aksionerlar yig’ilishida ovoz berish huquqiga ega bo’lmaydi.

Obligasiya — bu korxonada qarzdorlik majburiyatini tasdiqlovchi qimmatbaho hujjatdir. U ma’lum muddatga chiqariladi va har oyda yutuq tariqasida foiz to’lash kafolatlanadi. Moliya bozorida brokerlar vositachilik qiladilar va komission foiz oladilar. Dillerlar esa, qimmatbaho qog’ozlarni sotib olish va sotishni amalga oshiradilar va ma’lum foydani o’zlashtiradilar.

2. Davlat byudjeti va uning tuzilishi

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov davlat byudjetini mustahkamlashga va undan samarali foydalanish to’g’risida: «Davlat byudjeti defisitini iloji boricha kamaytirish, byudjetdan beriladigan dotasiyalar va subsidiyalarning turlarini

---

⁶¹ Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. O’zbekiston ovozi. 2009 yil 14 fevral

bosqichma-bosqich qisqartirib borish, byudjet mablag'lari daromad tushganidan keyingina taqsimlashiradigan yo'ldan og'ishmay borish, birinchi darajali, eng zaur umumdavlat ehtiyojlari uchungina byudjetdan mablag' ajratish, ... soliq tizimini takomillashtirish, byudjet daromadlari barqaror suratda to'ldirib turilishini ta'minlaydigan..., xalq iste'moli mollari ishlab chiqaradigan korxonalarining rivojlanishini rag'batlantiradigan pishiq – puxta soliq siyosatini olib borish» kerak degan edi¹.

Davlat byudjeti – bu umumjamiyat miqyosida markazlashgan va davlat ishtirokida hosil bo'luvchi va sarflanuvchi moliyaviy resurslar bo'lib, moliya tizimining asosiy bo'lagi hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiyotini ma'lum maqsadda rivojlantirish, turli markazlashgan jamg'armalar, avvalo, umumdavlat pul mablag'lari fondini – davlat byudjetini tuzish yo'li bilan ta'minlanadi.

Davlat byudjeti mamlakat moliya tizimining markaziy bo'g'ini vazifasini o'taydi.

Davlat byudjetining asosiy vazifasi moliya yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish, turli markazlashgan jamg'armalar, avvalo, umumdavlat pul mablag'lari fondini – davlat byudjetini tuzish yo'li bilan ta'minlanadi.

Davlat byudjeti mamlakat moliya tizimining markaziy bo'g'ini vazifasini o'taydi.

Davlat byudjetining asosiy vazifasi moliya yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal etish uchun zarur sharoitlarni yaratishdan iborat.

Turli mamlakatlarda davlat byudjetini tuzish va undan foydalanishning bir qancha umumiy xususiyatlari bor. Davlat byudjetining umumiy ko'rinishi (2-rasm) da keltirilgan.

Mamlakat rivojlanishining ayrim bosqichlarida moliya siyosatini yuritishning asosiy quroli bo'lgan davlat byudjeti o'zining tarkibi va sarflanish mohiyatiga ko'ra jiddiy farqlanadi.

O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti mamlakatimizning har yili o'ladigan daromad va xarajatlari hisobidan iboratdir.

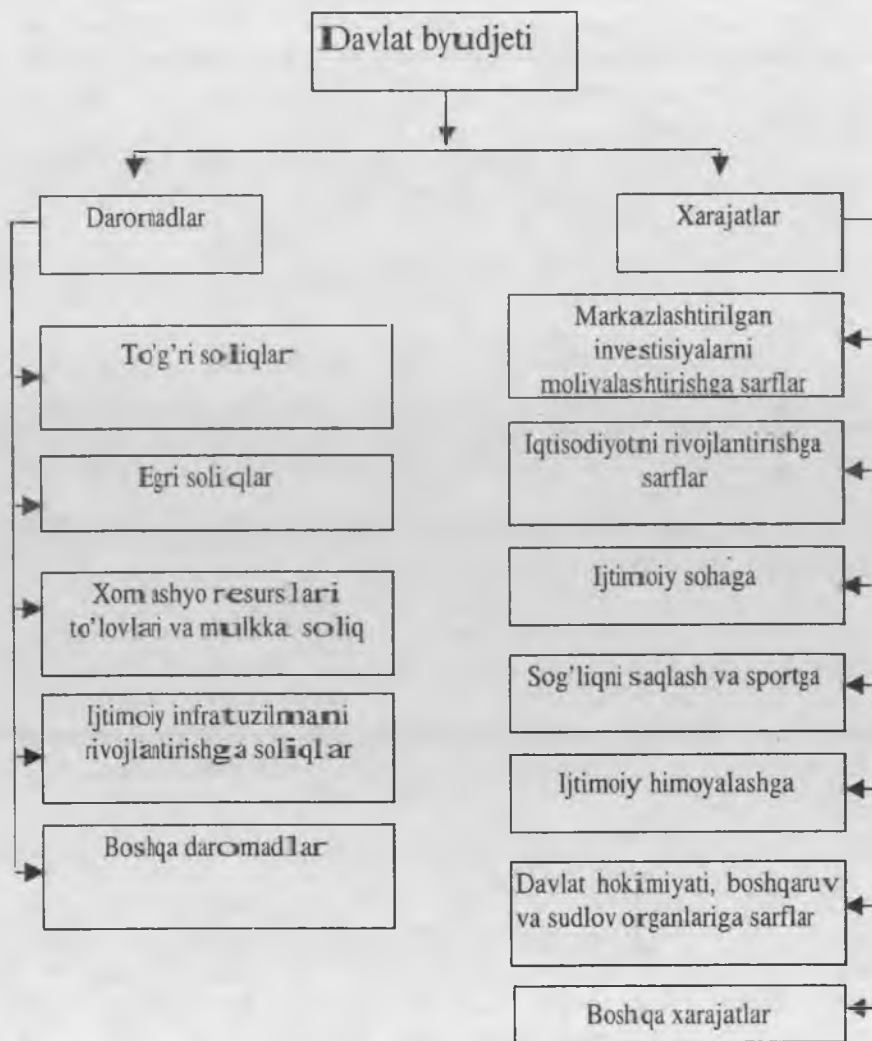
Sub'ektlarning to'la xo'jalik hisobiga o'ub ishlashi natijasida ilgari respublikamiz byudjetiga tushadigan foydaning katta qismini korxonalar va birlashmalarda qoldiriladigan hamda ish haqi yoki rag'batlantirish vositasi sifatida foydalanadigan bo'ldilar.

Bundan tashqari, davlat byudjetining ijtimoiy–madaniy hamda

aholini ijtimoiy himoyalashga sarflanadigan mablag'lari ko'paydi.

Aholining iqtisodiy moliyaviy nochorligiga taqsimotning pastligi emas, balki ishlab chiqarish samaradorligining pastligi

2-rasmi. Davlat byudjezining umumiy ko'rinishi

asosiy sababdir. Chunki, mehnat unumdorligining pastligi, sarf-xarajatlarning yuqoriligi ishlab chiqarish natijalarining salmog'iga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatadi. Moddiy boyliklar bilan ta'minlanmagan kapital mablag'larning sarflanishi tugallanmagan qurilish ob'ektlarini ko'payishiga olib keladi. Natijada korxonalarni o'z vaqtida ishga tushirilmay qolishi ham oqibatida bu mablag'larni qoplash uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga salbiy ta'sir etadi.

Natijada davlat byudjetiga tushadigan mablag' miqdori kamayadi. Bu esa byudjet kamomadining ortib borishiga olib keladi.

Moliyaviy tanglikdan chiqish yo'llaridan biri iste'mol mollari aylanmasi keskin oshirish, iste'mol bozoridagi ahvolni tubdan yaxshilashdir.

Byudjet taqchilligining oldini olish bilan iqtisodiyotni moliyaviy sog'lomlashtirish bo'yicha belgilangan tadbirlarni amalga oshirish, yetishtirilgan xomashyo va mahsulotlarni shu yerning o'zida qayta ishlash, tayyor mahsulotga aylantirish orqali barham berish mumkin.

Davlat byudjeti intizomiga rioya qilish iqtisodiyotni barqarorlashtirishning asosiy omillaridandir.

3. Byudjet kamomadining muammolari va davlat qarzi

Davlat byudjetining xarajat qismi daromad qismidan ortib ketsa, byudjet kamomadi tashkil topadi. Byudjetning kamomadi o'zida davlat qarzi degan ma'noni aks ettiradi. Davlat qarzi ikki turga bo'linadi:

1. Davlatning tashqi qarzi;
2. Davlatning ichki qarzi.

Davlatning tashqi qarzi deganda, uning tashqi davlatlarga, har xil moliyaviy uyushmalarga, xorijiy firmalar va alohida shaxslarga qarzi nazarda tutiladi. Davlatning ichki qarzi deganda, firma, kichik korxonalar, jamoa korxonalar va o'z xalqidan olgan qarzidir. Byudjet taqchilligi bilan davlat qarzi bir-biriga bog'liqdir. Chunki byudjetni tartibga solish masalasi har qanday hukumatning oldida turgan markaziy masaladir.

Byudjetni tartibga solishning uch tamoyili mavjuddir:

Birinchi tamoyil — davlat byudjeti har yili balanslanishi lozim.

Ya'ni davlat byudjetiga doimiy ravishda tashqi va ichki muhitdan kelib chiqqan holda o'zgartirishlar kiritishdan iboratdir. Bu usul davlat fiskal siyosatining samaradorlik darajasini pasayishiga olib keladi.

Ikkinchi tamoyil — davlat byudjeti har yili emas, balki iqtisodiy sikl davrida balanslashtirilishi kerak degan g'oyani ilgari suradi.

Bu tamoyilda odatda iqtisodiy krizisga qarshi kurashda soliqlar me'yori kamaytiriladi, ishlab chiqarish xarajatlari esa oshiriladi, natijada bu byudjet kamchiligiga olib keladi.

Uchinchi tamoyil — byudjet emas, balki iqtisodiyotning o'zi balanslashtirilishi lozim, degan fikrni asosiy qoida qilib olinadi.

Iqtisodiyotning yuksalish davrida esa davlat soliq me'yorlarini ko'taradi va davlat xarajatlarini kamaytiradi. Natijada byudjet ijobiy saldogaga bo'ladi.

Bunda moliyaning asosiy vazifasi makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdir. Iqtisodiy o'sish byudjetga soliqlar tushumini ko'paytiradi, makroiqtisodiy barqarorlik esa, uni rag'batlantiradi.

Davlat byudjeti taqchilligini bartaraf etishning asosiy yo'llari quyidagilardan iboratdir:

— ishlab chiqarishni kengaytirish, mehnat unumdorligini oshirish vosita sida yalpi milliy daromadning o'sishiga erishish;

— ma'muriy-boshqaruv, mudofaa va boshqa turdagi xarajatlarni kamaytirish hisobiga byudjetning xarajat qismidan daromad qismining ortiq bo'lishini ta'minlash;

— ilmiy texnika yutuqlaridan foydalanish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni yangi texnika bilan qurollantirish hisobiga milliy daromadni keskin ko'paytirish;

— jahon bozoriga xomashyo chiqarish o'rniga ularni qayta ishlab, tayyor mahsulot sifatida chiqarish ham mamlakat milliy daromadini ko'paytirish yo'llaridan biridir.

Hukumat o'z mamlakatini iqtisodiy sharoitidan kelib chiqqan holda, byudjet siyosatini ishlab chiqadi. Bunday siyosat

mamlakatning mablag' imkoniyatlari darajasida amalga oshiriladigan ishlar majmuidan iborat bo'lgan hukumatning moliyaviy faoliyati dasturi bo'lishi lozimligini, byudjet taqchilligi ustida qat'iy nazorat o'rnatilishini, uni qoplash manbalarini ko'rsatishni juda katta iqtisodiy samara beradigan iqtisodiy dasturlarga byudjetdan mablag' ajratishni talab etadi.

20-m avzu. MAKROIQTISODIY MUVOZANAT SHARTLARI. MILLIY DAROMAD DARAJASINI ANIQLASH

1. Makroiqtisodiy muvozanat tushunchasi

Prezident I.Karimov «Iqtisodiyot barqaror ishlab turgan taqdirdagina bozor munosabatlariga muvaffaqiyatli o'tish mumkin», – degan edi⁶².

Alohida bozorlardagi muvozanatga juz'iy muvozanat deyiladi. Ammo bozor iqtisodiyoti iste'mol buyumlari va ishlab chiqarish bozori moliya va ish kuchi bozori, ilmiy-texnikaviy va axborot bozori va boshqa turdagi bozorlar tizimidan iborat. U muvozanatdami yoki yo'qmi ekanligini turli tovarlar narxlarining nisbati bilan belgilanadi. Masalan: bugun 1000 so'mga o'nta non, 1 kg yog', 1,5 kg shakar sotib olish mumkin, deb faraz qilamiz.

Agar ma'lum muddatdan keyin 1000 so'mga sotib olish mumkin bo'lgan tovar miqdori nisbati saqlanib qolsa, demak o'sha muddatda iqtisodiyot umumiy (makroiqtisodiy) muvozanat holatida bo'ladi, deb hisoblanadi. Ammo hayotda makroiqtisodiy muvozanat iqtisodiyotning ideali, normal bir holatidir. Binobarin, juz'iy muvozanat alohida bozordagi talab va taklifning o'rtasidagi muvozanatga mos keladi. Umumiy muvozanat esa, o'z navbatida esa hamma bozorlarni muvozanatlashtirilgan va kelishilgan holda harakat qilishini aks ettiradi. Bunday bo'lishi uchun esa, iqtisodiyotda jami taklif va jami talab o'rtasida muvozanat ta'minlanmogi lozim.

⁶² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 158 bet.

«Isloh qilishning hozirgi bosqichidagi ikkinchi eng muhim vazifa - ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ham korxonalar, tarmoqlarning, ham umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishishdan iborat», — degan edi I. Karimov⁶³.

Makroiqtisodiyot darajada jami talab va jami taklif muvozanati narxlar va ishlab chiqarish jarayonida muvozanat o'rnatilishini ta'minlaydi. Bu iqtisodiyotni barqaror rivojlanishiga olib keladi.

2. Jami talab va jami taklif

Bozor - tovar ishlab chiqarish, ya'ni sivilizasiya mahsuli va rivojlanib borayotgan umuminsoniy boylikdir. Bozor - iqtisodiy kategoriya sifatida u iste'molchi va ishlab chiqaruvchilar, sotuvchi va xaridorlar o'rtasidagi munosabatlar majmuidir. Lekin bu munosabatlar ma'lum qonun-qonuniyatlar asosida yuzaga keldi. Jamiyatning rivojlanishi talab va taklif iqtisodiy qonuni asosida talab va taklif o'rtasidagi muvofiq darajasiga bog'liq. Talab - bu iste'molchilarni tovar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarni pul va boshqa to'lov vositalari bilan ta'minlangan darajasidir. Chunki, u ana shu to'lov qobiliyati darajasida ma'lum miqdorda tovarlarni yoki xizmatlarni sotib oladi.

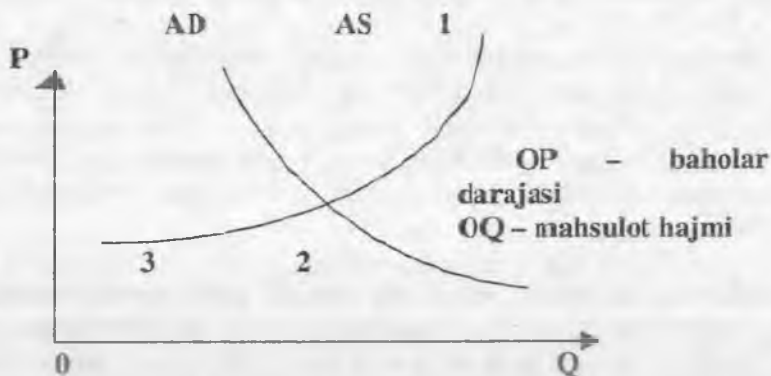
Talabga ta'sir etuvchi omillar, bu avvalo, aholining pul daromadlari, bozor hajmi va mollar narhi, iste'molchilarga berilayotgan imtiyozlar, bir mol o'rniga ishlatilishi mumkin bo'lgan, boshqa tovarlarning mavjud yoki mavjudmasligidir. Talab qonuni bu jamiyat a'zolarining iste'mol buyumlarini va xizmatlarni xarid qilish darajasi belgilab beradi. Jami taklif deganda (AS) iqtisodiyot ishlab chiqaradigan hamma tovar va xizmatlar tushuniladi yoki mumkin bo'lgan har bir narx darajasidagi ishlab chiqarishning real hajmi tushuniladi. Jami taklifning modeli AS egrisi chizig'i bilan ifodalangandir (rasm 1).

Jami talab (AD) har qanday narxlar darajasida iste'molchilar, tadbirkorlar va davlat tomonidan sotib olishni mumkin bo'lgan

⁶³ Karimov I. O'zbekiston bуюk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 332 bet.

jami mahsulot. Jamiyat ahli tomonidan mavjud tovarlar va xizmatlar ko'rsatishga bo'lgan talab umumiy talab yoki jami talab deyiladi, u grafik ravishda 1-rasmida AD egri chizig'i ko'rinishida berilgan. Jami talab mamlakatda har qanday narxlar darajasida iste'molchilar sotib olishi mumkin bo'lgan jami tovarlar va ko'rsatilishi mumkin bo'lgan xizmatlardir. Jami taklif deganda AS egri chizig'i bilan belgilangan iqtisodiyot ishlab chiqargan va sotilishi mumkin bo'lgan hamma tovar va xizmatlar tushuniladi yoki mumkin bo'lgan har bir narx darajasiga ishlab chiqarishning real hajmi tushuniladi. Jami talab va jami taklifga, avvalo, narxlar darajasi ta'sir ko'rsatadi.

Narx qancha yuqori bo'lsa, ishlab chiqarishning hajmi shuncha katta bo'ladi. Jami taklif (AS) bilan narxlar darajasidagi o'zgarishlar to'g'ri proporsional, jami talab (AD) bilan esa teskari proporsional bog'liqdir.

1-rasm. Jami talab va jami taklif egri chizig'i

- 1-klassik qism
- 2-oraliq qism
- 3-oraliq qism

Jami talabga quyidagi g'ayri narxiy omillar ta'sir ko'rsatadi: aholi daromadlari, investision sarflardagi o'zgarishlar, eksport va import daromadlari. Yuqorida sanab o'tilgan omillar natijasida

jami talab egri chizig'i o'ngga, yuqoriga (jami talabning o'sishi), chappa pastga (jami talabning kamayishi) siljiydi.

Jami taklifga bir qator narx-navoga bog'liq bo'lmagan omillar ham ta'sir ko'rsatadi, bular: resurslarga, baholarning o'zgarishi, ishlab chiqarish xarajatlarining oshishiga bog'liqdir. Ushbu omillarning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatadi va AS egri chizig'ini siljitadi. Uning chappa siljishi jami taklifning pasayishidan dalolat beradi, bu hol esa, asosan, ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi bilan bog'liqdir. O'ngga siljishi jami taklif ortishi bilan bog'liqdir. Jami talab va jami taklif egri chizig'ining kesishish nuqtasi bozordagi muvozanat holatiga to'g'ri keladi. U ishlab chiqarishning muvozanat hajmiga va unga mos bahoning muvozanat darajasini ko'rsatadi.

3. Makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash

Jami talab AD va jami taklif AS va umumiy iqtisodiy muvozanatni ko'rsatuvchi, E nuqtasi (rasm-2) aks ettirilgan:

Har qanday milliy iqtisodiyotda qandaydir real chegaraviy milliy mahsulotning hajmi bo'ladi.

Agar milliy mahsulotning hajmi ana shu chegaradan oshib borsa, inflyasiya jarayonlar kuchayishiga olib keladi (bizning rasmda bu Q potensial nuqtaga to'g'ri keladi). Real milliy mahsulotning chegaraviy miqdori iqtisodiyotning tarkib topgan tuzilishi bilan aniqlanadi va har doim majburiy ishsizlikning ma'lum darajasiga mos keladi.

Agar joriy ishlab chiqarish chegaraviy miqdordan past bo'lsa (masalan, E_1 nuqta), jami talabni rag'batlantirish orqali ishsizlik darajasini sezilarli darajada kamaytirish mumkin bo'ladi.

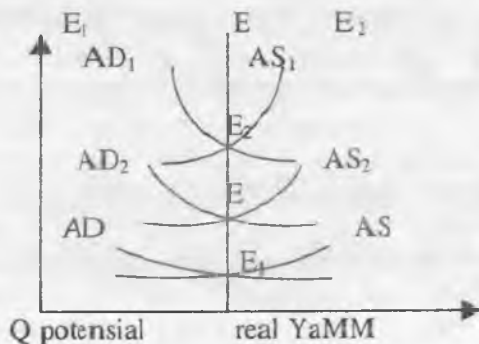
Bunga soliqlarni pasaytirish, pul massasini ko'paytirish va davlat sarflarini ko'paytirish orqali erishish mumkin.

Agar aksi bo'lsa (E_2 nuqtada), unda iqtisodiyotda inflyasion jarayonlar kuchayadi, natijada tovar va byudjet kamomadi ko'payadi. Bunda jami talabni qisqartirish yo'li bilan iqtisodiyotni E nuqtadagi darajasiga yaqinlashtirish zarur bo'ladi.

Bunga esa soliqlarni ko'tarish, pul massasini qisqartirish va davlat sarflarini kamaytirish orqali erishiladi.

Ammo ushbu uchta vositani davlat har doim samarali ishlata olmaydi. Qanchalik umumiy iqtisodiy muvozanat holatidan iqtisodiyot chetlashgan bo'lsa, shunchalik uni ushbu holatga qaytarish qiyin bo'ladi.

Agarda o'ta qattiq barqarorlashtiruvchi siyosat olib borilsa, bu taklifni o'ta kamaytirib yuborishlari mumkin.

2-rasm. Umumiy iqtisodiy muvozanat

Bu esa AD egri chizig'i tasniflari bilan aniqlanuvchi narxlarning o'sishiga olib keladi. Buning natijasida ishlab chiqarish tanazzuli, inflyasiya mavjud bo'ladi. Aksincha, jami talabni rag'batlantirish natijasida inflyasiyaning o'sishini ma'lum darajada yumshatish mumkin, inflyasiyaning pasayishi bir vaqtning o'zida qo'llanilgan choralar natijasida albatta (AS_2 egri chizig'i) jami taklif hajmini o'sishini ifodalaydi.

– Iqtisodiyotni tartiblash muammolari

AS jami taklifning egri chizig'i u har xil narxlar darajasida ishlab chiqariladigan milliy mahsulot (1-rasm) hajmini ko'rsatadi va uchta bo'lakdan iborat bo'ladi: 1) vertikal yoki klassik qismi, bunda milliy mahsulot hajmi «to'la bandlik» darajasida doimiy turadi, narxlar darajasi o'zgarishi mumkin; 2) oraliq qismi, bunda milliy mahsulot hajmi o'zgaradi, narxlar darajasi doimiy hisoblanadi; 3) gorizontaal (keynscha) qismi sezilarli ishsizlik

davrida mahsulot birligiga xarajatlarni va narhlar darajasini oshirmay turib ishlab chiqarishni keng aytirish mumkin.

AD - jami talabning egri chizig'i shuni ko'rsatadiki, qanchalik narhlar darajasi past bo'lsa, shunchalik milliy mahsulot hajmi ko'proq sotib olinadi.

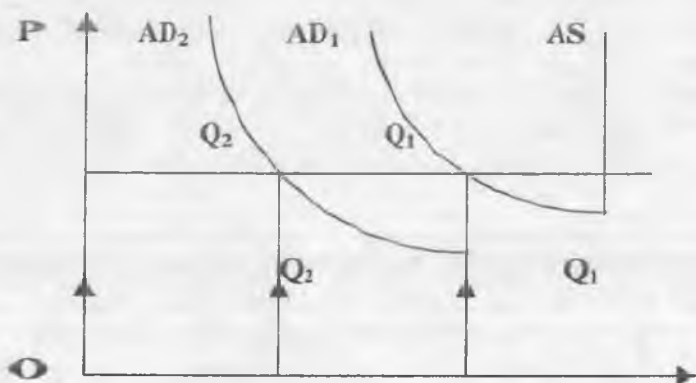
Klasiklar nuqtai nazaridan, bozor iqtisodiyotida mavjud mexanizm, to'labandlik sharoitida ishlab chiqarish hajmini ta'minlab (vertikal qismi) beradi. Jami taklifning miqdorini o'zgarishi narxlarning o'zgarishi natijasida vujudga keladi. Jami taklif o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga, to'la bandlikka ta'sir etmaydi. Sababi jami taklifning bog'liqligidadir (Sey qonuniga muvofiq). Haqiqatdan ham shunday. Jami taklifning ortishi, ya'ni ne'matlar va xizmatlarning ishlab chiqarish hajmini ortishi daromadlarni ortishi demakdir.

Klassik modelga muvofiq iqtisodiyotda muvozanatni ushlab turuvchi narxlarning tebranishi, faqat tovar va pul bozorida emas, balki resurslar bozorida, avvalo, mehnat bozorida amalga oshadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov: «Sivilizasiyalashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirish erkin narx belgilash mexanizmi mahsulotni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonida ayrim tovar ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar va butun jamiyatning manfaatlarini eng maqbul darajada uyg'unlashtirish imkonini beradi», degan edi⁶⁴.

Tovar bozorlarida narxlarning pasayishi ishlab chiqarishning qisqarishiga, bu esa ishsizlikning vujudga kelishiga olib keladi, agarda ish haqi darajasi o'zgarmasa, ish kuchining taklifi talabdan yuqori bo'ladi. Ishchilar ishsiz qolish havfi ostida kamroq ish haqiga ko'nishga majbur bo'ladilar. Ish haqi stavkasi tadbirkorga hamma ishlovchilarni ish haqi berib yollash foydali bo'lguncha davom etadi. Bu esa ish kuchining to'la bandligiga olib keladi.

Dj.Keyns jami talab jami taklifni yuzaga keltiradi, degan fikrni ilgari suradi.

⁶⁴ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajaksari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 253 bet.

3-rasm. Makroiqtisodiyotning Keynscha talqini

Agarda jami talab etarli bo'lmasa, unda ishlab chiqarish hajmi to'la bandlik sharoitidagiga teng bo'lmaydi. Narxlarning o'zgaruvchan emasligi natijasida iqtisodiyot yuqori ishsizlik va turg'unlik holatida bo'ladi. Grafik (3-rasm) ko'rinishida, o'zgaruvchan bo'lmagan narxlarda Dj.Keynsning modelida jami taklifning gorizontal hajmiga yetganda, u vertikal ko'rinishiga ega bo'ladi.

Agarda biz taklif miqdori ishlab chiqarishni real hajmi talab bilan aniqlanadi, degan qoidadan kelib chiqadigan bo'lsak, unda jami talabning pasayishi (AD_1 dan AD_2 gacha), ishlab chiqarish hajmini Q_1 dan Q_2 gacha pasayishiga olib keladi.

Mikroiqtisodiyotning keynscha talqini bo'yicha bunday vaziyatda jami talab va jami taklif potensial ishlab chiqarish darajasidan yiroqda, ya'ni resurslarni to'la bo'lmagan bandlik sharoitida muvozanatlashadi. Bunday ahvol uzoq muddat saqlanib turishi mumkin. Bu hol o'zidan-o'zi o'zgarmaydi buning oldini davlatning jami talabni rag'batlantirishga qaratilgan faol makroiqtisodiy siyosati bilan olish mumkin bo'ladi.

Yuqorida qayd qilingan qarashlar nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy atama va tushunchalar

Juz'iy muvozanat, makroiqtisodiy muvozanat, jami talab, jami taklif, narxga bog'liq bo'lmagan omillar, jami taklifning oraliq qismi, jami taklifning gorizontal (keynscha) qismi, davlatning makroiqtisodiy siyosati.

21-mavzu. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIJ SIYOSATI

1. Aholi daromadlari va ularning shakllanish manbalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholini ijtimoiy himoya qilish bozor iqtisodiyotining asosiy muammosi hisoblanadi. Chunki – «Barcha islohotlarning – iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi Insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat», – degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov o'zining «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarida⁶⁵.

Jamiyat taraqqiyoti moddiy ne'matlar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, yaratilgan jami ijtimoiy mahsulotdan sarf etilgan moddiy va mehnat resurslari xarajatlari qoplangandan so'ng qolgan mahsulot milliy daromad tariqasida shakllanadi. Jamiyat taraqqiyotining omillari mehnat investitsiya va yer egalari o'rtasida dastlab ishlab chiqarish ne'matlari taqsimlanadi. Taqsimot mikroiqtisodiyot darajasida korxonalar va turli xo'jalik birlashmalari o'rtasida amalga oshiriladi.

Bu ish haqi, foyda, foiz va yer rentasi shaklidagi daromadlardan iborat bo'ladi. Bu daromadlar boshlang'ich va qayta taqsimot bosqichlaridan o'tadi. Bu jarayon moddiy ishlab chiqarishda bevosita taqsimot etganlardan tashqari qayta taqsimotga ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaganlar ham ishtirok etadi.

Ish haqi jami daromadlar qismida asosiy bo'lakni tashkil

⁶⁵ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelaajaksari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 282 bet.

etadi. Ist. kuchi bu insonning moddiy ishlab chiqarishda foydalanadigan mehnatga layoqatli bo'lib, jismoniy va ruhiy kuchi yig'indisini tashkil etadi. U ishlab chiqarishning shaxsiy omillaridir. Mehnat esa kishilarni biror maqsadga qaratilgan faoliyati, ish kuchidan foydalanish jarayoni. Ish kuchi va mehnat tu shunchalari bir-birlaridan farq qiladilar. Ish kuchi tadbirkor bilan bitim tuzish orqali ma'lum muddatga o'z mehnatini sotib ish haqi oladi, haqiqatda esa u tadbirkorga o'z ish kuchini idora etishni tuzilgan bitim orqali topshiradi.

Ish haqi to'lash usullari vaqtbay va ishbay ish haqi usullariga bo'linadi. Vaqtbay ish haqi to'lash mehnat faoliyatini moddiy ne'matlar bilan o'chab bo'lmaydigan tarmoqlarda qo'llaniladi. Ishbay ish haqi usullari asosan moddiy ne'matlar ishlab chiqarish tarmoqlarida qo'llaniladi. Ish haqiga ta'sir etuvchi omillar o'sha mamlakatda shakllanadigan an'anaviy udumlar, ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun kerakli mablag'larni tashkil etadi. Eng asosiysi ishchi kuchi qiymatidir.

U bozor iqtisodiyoti sharoitida talab va taklif iqtisodiy qonuniga asoslangan holda shakllanadi. Ish haqlari nominal va real ish haqlariga bo'linadi. Nominal ish haqi bu ma'lum ish davrida bajarilgan mehnat uchun to'langan haq. Real ish haqi esa nominal ish haqini ish vaqt ichida yashash darajasini ta'minlashda ifodalanadi.

Xulosa qilib aytsek, jamiyatda aholining daromadlariga qarab tabaqalashuvi mavjud. Respublikada kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalash uchun minimal ish haqi belgilanadi va u doimiy ravishda milliy iqtisodiyot yutuqlaridan kelib chiqqan holda o'zgarib boradi. 2008 yil 1 sentyabrdan minimal ish haqi 28040 so'm qilib belgilangan. Ishlab chiqarishning ijtimoiy samarasi kishilar farovonligi, ya'ni yashash darajasida namoyon bo'ladi. Kishilarning hayotiy ehtiyojlarini qondirilish me'yori yashash darajasi deyiladi.

Aholining yashash darajasiga baho berishda asosiy mahsulot turklarini jon boshiga iste'mol qilish, oila o'ziga egadigan qismini pul daromadi sifatida oladilar. Bu pul harid uchun sarflanib, ehtiyoj qondiriladi. Bozor iqtisodiyotida daromad olish cheklanmaydi.

Daromad deganda, nimani tushunish kerak? Daromadlar bu ma'lum vaqt mobaynida olingan va shaxsiy iste'mol uchun tovar va xizmatlarni sotib olishga mo'ljallangan pul mablag'lari summasidir. Buzor iqtisodiyoti sharoitida pul daromadlari to'rt manba asosida olinadi: a) ish haqi; b) foyda; v) mulkdan olinadigan daromad; g) ijtimoiy to'lovlar. Ish haqi daromadlar tarkibiy qiymatining asosini tashkil qiladi. Ish haqi yollanib ishlovchilarning ishlab topgan daromadidir ish haqi tirikchilik vositalarini harid etish va pul jang'armasini hosil etish uchun ishlatiladi.

Foyda tadbirkorlarning pul sarflash, tavakkal ish qilib, xavf xatarni zimmasiga olgani uchun ularga tegadigan pul daromadi hisoblanadi. Tadbirkorlarning foydaga ega bo'lishi yoki uni boy berishi boshlagan ishning natijasiga bog'liq. Shuning uchun tabiatan foyda kafolatlanmagan daromad bo'lib, tez-tez o'zgarib turadi.

Mulkdan olinadigan daromad:

- dividend foydaning aksiyadorlarga ulush sifatida tegadigan qismi. U aksiya chiqargan korxonaning rentabelligiga bog'liq. Oddiy aksiyaga tegadigan dividend kafolatlanmaydi. Imtiyozli aksiyalarga beriladigan dividend esa kafolatlanadi;

- foiz pul egasi o'z pulini o'zgalarga qarzga bergani uchun oladigan daromadi. Foiz qarzga berilgan pul summasiga nisbatan ulush darajasida belgilanadi;

- renta ko'chmas mulk egalarini muqobil ishlatishdan olgan daromadi. Yer, imorat, kvartiralar va boshqalar ijaraga berilib, undan daromad olinadi;

- ijtimoiy to'lovlar davlat tomonidan to'lanadigan nafaqalar ishsizlik bo'yicha to'lanadigan to'lovlar va shu kabilardir.

Aholi daromadlarning mohiyatini tushunishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

- har qanday jamiyatning birlamchi bo'g'ini oiladir. Demak, daromadlar muammosi, eng avvalo, oilani jami daromadlari sifatida namoyon bo'ladi;

- oila daromadlari uch manba asosida shakllanadi. Ish haqi, ijtimoiy to'lovlar va qo'shimcha (tomorqa, transport va h. k.)

olinadigan daromadlar tashkil etadi.

Ma'lumki, insonning iqtisodiy faoliyati uning uchun daromad olish bilan yakunlanadi. Daromad xillarining asosiy qismi pul shakliga ega, chunki yaratilgan mahsulotdan odamlar o'z hissalarini sarf etgan mehnatlariga qarab ishlab chiqarilgan mahsulotdan pul shaklida oladilar. Aholi yashash darajasini quyidagicha hisoblash mumkin:

$$Yad = \frac{Mx}{As}$$

Bunda: *Yad* – aholining yashash darajasi;
Mx – iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish hajmi;
As – aholi soni.

«Aholi yashash darajasi»ni hisoblashda jon boshiga zarur bo'lgan iste'mol mahsulotlari hisoblanadi. U «Iste'mol savati»ni tashkil etadi.

Iste'mol savati ma'lum iste'mol darajasini ta'minlovchi tovar va xizmatlar to'plamini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda minimum tirikchilik ne'matlarini hisoblashda normativ usul qo'llaniladi. Minimum tirikchilik ne'matlari minimal iste'molchilar savatchasiga to'g'ri keladi. Oddiy iste'molchi savatchasiga 19 ta mahsulot kiradi. Iste'molchilar savatchasiga kiradigan mahsulotlar olimlar, biolog iqtisoshilar tomonidan tahlil etiladi va hisoblanadi.

O'zbekistonda oddiy iste'molchilar savatchasida 1 kishiga mahsulotlar quyidagi miqdorda belgilangan:

Iste'mol savatchasi

No	Mahsulot nomi	O'lchovi	Oylik me'yor	Yillik me'yor
1	Non. Qora	kg	7,7	92,4
2	Non. Oq	kg	7,25	86
3	Guruch	kg	1,5	1,8

4	Vermixel	kg	0,6	7,2
5	Shakar	kg	2,1	25,2
6	O'simlik yog'i	kg	0,85	10,2
7	Sariyog'	kg	0,3	3,6
8	Mol go'shti	kg	3,5	42
9	Kolbasa (pishirilgan)	kg	1,8	21,6
10	Kolbasa (dudlangan)	kg	1	12
11	Sut	litur	15,5	186
12	Qaymoq	kg	0,35	4,2
13	Pishloq	kg	0,2	2,4
14	Tuxum	10 dona	15	180 dona
15	Kartoshka	kg	12,5	150
16	Karam	kg	2,5	30
17	Piyoz	kg	0,85	10,2
18	Olma	kg	1	12
19	Sigareta	pachka	8	96

Daromadlarni real va nominal shakli farqlanadi:

– nominal daromad pul shaklidagi jamiki daromadni o'z ichiga oladi. Bu daromad tumush darajasini ifodalamaydi, chunki qancha noz-ne'ratlar iste'mol etilganligi narx-navoga ham bog'liq. Moddiy farovonlik darajasi real daromad bilan belgilanadi;

– real daromad, iste'mol tovarlari va xilma-xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining xarid qobiliyatini bildiradi, tumush darajasini umumlashgan holda tavsiflaydi. Real daromad jamiki pul daromadlaridan, turli to'lovning chegirib tashlanganidan keyin qolgan qismi sof pul daromadini narx o'zgarishlariga qiyosan hisoblash orqali topiladi. Real daromadning oshgan yoki pasayganligi real daromad (R_d)da ifoda etiladi va pul daromadi indeksining (P_d) narx indeksiga (N_i) bo'lgan nisbati bilan o'lchanadi.

$$Rd = \frac{Pi}{Ni} \cdot 100\%$$

Rd – real daromad;

Pi – pul daromadi indeksi;

Ni – narx indeksi.

2. Daromadlarning tengsizligi va uning sabablari. Lorens egri chizig'i

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholining daromad olishdagi tafovutlari kuchayadi. Shuning uchun «aholining eng himoyasiz va muhtoj tabaqalarini o'z vaqtida qo'llab-quvvatlash esa o'z navbatida. islohotlarni muvaffaqiyatli o'tkazishning garovidir, boshlangan o'zgarish va poklanish jarayoni orqaga qaytarishga yo'l bermaydigan ijtimoiy tayanchdir... Shu sababli bozor mexanizmini joriy etishdan avval odamlarni ijtimoiy himoyalash bo'yicha kuchli ehtiyot choratadbirlari oldindan ko'rib qo'yilishi ob'ektiv zaruriyatdir», degan edi I.A.Karimov⁶⁶.

Bozor iqtisodiyotida daromadlarning tengsizligi va ularning farqlanishi xosdir. Daromadlardagi tengsizlik kishilar ishlab topgan pul miqdorida katta farqlar bo'lishini bildiradi. Tengsizlikni asosan paydo etadigan omillar quyidagilar:

- kishilarning ish qobiliyatlari, ya'ni kuch-quvvati, aql idroki, salohiyati, zakovatini bir xil emasligi;

- bilim olish, kasb egallash, malakani oshirish imkoniyatlari bo'lgan va ish topiladigan joyda daromad ko'p bo'lsa, bunday sharoitlar yo'q joyda daromad oz bo'ladi;

- tengsizlikni oila tarkibi har xil bo'lishini ham yuzaga keltiradi. Agar oila tarkibida pul toparlar ko'p bo'lsa, uning jami daromadi ko'p bo'ladi. Aksincha bo'lsa, daromad oz bo'ladi;

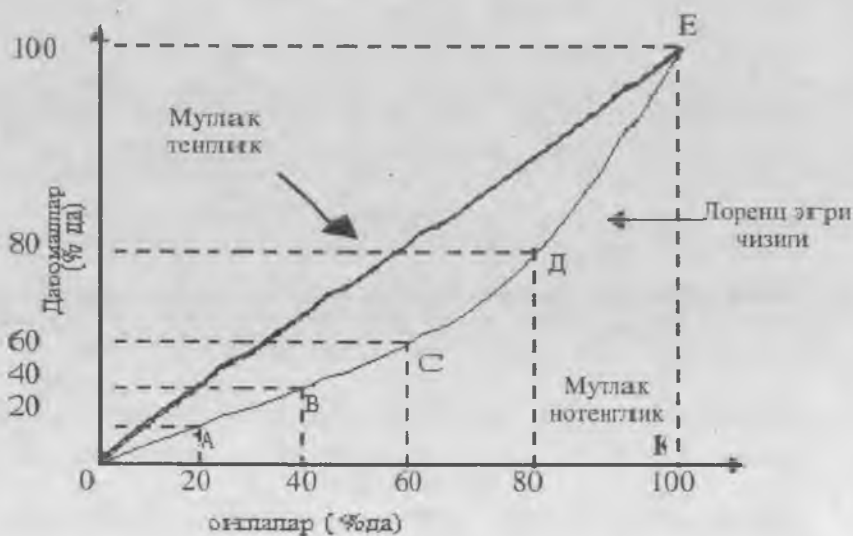
- daromadlardagi farqlarni bozor xolatlari o'zgarishlari ham yuzaga keltiradi. Bu ayniqsa tadbirkor daromadiga ta'sir etadi. Bozorda kutilmaganda, narx oshib ketsa, tadbirkor katta daromad topadi va aksincha bo'lsa, kutilgan daromad ham olinmaydi.

Tengsizlik yuzaki qaraganda, adolatsizlikni bildiradi, ammo adolatli va adolatsiz tengsizlik mavjudligini yoddan chiqarmaslik

⁶⁶ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 282–bet.

kerak. Yuqori malakali, demak yuqori unumli mehnat uchun past ish haqi olishdagi tengsizlik adolatsiz tengsizlikdir. Shuningdek, tadbirkorlikda ham shaxsiy xususiyatlar va tavakkalchilik darajalariga nisbatan yuqori yoki past foyda olishdagi tengsizlik ham adolatsizdir. Yoki dividend, renta kabi daromadlar ham adolatlidir. Adolatsiz daromadlar va tengsizlikni ham inkor qilib bo'lmaydi. Birjadagi kurs o'zgarishi hisobiga birdaniga katta foyda olishda adolatsizlik bor. Bu faqat omadning o'zi. Chunki bu chayqovchilik mazmunidagi daromaddir. Yirik puldorlarni bankka pul qo'yib, katta daromad olishi ham adolatli emas. Chunki bunda hech qanday mehnat, urinish, o'ylab ko'rish ham sodir bo'lmaydi. Daromadlardagi tengsizlik tabiiy hol bo'lib, daromadi ozlarni yaxshi ishlab pul topishga undaydi. Daromadlardagi to'g'ri farqlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad summasiga qarab aniqlanadi. Buning uchun oila ko'rgan yalpi daromadni uning a'zolari soniga bo'linadi.

I-rasm. Lorenz egri chizig'i

Mamlakat aholisining daromadlaridagi tafovutlar darajasi tahlil etilganda, 10% boy aholining daromadi bilan 10% kambag'al oilalar daromadi bilan taqqoslanadi. Daromadlarni

notekis taqsimlanishi Lorens egri chizig'ida (rasm 1) tasvirlanadi.

Chizmada agar daromad teng taqsimlanib, oila hissasi bilan daromad hissasi bir xil bo'lganda, daromad chizig'ini to'g'ri bo'linishini ko'rish mumkin (A nuqtadan S nuqta orqali E nuqtagacha). S nuqta 60% oila 60% daromadni olganda, bu daromad tekis taqsimlanishini ko'rsatadi. Amalda bunday bo'lmaydi. Oilalarning jamiyat miqyosidagi umumiy daromaddan olgan hissasi bir xil bo'lganidan, masalan 20% oila daromadlarining 50%ni olganidan daromad chizig'i egri chiziq shakliga kiradi. (AE chizig'i) daromadlarning umumiy miqdori bilan uning taqsimlanishi o'rtasida aloqadorlik bor. Umumiy daromad kam bo'lgan sharoitda uning taqsimlanishi keskin o'zgarib turadi, daromad ko'p bo'lganda esa, taqsimlanish bir me'yorda barqaror boradi. Rivojlangan jamiyat boy bo'lganidan bunday jamiyatdagi kishilarning daromadidagi tafovutlar kam bo'ladi.

3. Kambag'allik, ijtimoiy tenglik va adolat

Ijtimoiy tenglikni ta'minlash uchun respublikada ko'p ijtimoiy tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan «kam ish haqi va boshqa to'lovlar odatda, oldindan ko'paytirilib kelindi, narx-navo o'zgarishi bilan bog'lab olib borildi, bu esa aholining to'lov qobiliyatini saqlanib qolishini ta'minladi va turmush darajasini keskin pasayib ketishiga yo'l qo'ymaydi... Shu tariqa biz eng kam, ish haqini oshirish yo'li bilan aholining o'rtacha ish haqini, pul daromadlarini ham o'z-o'zida ko'tara bordik. Bu tizim turli toifadagi xodimlar mehnat haqi darajasi o'rtasida eng maqbul nisbatlarni ta'minladi, ish haqini bevosita sarflangan mehnatning miqdori va sifatiga bog'liq qilib qo'ydi, aholining daromatlari darajasida asossiz katta tafovut bo'lishiga va aholining ijtimoiy jihatdan tabaqalanishiga yo'l bermaydi» degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov⁶⁷.

Tengsizlik bor joyda kambag'allik muammosi hamisha mavjud. Bozor iqtisodiyotiga umuman to'qchilik xos bo'lsa-da,

⁶⁷ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston» 1998 y. 285-bet.

ammo aholining ma'lum qatlamlari kambag'al hisoblanadi. Hozirgi jamiyatning asosiy illatlaridan biri qashshoqlikdir. Jahondagi birorta ham mamlakat, hatto eng boy mamlakat ham hozircha undan qochib qutula olmagan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri qashshoqlik muammosi yana chuqur his etiladi. Bu hol eng avvalo kambag'allar toifasiga ijtimoiy nochor guruhlardan tashqari aholining ilgari ular jumlasiga kirmagan guruhlari, shu jumladan daromadlari o'rta yoki o'rtadan yuqori darajada bo'lganlar guruhlariga mansub ko'plab kishilar ham kirib qolishi bilan bog'liqdir. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida daromad ko'p bo'lganidan davlat boylar daromadi hisobidan kambag'allar daromadini oshirib boradi. Lekin aholi o'ta boy, o'ta kambag'allar ajralib qoladi. Lekin daromadlar qanchalik adolatli bo'lmasin, yuqorida ta'kidlanganidek kambag'allik muammosi saqlanib qoladi. Agar kimningki daromadi uning eng zarur minimum tirikchilik talab ehtiyojini qondirish uchun etmasa, shu kambag'al hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda kimning kambag'al ekanligi oila daromadining oila jon boshiga to'g'ri keladigan miqdoriga qarab aniqlanadi va oila tirikchiligining minimal qiymatiga nisbatan baholanadi. Agar daromad jon boshiga tirikchilik qiymatidan past bo'lsa, oila kambag'al hisoblanadi. Albatta, kambag'allik mezoni mamlakatdagi turmush darajasiga ham bog'liq. Masalan, agar Germaniya uchun kambag'al oilada jon boshiga yillik daromad 3000 marka bo'lsa, shunday daromadi oila Hindistonda to'q oila hisoblanishi mumkin. Shunday qilib, kambag'allik chegarasi har bir mamlakat sharoitida o'ziga hos xususiyatga ega.

Bozor iqtisodiyotiga xos umumiy yana bir qoida kambag'allar soni va salmog'ining qisqarib borishiga moyilligidir, chunki ishlab chiqarishni o'sishi bilan kam daromadli oila o'rta va ko'p daromadlilar qatoridan o'rin oladi.

Buning uchun jamiyat doimo kambag'allikni tugatish yo'lidan boradi. Birinchidan — davlat kambag'allarga ishlab pul topib, to'q yashashiga sharoit va imkoniyat yaratib beradi. Ikkinchidan — kambag'allarga davlatning va firmalarning moddiy yordam berishi tashkil qilinadi. Lekin agarda kambag'allarga ko'rsatilgan g'amxo'rlik bir tomondan inson iylik bo'lib, aholining

qash shoqlanishidan saqlash bo'lsa, ikkinchi tomonidan bundagi ortiqchalik mehnatga intilishni pasaytirish va umuman, iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir etishi mumkin. Shuning uchun albatta uning ijobiy chegarasini topa bilish muhim ahamiyatga ega. P.Samuels on va V.Nordxausning fikricha, bu oilada to'kin-sochinlik va boshqasiga kambag'allik mavjud bo'lsa, talab va taklif yomon ishlashi bozor mexanizmining aybi bilan emas, balki daromad taqsimotining kamchiligi va nomukammalligi tufayli yuz beradigan hodisadir. Bunga davlat qayta taqsimlash, orqali yordam berishi mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, aholini ijtimoiy hi moyalash masalalarini ko'rib chiqamiz.

4. Aholini ijtimoiy himoyalash

Sivilizasiyasi yuqori darajada rivojlangan jamiyat uchun bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'nalishi zarur holatdir. Bu inson manfaati, himoyasi, uning turmush darajasi muammosidan kelib chiqib, jamiyat bozor munosabatlari kamchiliklariga, ular yuzaga keltirgan salbiy oqibatlarga befarq bo'la olmaydi. Bozor rivojining ijtimoiy yo'nalishda bo'lishi, hozirgi zamon talabi bo'lib, bu sohada, ayniqsa taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi katta.

Kambag'allik, ishsizlik, aholini ijtimoiy himoyalash muammolari bozor iqtisodiyoti taraqqiyoti natijasida o'zgarib bormoqda. Chunki sivilizasiyasi rivoj topgan bozor iqtisodiyoti o'zining ijtimoiy yo'nalishi bilan daromad darajasini ko'tarmoqdagi, bu jamiyat uchun ijobiy hodisadir.

Bunday iqtisodiy taraqqiyot darajasida insonparvarlik tamoyillarining moddiy asoslari yaratilgan bo'lib, boylar va kambag'allar qarama-qarshiligini keskinligi yo'qoladi. Iqtisodiyotning demokratik tamoyili ustunligi ta'minlanib, mulkdorlar ko'payadi. Ishchi kuchi egalarining ayni vaqtda mulk egasi bo'lish imkoniyati ko'payadi. Bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'nalishi ikki tomonlama amalga oshib boradi. Birinchidan, mulk egalarining faoliyati tadbirkorlikning rivojlanishidan iborat. Mulk turlaridan qat'iy nazar, kapitalmi, ish kuchimi, yermi, pulni baribir har biri o'z mulkidan foydalanishni ko'paytirishga harakat qiladi, uning unumdorligini oshirib,

samarasini ko'paytiradi. Ikkinchidan, davlat ortiqcha daromadga ega bo'lganlarning bir qism daromadlarini markazlashtirib, kambag'allarga taqsimlab beradi va bularning farovonligini ta'minlab borishi bilan bog'liq holda amalga oshadi.

Umuman, mulkdorlar ichida nufuzli bo'lishga harakat qilish asosan insoniylikni ta'minlash, insonparvar bo'lishga undaydi. Bu esa bozor iqtisodiyotidagi ijtimoiylikning eng muhim omillaridandir. Demak, bozor iqtisodiyotining o'zi ijtimoiy yo'nalishda bo'lib, farovonlikni ta'minlab beradi.

Lekin daromadlardagi tafovutlar, turmush darajasidagi past-balandlik, kambag'allik muammolari mavjud bo'lib, doimo ijtimoiy himoyani ko'ndalang qilib qo'yadi. Biz bilamizki, bevosita mehnatsiz daromad olganlarning soni ham katta, bular asosan mehnatga noloyiq odamlardir. Bularning asosini nafaqaxo'rlar tashkil etadi. Iqtisod nuqtai nazaridan himoyaga muhtoj bo'lganlar asosan shulardir, demak, bozor iqtisodiyoti shularning turmush darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Sivilizasiya sharoitida mehnatga noloyiq odamlarni iqtisodiy jihatdan qo'llash bozor ta'siridan himoya qilish har bir davlatning burchi bo'lib, zamonaviy nafaqa tizimini amalga oshirish, uning o'z fuqarolariga munosabati yoki kattalarni iqtisodiy qaramlikdan qutqarib, turmush darajasini pasayishiga yo'l qo'ymasligi davlatning haqiqiy insonparvarlik vazifasini ado etishlik darajasini belgilab beradi.

Aholini ijtimoiy himoyalashda «narxlarni erkinlashtirilishi va pulni qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirish ijtimoiy himoyalash chora tadbirlari tizimidagi eng ustun yo'nalishlardan biri bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi... ichki iste'mol bozorini himoya qilish, ...aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish, ...ijtimoiy himoya aniq maqsadga va aholining aniq tabaqalarini qamrab oladigan bo'lishi, ...mahalla tufayli tub aholi ijtimoiy va iqtisodiy hatti-harakati tarkib topish, ...ijtimoiy ko'maklashuvda aholining aniq talablarini mo'ljallab ish tutish, shu madadning imkori boricha ko'proq samarali bo'lishga erishish choralari to'la-to'kis hisobga

olishi lozim», — degan edi I.A.Karimov⁶⁸.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida barcha sohalarda bo'lganidek, aholini ijtimoiy himoyalash o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Birinchi navbatda kambag'allashuv o'sadi, ishsizlik ko'payadi, muhtojlik oshadi. Ma'lumki, ishga yaroqsizlar — nogironlar, qariyalar, ko'p bolali oilalar to'la davlat ta'minotidadir. O'zbekistonda nafaqa tizimi bir necha bor takomillashib, yuzaga kelgan og'ir sharoitlarni e'tiborga olgan holda har tomonlama zamon talabiga javob bera oladigan darajaga etkazilgan. Nafaqa darajasi turmush darajasidan juda kam farq qiladi. Shu bilan birga aholining barcha qismi bu tizim bilan qamrab olingan. Hozir daromadsiz hech kim qolmagan. Ilgari esa faqat mehnat qilgan vaqti asosida nafaqa belgilanib, ko'pchilik mehnatga layoqati yo'qlar nafaqa olmas va haddan tashqari iqtisodiy og'ir ahvolda qolar edilar.

Ayniqsa bunday ahvol qishloq joylarda ko'p bo'lib, ko'pchilik ayollar shunday sharoitda edilar. Hozirgi kunda barcha qandaydir daromadga ega, nafaqalar turi ko'paygan.

Ko'p bolali onalar farzand ko'rayotganlar bolaligidan nogiron bo'lib mehnat layoqatini yo'qotganlar va shunga o'xshaganlarning hammasi to'la ijtimoiy himoya ostiga olingan. Nafaqalarning eng past miqdori belgilangan. Talabalar askarlar ham to'la davlat himoyasidadir. Daromadga ta'sir ko'rsatuvchi davlat tomonidan qo'llaniladigan chora tadbirlardan yana bir turi malum mutaxassislarga belgilangan imtiyozlardir. Masalan urush qatnashchilari, baynalminalchilar, tibbiyot xizmatchilar, askarlar kabilarga bir qancha iqtisodiy engilliklar tug'dirildi. Bular qatoriga shaxsiy daromad solig'idan ozod etish yoki imtiyoz berish, uy-joy to'lovi, kommunal xizmati haqi to'lashdagi imtiyozlar kiradi. Ma'lumki, bunday imtiyozlar shaxsiy daromadga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aholining daromadi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy muhofazaning eng insonparvarlik xususiyati shuki, u insonning iqtisodiy erkinligi, iqtisodiy va jismoniy hayotini belgilash bilan bog'liqdir. Bu esa inson uchun eng muhim masaladir. Bu masalani to'g'ri hal qilish davlat

⁶⁸ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 284—285, 291, 295, 299—betlar.

yetuklik darajasidan dalolat beradi. O'zbekiston davlatining iqtisodiy himoya sohasidagi alohida qayd qilishga sazovor tomoni bolalar taqdiri, ularga nisbatan alohida g'amxo'rlik, alohida e'tibor bilan q'arashdir.

Aholini ijtimoiy himoyalashning eng asosiy omillari bu ishlab chiqarishni barqarorlashtirish va muttasil rivojlantirish, davlat mablag'lari bilan mehnat jamoalari, jamoat va hayriya tashkilotlari jamg'armalarining mablag'laridan keng foydalanish, insonlarning kuch qobiliyatlaridan to'la-to'kis foydalanishni ta'minlashga loyiq bo'lagan kuchli boshqarish mexanizmini vujudga keltirish hisoblanadi. Aholi daromadlari va tumush darajalari o'rtasida asossiz katta farqlarni oldini olish va ijtimoiy barqarorlikni shakllantirish, qashshoqlikka qarshi kurashishni asosiy yo'llaridan biridir.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, aholini ijtimoiy himoyalash bozor iqtisodiyotining tarkibiy qismiga aylanib ketgan. Shuning uchun ham ijtimoiy himoyalash asoslarini davr talablari asosida shakllantirish zarur, bundagi kechikish bozor sohasidagi muvaffaqiyatlarga teskari ta'sir ko'rsatishiga olib keladi. Buning oldini olib borish ayni vaqtda bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtiradi va bundagi og'irlik, yo'qotishlarni kamaytiradi. Iqtisodiy rivojlangan kuchli mamlakatlar tajribalari bozorni boshlang'ich davridayoq uning harakatiga ijtimoiy yo'nalish mazmunini berish madaniyatli bozor iqtisodiyotini yaratishdagi zarur shart ekanligini ko'rsatmoqda.

Lekin bozor mexanizmining mavjud ekanligi iqtisodiy tengsizlikni yo'qotmaydi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda, zimnaga olingan vazifalarni amalga oshirishda aholining siyosiy va ijtimoiy faolligini kuch aytirish juda muhim ahamiyat kasb etayotganligini alohida ta'kidlash kerak.

Asosiy atama va tushunchalar

Nominal daromad, real daromad. daromadlarning notekisligi, Lorens egri chizig'i, Mutlaq tenglik, Mutlaq tengsizlik, Djini koeffitsienti, kambag'allik darajasi, minimum tirikchilik ne'matlari, iste'molchilar savatchasi, ijtimoiy siyosat.

22- mavzu. JAHON XO'JALIGI VA UNING EVOLYUSIYASI

1. Jahon xo'jaligining mohiyati, uning rivojlanish bosqichlari va tendensiyasi

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Barchamiz bir haqiqatni anglab etishimiz lozim – O'zbekiston butun xalqaro hamjamiyatining va global moliyaviy iqtisodiy bozorining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning tasdig'ini tashqi Dune Bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko'magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O'zbekistonning xalqarosavdo tizimiga integratsiyala shuvida, mahsulot va tovarlar import va eksportning o'sib borishida va boshqa misollarda ko'rishimiz mumkin»⁶⁹

Har qanday davlat o'zining iqtisodiy taraqqiyotini o'zga mamlakatlar bilan iqtisodiy va ishlab chiqarish aloqalarisiz tasavvur eta olmaydi. Bu xalqaro mehnat taqsimoti, jahon bozori, jahon savdosi, baynalminal ko'lamda ishlab chiqarishning umumlashuvi, fan-texnika taraqqiyotining ishlab chiqarish kuchining xalqaro xarakteriga ta'siri kabi omillarning rivojlanishini talab etadi. Mamlakatlarning milliy xo'jalik yaxlitligini saqlab qilgan holda xalqaro mehnat taqsimoti asosida jahon xo'jaligi shakllanadi.

Yer yuzidagi ishchi kuchining 50 foizi kam rivojlangan mamlakatlarda joylashgan bo'lib, butun dunyoda olinayotgan daromadning 5 foizi ularning hissasiga to'g'ri keladi. AQShda 6 foiz ish kuchi joylashgan bo'lib, jahon bo'yicha yaratilgan daromadning 25 foizi unga tegishlidir. Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi davlatlari quyidagi guruhlarga bo'linadi: qoloq, rivojlanayotgan, rivojlangan (yoki industrilashgan) shuningdek, hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi yangi industrial mamlakatlar (Meksika, Braziliya, Argentina, Janubiy Koreya, Tayvan,

⁶⁹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi. O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari T.: «O'zbekiston». 2009, 11 bet.

Gonkong, Malayziya, Singapur) «Neft qirollar» (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqa) deb atalgan mamlakatlar guruhi yuzaga keldi. Bular bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha ayrim rivojlangan davlatlar darajasiga yaqinlashib qoldilar.

Umuman, iqtisodiy o'sish omillari, ya'ni mehnat resursi, tabiiy resurslar, kapital, texnologik rivojlanish hamma mamlakatlarda ham bir xil emas. Lekin har qaysi davlatda iqtisodiy rivojlanishi uchun ushbu omillardan foydalanishga yondoshish taktikasi tadbirlari turlichadir.

Jahon xo'jaligi bir-biridan iqtisodiy, siyosiy, madaniy, mafkuraviy jihatdan tubdan farq qiladigan milliy davlatlarning xalqaro mehnat taqsimoti asosida o'zaro amalga oshiriladigan munosabatlarning tizimi hisoblanadi. Jahon xo'jaligi tarkibiga kiradigan davlatlarning o'zaro munosabati ularning har xil ekanligi sababli ziddiyatli tarzda amalga oshadi.

Jahon xo'jaligining dastlabki kurtaklari qadim davrlardayoq vujudga kelgan.

Tarixdan bizga O'rta Osiyo mintaqasidan «Buyuk Ipak» yo'lining o'tganligi ma'lum. Qadimgi davrlardayoq O'rta Osiyo davlatlari Xitoy, Afg'oniston, Arab davlatlari bilan savdo-sotiq ishlarini amalga oshirganlar.

Kapitalizmning rivojlangan davrida jahon bozorida kapitalistik davlatlarning hukmronligi yuqori bo'lgan.

Sobiq Ittifoq davrida Evropa iqtisodiy hamkorligiga kiruvchi davlatlarning jahon savdosidagi ulushi ham yuqori darajada bo'lgan. Hozirgi davrda 2000 dan ortiq elat va millatlar mavjud bo'lib, ulardan 150 tasi o'zining davlat maqomiga ega. Davlatchilik maqomiga ega bo'lganlarning soni qanchalik oshib borsa jahon xo'jaligining strukturasi ham shunchalik o'zgarib boradi. Uning o'zgarishiga shu bilan birgalikda ilmiy-texnika taraqqiyoti ham ta'sir o'tkazadi.

Jahon xo'jaligining vujudga kelishida integrasiya jarayoni muhim rol o'ynaydi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti, takomillashgan texnologiyalarning vujudga kelishiga olib keladi. Bunday ishlab chiqarish vositalarini bir mamlakat hududida ishlab chiqarish mumkin emas. Chunki, ularni ishlab chiqarish milliy davlatga juda qimmatga tushadi. .

Hozirgi zamon texnikasi shunchalik keng va chuqur mehnat taqsimotini taqozo qiladiki, bunday taqsimot ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning turlari nihoyatda ko'payib ketganligi, ayrim ishlab chiqarishlar juda ham chuqur ixtisoslashganligi tufayli har qanday - hatto eng yirik va iqtisodiy rivojlangan mamlakatning ehtiyojlarini hamma turdagi mahsulot bilan faqat o'z kuchi orqali ta'minlashni norentabel holga olib keladi, ba'zan esa to'g'ridan-to'g'ri korxonalarining sinishiga sabab bo'ladi. Integrasiyalashuv yordamida ayrim bir davlatlar birorta mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashuv oraliq sanoat mahsulotlari, yarim fabrikatlarni ishlab chiqarishda ayniqsa qo'l keladi. Masalan Amerikada Boeing -- 747 rusumli samolyotni ishlab chiqarishda 4,5 millionga yaqin detallar va qo'shimcha ehtiyot qismlar ishlatiladi. Bu ehtiyot qismlar 1500 ta kompaniya tomonidan etkazib beriladi. Bunga chet el kompaniyalari ham kiradi.

Demak, AQSh ning ulkan ichki bozori ham shuncha quvvatga ega bo'lgan texnologiyani o'z kuchi bilan ishlab chiqara olmaydi. Aynan bir mahsulotni bir nechta davlat ishlab chiqaradi.

Xalqaro iqtisodiy integrasiyaning shu vaqtgacha quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

- erkin savdo zonasi. Bunda savdoda ishtirok etuvchi davlatlarga to'siqlar qo'yilmaydi.

- bojxona ishtiroki asosida erkin savdo qilish bilan birgalikda xalqaro savdo tashkilotiga a'zo bo'lgan davlatlarga umumiy tarif belgilanadi, hamda umumiy bo'lgan savdo siyosati amalga oshiriladi.

Integrasiyaning rivojlangan formasi umumiy bozor hisoblanadi. Bunda yuqoridagi imtiyozlar bilan birgalikda kapitalning va ish kuchining erkin harakat etishiga imkoniyat yaratiladi hamda savdo siyosati birgalikda amalga oshiriladi. Erkin iqtisodiy zonalarining vujudga kelishi chet el investisiyalarini jalb etishda muhim rag'batlantiruvchi vosita hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan «Erkin iqtisodiy zona» haqidagi qonun bu zonaning chegarasi, huquqi, kapitalni yuksak texnologiyani jalb etish, zonaning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun kerak bo'lgan yo'nalishlarini

belgilab beradi.

Hozirgi kunda dunyoda 700 iqtisodiy zona mavjud bo'lib, bundan dunyodagi tovar oborotining 30% o'tadi.

Erkin iqtisodiy zonalaridan biri korxonalarining erkin zonasi hisoblanadi. Bunda korxonalar joylardagi hokimiyat organlaridan shu hududlarda erkin faoliyat yuritish huquqini oladilar.

Integrasiya jarayoni ishlab chiqarish kuchlarining baynaminallashuviga sabab bo'ladi.

Jahon xo'jaligi o'z holicha stixiyali rivojlanadigan tizim emas. Uning faoliyatini bir nechta tartibga soluvchi mexanizmlar boshqaradi. Bularga Xalqaro valyuta fondi (XVF), xalqaro taraqqiyot va rekonstruksiya banki (XTTB), xalqaro savdo tashkiloti (XST), xalqaro mehnatni tashkil etish (XMT) tashkiloti va boshqalar. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotini rivojlantirish uchun investisiyalar ajratadilar va gumanitar yordam beradilar.

Demak, shu kunda milliy davlatlarning taraqqiyotini jahon iqtisodisiz tasavvur etish mumkin emas. Bu ob'ektiv jarayondir.

Jahon xo'jaligi o'z ob'ekti va o'z sub'ektiga ega. Jahon xo'jaligi munosabatlarining ob'ekti Xalqaro miqyosda savdo-sotiq, resurslar taqsimlanishi, ularni sarnarali ishlatish, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, iqtisodiy integrasiya, ilmiy-texnikaviy hamkorlik, qoloqlik va qashshoqlikni cheklash, atrof muhitni muhofaza qilish va boshqalar hisoblanadi.

Turli davlatlar, transmilliy korporasiyalar, Xalqaro tashkilotlar va institutlar esa jahon xo'jaligining sub'ektlari hisoblanadi.

Jahon xo'jaligi tarkibiga kiruvchi milliy xo'jaliklar turli – tuman. Milliy xo'jaliklar ayrim iqtisodiy adabiyotlarda markaziy davlatlarga va periferiya davlatlariga bo'linsa, boshqalarda shimol va janubiy davlatlarga, uchinchi adabiyotlarda rivojlangan, rivojlanmagan va qoloq davlatlarga bo'linadi.

Jahon xo'jaligidagi davlatlar yaxlit dunyoni tashkil etsada har xil davlatlardan iborat. Kishilar 2000 xil tilda gaplashadi, dunyoda 300 xildan ortiq pul birliklari ishlatiladi. Har bir davlat jahon xo'jaligining taraqqiyotiga turlicha ta'sir o'tkazadi. Har bir davlat o'ziga xos xususiyatga ega. Bunday holat dunyodagi

davlatlarni sinflarga ajratishni talab etadi. Davlatlarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

- rivojlangan industrial davlatlar: AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Italiya, Ispaniya, Fransiya, Shvesiya, Shveysariya, Avstriya, Yangi Zelandiya, Avstraliya Germaniya, Belgiya, Gresiya, Islandiya, Irlandiya, Niderlandiya. Norvegiya, Finlandiya. Jami: 20 ta davlat;

- 2008 yil noyabr oyida Vashingtonda, jahon yalpi mahsulotining 85 foizini ishlab chiqaradigan 20 ta yirik davlat ishtirokida bo'lib o'tgan sammit global moliyaviy inqirozining ko'lami tobora kengayib borayotganini tasdiqladi;⁷⁰

- yangi industrial davlatlar: Singapur, Gonkong, Meksika, Janubiy Koreya, Xitoy, Malayziya, Tailand, Rossiya.

- rivojlangan, neft resurslariga ega bo'lgan davlatlar Saudiya Arabistoni, Quvayt, Eron, Iroq 4 ta davlat

- Qoloq davlatlar: Chad, Efiopiya, Bangladesh.

- Qolgan davlatlar – rivojlanayotgan davlatlar qatoriga kiradi.

- Dunyodagi davlatlarning rivojlanganlik darajasi yil davomida YaIMda o'z ifodasini topadi.

Jahon xo'jaligi taraqqiyotining hozirgi bosqichidagi yana bir xususiyati, milliy xo'jaliklar ixtisoslashuvini chuqurlashishi natijasida ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi hisoblanadi. Milliy iqtisodlar jahon iqtisodiyotining bir bo'lagiga aylanmoqda. Umumjahon xo'jaligini baynalmilallashuvi mamlakatlarning jahon xo'jaligi aloqalarida qatnashuvini ifodalaydi.

Turli mamlakatlarning jahon bozorida ulushi uni iqtisodiy qudratiga bog'liq. Xalqaro mehnat taqsimoti chuqurlashuvi natijasida davlatlarning bir birlariga bog'liqligi kuchayadi. Jahon xo'jaligi tobora yagona kompleksga aylanib boradi. Lekin bu jarayon silliq kechmaydi. Bunday ziddiyatlarni hal qilish maqsadida ikkinchi jahon urushidan so'ng Xalqaro tashkilot – Birlashgan Millatlar Tashkilotiga asos solinadi. 1945 yil 24 oktyabrda uning ustaviga 51 mamlakat vakillari imzo chekdi.

Jahondagi barcha rivojlangan, rivojlanayotgan va yangi

⁷⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: O'zbekiston, 2009, 6-bet.

mustaqillikni qo'lga kiritgan davlatlar o'zlarining ijtinoiy-iqtisodiy taraqqiyotlarini o'zaro iqtisodiy, moddiy-texnikaviy hamkorliksiz tasavvur qila olmaydilar. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng mustaqil tashqi iqtisodiyotni shakllantirib bormoqda. Chunki sobiq totalitar socialistik tuzumi davrida tashqi iqtisodiy aloqalarda davlat yakka hokimligi va iqtisodiy aloqalar markazdan boshqarilar edi. O'tish davrida ochiq iqtisodiyot poydevorini asosi siyosiy huquqiy va tashkiliy negizlari shakllandi. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov shunday degan edi: «O'zbekistonning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilish yo'llarini mustaqil ravishda belgilashni, ...ma'muriy cheklashlarni, ...umum qabul qilingan xalqaro me'yorlar va qoidalar, tashqi savdoni boshqarishning, bozor vositalari bilan almashtirib, tashqi iqtisodiy faoliyatni asta-sekin erkinlashtirishni dolzarb vazifa qilib qo'ydi»⁷¹.

Hozirgi zamon iqtisodiyotni tarkibini shakllantirishi uchun birinchi navbatda ahamiyatga ega bo'lgan eng ilg'or, texnika jihatdan murakkab bo'lgan sanoat tarmoqlarini kengaytirish bilan ifodalanadi. Ishlab chiqarishning baynalminallashuvi, iqtisodiy rivojlanishi fan-texnika taraqqiyotning asosiy sharti bo'lib bormoqda. Lekin ishlab chiqarishning va kapitalning davlatlarning o'zaro iqtisodiy aloqalar yo'nalishining kuchayishi jahon xo'jaligi tizimidagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotini ko'proq xalqaro monopoliyalarga qaram qilib qo'ymoqda. Hozirgi zamon xo'jaligi xalqaro mehnat taqsimotida qatnashayotgan va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi bilan bog'langan ayrim mamlakatlar milliy xo'jaliklarning birlashuvidan iboratdir. Hozirgi zamon jahon xo'jaligiga davlatlarning o'zaro bog'liqligini o'sishi bilan birga ayrim regionlarni rivojlanishdagi nomunosiblik, raqobat kurashining kuchayishi, chet qoloq o'lkalarning industrialashgan markazlarga bo'ysunishining kuchayishi ham xarakterlidir.

---

⁷¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 266-bet.

2. Jahon xo'jaligining sub'ektlari, uning tuzilishi va infratuzilmasi, xalqaro iqtisodiy integratsiya, uning turlari va mohiyati

Munosib umumjahon infratuzilmasi bo'lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarining baynalminallashuvini rivojlantirib bo'lmaydi. Bunday infratuzilmasining ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo'lgan edi. Hozirgi zamon xo'jaligi infratuzilmasi kema, samolyot, poezd, avtomobil transporti tizimi, xalqaro gaz, neft mahsulotlari quvurlarini, elektr energiyasini etkazib berish, tarmoqlarga axborot yetkazib berish kommunikatsiyalari telefon, radio, televidenie, kompyuter tizimi xalqaro birjalar, moliya markazlari, banklar tizimini o'z ichiga olgan. Har bir yuk tashish turi, dengiz, daryo, havo, temir yo'l, avtomobil yo'li uchun ham ularning ishlash sharoitlari portlar passajirlar tashish va hokazolar uchun umumjahon o'lchovlari mavjuddir. Chunki, bu masalalarni kelishib turib, hal etishgina barcha mamlakatlarni jahon transporti yo'llarida foydalanish imkonini beradi.

Turli xalqaro darajada maxsus ma'lumotlar bosqichlari tashkil topmoqdaki, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha qisqartiradi.

Shuningdek jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanmoqda, bulardan biri transport, aloqa, axborot tizimlari o'rtasidagi raqobatlar, ziddiyatlardir. Har qaysi mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti to'g'risidagi strategik ma'lumotlarni tayyorlash, hisoblash ishlarini birxillashuvi jahon infratuzilmasining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga egadir.

«O'zbekiston o'z tashqi siyosatini teng huquqli va o'zaro manfaatdorlik, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, ... biron-bir davlatning ta'sir doirasiga kirmaslik, ... o'z milliy davlat manfaatlarimizga asoslanib, mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar, dunyoning barcha mamlakatlari bilan o'zaro munosabatlarni mustaqil belgilaverishga ahd qilganmiz», –

degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov⁷².

Mamlakatlarning integratsiya ishlab chiqaruvchi kuchlarining yangi ancha yuqori darajada rivojlanganligi va ishlab chiqarishning umumlashuvi natijasida yuzaga kelgan bo'lib, o'z navbatida ishlab chiqarish va kapitalning baynalminallashuvi jarayonining tezlashi radi. Mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimotini chuqurlashtiradi, ijtimoiy ishlab chiqarishning o'sishga va samaradorligini ortishiga sharoit yaratadi. Integratsiya qanchalik muvofiq rivojlansa, mehnat taqsimoti shunchalik chuqurlashadi va ayrim tarmoqlar, ayniqsa monopolistik birlashmalar o'rtasida o'zaro kooperatsiya aloqalari shunchalik kengayadi. Aynan yuqori darajada mehnat taqsimoti va integratsiya jarayonining yuqori ko'rinishi rivojlangan region G'arbiy Evropa va Shimoliy Amerikada yuzaga keldi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa regional integratsiya hozircha bir qancha qiyinchiliklarga to'qnash kelmoqda. Bu asosan har qaysi mamlakat xo'jaligi ixtisoslashuvining bir tipligi bilan bog'liqdir. Tarixda mamlakatlar o'rtasida integratsiyaning birinchi va eng rivojlangan shakli bu Evropa iqtisodiy uyushmasi (EIU) hisoblanadi. EIU 1957 yilda G'arbiy Evropa mamlakatlaridagi: Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya va Lyuksemburg o'rtasida o'zaro boj chegaralarini yo'qotish va «umumiy bozorni» barpo etish maqsadida tuzilgan bo'lib, keyinchalik Angliya, Daniya, Gresiya, Argentina, Ispaniya, Portugaliya ham qo'shildi.

Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi uchta bosh markaz AQSh, G'arbiy Evropa va Yaponiya ta'siri va ularning o'zaro poygasi asosida shakllanib, rivojlanib bormoqda. Xalqaro bozorni egallash uchun kurashda har qaysi uchta markaz jahon xo'jaligidagi o'z o'rnini va imkoniyatiga ega. AQSh juda yirik ishlab chiqarish va fan-texnika potentsiallariga ega. Shu bilan birga ko'p tabiiy resurslar bilan o'zini—o'zi ta'minlaydi, mamlakat tashqarisida katta miqyosda kapital, baquvvat TMK asosida tashqi iqtisodiyotda harakat qilib turibdi.

Chuqur ilmiy tadqiqotlarga asoslangan ishlab chiqarish

⁷² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 266–267 betlar.

sohalarining rivojlanishi, eski material sarfiga asoslangan tarmoqlari chet el raqobatidan himoya qilish muammosini keltirib chiqarmoqda. Bu jarayonning ziddiyati shundan iboratki, bir tomondan an'anaviy bo'lgan tarmoqlar qora metallurgiya, yengil va oziq-ovqat sanoatlarini sun'iy ravishda qo'llab turish umuman ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini to'xtatib qo'yadi. Boshqa tomondan iqtisodiyotning aynan shu sohada past malakali ishchi kuchining nisbatidan katta miqdori jamlangan bo'lib, u tarmoqlarning keskin pasayishi ijtimoiy kelishmovchiliklarni keskinlashtirishi mumkin. Rivojlangan davlatlardan kelayotgan to'qimachilik poyafzal, maishiy elektrotexnika tovarlari Amerika va G'arbiy Evropa bozorlarini juda tez egallamoqda. Shu bilan barobar texnik jihatdan murakkab bo'lgan buyumlarni yetkazib beruvchilar o'rtasida ham raqobat kurashi keskinlashmoqda.

Davlatning iqtisodiy jihatdan o'zaro bog'liqligining kuchayishi, har qaysi mamlakat xo'jaligini, boshqa mamlakat aholisini turmush sharoitini yomonlashuviga bog'liq qilib qo'ymoqda. Krizis ko'rinishlari jahon xo'jaligini bir qismini boshqa qismiga ko'chishini tezlashtirmoqda. Biron-bir mamlakat yoki regionda valyuta kursi foiz stavkasi tovar va fond birjalarida bahoning o'zgarishi zanjirli halqasimon shakllarda boshqa mamlakatlarda yoyilmoqda. Jahon xo'jaligi taraqqiyotining beqarorligi uning rivojlanishi markazga intiluvchi va markazdan qochuvchi tendensiyalar o'rtasida kurashni keskinlashuviga olib kelmoqda, natijada ahvolni muvofiqlashtirishga faol urinish bo'lishiga qaramasdan jahon xo'jaligi ziddiyatlarini iqtisodiy va siyosiy rivojlanishda notekisliklarni, alohida mamlakatlar, guruhlar, regionlar o'rtasida kuchlar muvozanatini doimiy o'zgarib turishini keltirmoqda.

3. Kapitalning xalqaro integratsiyasi mohiyati, turlari, dinamikasi

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Biz tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishda iqtisodiyotimizga xorijiy sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga juda katta ahamiyat bermoqdamiz. Xorijiy sarmoyalarni jalb etish

tadbirlarini amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

birinchidan — tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni qo'zlab siyosat yuritish;

ikkinchidan — respublika iqtisodiyotiga kapital mablag'ni keng jalb etishni ta'minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;

uchinchidan — respublikaga jahon darajasidagi texnologiyani etkazib berayotgan, xalq xo'jaligini zamonaviy tarkibini vujudga keltirishayotgan xorijiy sarmoyadorlarga nisbatan eshiklarini ochib qo'yish siyosatini izchillik bilan o'tkazish;

to'rtinchidan — mablag'larni respublika mustaqilligini ta'minlaydigan va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ustivor yo'nalishlarda jamlash»⁷³, — degan edi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar sistemasi asosan o'z ichiga:

- xalqaro savdoda tovar va xizmatlar xarajatini;
- kapital xarakatini va chet el investitsiyalarini;
- ish kuchi migrasiyasi;
- fan va texnika sohasidagi o'zaro aloqalarni;
- valyuta kredit munosabatlarini oladi.

Kapital asosan chetga chiqarish katta foyda olish maqsadida amalga oshiriladi. Chetga kapital chiqarish, agarda bu boshqa davlatlarda yuqori foyda normasini ta'minlansa amalga oshiriladi. Bunga asosiy sabab:

a) agarda mamlakatlarda kapital jamg'arish darajasi ichki talabga nisbatan yuqori bo'lsa, bu kapital monopol foyda olish uchun o'z kapitallarini unga muhtoj bo'lgan va yuqori monopol foyda beradigan davlatga chiqaradi;

b) talab va taklifni jahon xo'jaligi taraqqiyotiga mos kelmasligi davlatlarni notekis iqtisodiy taraqqiyotiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham kapitalni o'z iqtisodiyotlari taraqqiyotiga jalb qiluvchi davlatlar iloji boricha iqtisodga kirib kelayotgan kapitallarga to'liq shart-sharoitlar yaratadilar;

s) kapitalni import qilayotgan davlatlarda xom ashyo, ishchi

⁷³ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 277-bet.

kuchi arzon bo'lsa, iste'mol bozori mavjud bo'lsa;

d) ishlab chiqarishning integrasiyalanishuvi ham kapitallarni chetga chiqarishning asosiy sababi bo'ladi.

Kapitalni chetga chiqarish quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

1. To'g'ri investitsiya yoki sohibkorlik (ya'ni sanoat savdo va boshqa korxonalar bilan hamkorlikda ishlash);

2. Portfeldagi investitsiya ya'ni chet el obligasiya va boshqa qimmatbaho qog'ozlarda;

3. O'rta va uzoq muddatli xalqaro kreditlar yoki savdo korporasiyalari bank va boshqa moliyaviy tashkilotlarga qarz ssuda kapital berish shaklida;

Portfeldagi investisiya yirik korporasiyalar davlat va xususiy banklar orqali chiqarilgan obligasiyalari mablag' bilan ta'minlash uchun chet el kapitalini jalb etishning eng asosiy manbaidir. Bunda yirik investisiya banklari vositachilik qiladilar. Bu investitsion obligasiyalarning harakati (sotilishi) ayrim mamlakatlarning to'layotgan foiz stavkasi normasining farqiga bog'liq. Urushdan keyingi davrda chetga kapital chiqarish shaklida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Chet el investisiyalarining jahon xo'jaligida notekis joylashganligini ta'kidlab o'tish zarur. Investisiyalarning $\frac{3}{4}$ qismi rivojlangan davlatlarga to'g'ri kelsa (bu erlarda foyda normasi yuqori), $\frac{1}{4}$ rivojlanayotgan davlatlarga sarflanmoqda.

Prezidentimiz aytganidek, ko'plab davlatlarning tashqi qarz masalasi dagi puxta o'ylanmagan siyosati ularni iqtisodiyotni zaif tashqi omillarga qaram, xatarli vaziyatlar oldida himoyasiz va nochor ahvolga solib qo'yganini ko'rish, kuzatish qiyin emas⁷⁴

Xalqaro ssuda kapitali — pul bozori va kapital bozoriga bo'linadi.

Pul bozori pul taklifi va unga bo'lgan talab foiz stavkasi darajasi bilan aniqlanadigan bozor. Pulga talab xo'jalik faoliyati uchun zarur pulga ehtiyojdir. Uning shakllanishini asosiy ikkita sababi mavjud: a) insonlarga har doim tovar va xizmatlarni sotib olish uchun, korxonalariga esa resurslar olish uchun pul zarur

⁷⁴ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: O'zbekiston, 2009. 9 bet.

bo'ladı; b) insonlar o'zlarini pullarini har xil (aksiya, obligasiya va h.k) shaklida saqlaydilar, demak, **aktivlar** tomonidan pulga talab bo'ladı. Pul bozoridagi talab va taklifning bir-biriga to'g'ri kelishi iqtisodiyot uchun o'ta muhim masala hisoblanadi.

Demak pul bozori — bu asosan qisqa muddatli, ya'ni bir yilgacha kredit berish ifodalanadi.. Uning yordamida korporasiyalar vaqtinchalik yetishmayotgan aylanma mablag'lar o'rmini to'ldiradilar.

Kapital bozori — ikki yildan o'n yilgacha bo'lgan o'rta muddatli kreditlar va o'n yildan ortiqroq, ya'ni uzoq muddatli qarzlardan iborat bo'lib, obligasiyalarni chiqarish va sotish shaklida bo'ladı.

Keyingi vaqtlarda xalqaro bozorda ssuda kapitalining an'anaviy bo'lmagan shakllari, ya'ni sohibkorlik kapitaliga yaqin bo'lgan aynan ochiq sanoat loyihasi uchun yo'naltirilgan usullari qo'llanilmoqda. Xalqaro kredit bozorining tez sur'atda o'sishi jahon xo'jaligining rivojlanishiga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan xalqaro iqtisodiy aloqalar mexanizmini samaradorligini oshirmoqda va kapitalga xalqaro takror ishlab chiqarishni ta'minlamoqda. Boshqa tomondan esa xalqaro miqyosida soxta kapitalning jamg'arilishidagi mavjud jarayon o'rtasidagi farqni orttirib iqtisodiyotning ziddiyatlarini keskinlashtirmoqda. Kapitalning nazoratsiz harakati oqib yurishi to'lov balansi muvozanatini buzmoqda va valyutalar kursini beqaror bo'lishiga olib kelmoqda. Bu davlatning iqtisodiyoti boshqa davlatning xo'jalik iqtisodiy va siyosiy holatiga bog'liqligini xalqaro ssuda kapitali bozori esa davlatlr o'rtasida raqobat va poygani kuchaytirmoqda.

Respublika Prezidenti I.A.Karimov – keyingi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investisiyalar hajmining izchil va barqaror o'sib borayotgani e'tiborga sazovordir. 2008 yilda 1 milliard 700 million AQSh dollari miqdoridagi investisiyalar o'zlashtirildi. Bu 2007 yildagiga nisbatan 46 foiz ko'p demakdir. Eng muhimi xorijiy investisiyalarning 74 foizi to'g'ridan-to'g'ri investisiyalar tashkil etdi.

«Jahon inqirozi davom etayotganiga qaramasdan, 2009 yilda mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy investisiyalar hajmi 1 milliard

800 million dollarga ko'payadi, buning to'rtidan uch qismi to'g'ridan-to'g'ri investisiyalardir»⁷⁵ – degan edilar.

4. Mehnat resurslarining xalqaro migrasiyasi

Bozor iqtisodiyoti jamiyat a'zolarining mehnat qilish qobiliyatlaridan keng foydalanish uchun ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlar yaratadi. Respublikada o'tkazilayotgan xususiy lashtirish siyosati natijasida turli mulkchilikka asosan ishlab chiqarish shakllanadi. Bu har bir kishiga o'z ishini tashkil qilishda shart-sharoitlar yaratib berdi. Tashkil etilayotgan kichik korxonalar katta investitsiya mablag'larini jalb qilmasdan turib, qo'shimcha ishchi o'rinlarini vujudga keltirishi mumkin emas. Bu respublikada makroiqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishda iqtisodiy islohotlarning hozirgi davrdagi strategiyasining ustivor vazifalaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlash, mehnat qilishning texnologiyalarga, xalqning tarixiy an'analari va udumlariga mos keladigan sohalarini barpo etish»dir⁷⁶.

Xalqaro ishchi kuchi migrasiyasi ham jahon xo'jaligi miqyosida ishlab chiqarishni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. 90 yillarda jahonda band bo'lgan ishchilarning 25 mln.ga yaqinrog'i ishchi kuchi migrasiyasini tashkil etib, asosiy rivojlanayotgan davlatlar hissasiga to'g'ri kelgan. Ishchi kuchi migrasiyasi qonuniy va noqonuniy migrasiyaga bo'linadi. 90 yillarda 5 mln.ga yaqin ishchi kuchlari noqonuniy ravshda bir davlatdan ikkinchi davlatga o'tganlar. Keyingi davrlarda rivojlangan mamlakatlar o'rtasida ham ishchi kuchi migrasiyasini ko'rish mumkin. Ayniqsa, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga bo'lgan qiziqish katta. Bu mamlakatlarda aholining 65% chetdan kelgan aholini tashkil etadi. Masalan: qator davlatlarda ishchilarning 85% chet elliklar, Birlashgan Arab Amirligida esa 90% ni tashkil etadi. Sobiq Ittifoq emirilgandan so'ng aholining

⁷⁵ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llariva choralari, T.: O'zbekiston, 2009, 18-19 betlar.

⁷⁶ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston». 1998 y. 382-bet.

chetga chiqishi sobiq ittifoq respublikalarida tezlashdi. Hozir chet el davlatlarida 20 mln.ga yaqin sobiq ittifoq fuqarolari yashaydilar, shulardan 8% ga yaqini mehnat qilish sharoitiga ega emaslar, garchan aksariyati oliy ma'lumotli, malakali mutaxassislar bo'lsa ham. O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning chet ellarda yakka tartibda faoliyat qilishlari uchun sharoitlar yaratilgan.

O'zbekiston aholisining soni va tarkibi, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotlar darajasi bilan boshqa regionlardan keskin farq qiladi. Bu farqlar tabiiy, tarixiy, milliy va ijtimoiy, iqtisodiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi. Uzoq vaqt davomida jumhuriyat uchun aholi o'sishining mustamlaka tipi xarakterli bo'ldi. Ya'ni tug'ilishning yuqori koeffisientiga o'limlarning o'ndan kam bo'lmagan darajasi to'g'ri keladi. Faqat keyingi yillarda tabiat va sog'liqni saqlash sohasida ilg'orroq tajribani qo'llash xalq turmush darajasini yaxshilashga birmuncha ta'sir ko'rsatdi. Tabiiy o'sish asosan qishloq aholisi hissasiga to'g'ri kelmoqda. Shahar aholisining o'sishiga tug'ilish bilan bir qatorda migrasiya jarayoni ham katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Aholining tabiiy o'sishi bilan mehnat resurslaridan samarali foydalanish muammosi kelib chiqmoqda. Ish joylarini qurib, foydalanishga topshirish aholi tabiiy o'sisidan sezilarli darajada orqada qola boshladi. Ishlab chiqarish tarmoqlarining hozirgi tuzilishi mehnatga yaroqli aholini barchasini o'z bag'riga olishga hali to'liq qodir emas.

Iqtisodiy o'sishning hozirgi bosqichi mehnat resurslari malakasini oshirish muammosini ko'ndalang qilib qo'yadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan fan va texnika rivojining o'sishi va ayniqsa, vujudga keladigan yangi tarmoqlar maxsus malakali bilimni taqozo qiladi. Ayniqsa, malakali milliy mutaxassislardan iborat bo'lgan ishchi kuchining yetishmasligi keskin bo'lib qilmqda. Uning asosiy sabablari qilib, respublika umumta'lim darajasida yetuk mutaxassislar tayyorlash tizimining hali yetarli darajada mukammal emasligini ko'rsatish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoiti talablariga javob beradigan darajada ishlab chiqarishni tashkil etishga bozor iqtisodiyotini yaxshi biladigan, marketing -menejment, moliya va kredit

masalalarini tushunadigan, tayyorgarlik ko'rgan menejer, ishbilarmon kadrlarga ega bo'lgandagina erishish mumkin. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov shunday degan edi: — «bozor o'zgaruvchan sharoitlarida mehnat qilishga layoqatli bo'lgan o'zimizning yuqori malakali mahalliy kadrlarimizsiz O'zbekistonning mustaqilligini tasavvur qilish qiyin»⁷⁷.

Shuning uchun ham respublikada «Ta'lim to'g'risida» qonun va Milliy ta'lim dasturlari qabul qilindi. Qabul qilingan Qonun va dasturga asosan kadrlarni kasb-hunarga yo'naltirish, ularni tayyorlash, qayta tayyorlash, malaka oshirish asosida yagona uzluksiz milliy ta'lim tizimini yaratishga asos solindi. Shunga asosan iqtidorli yoshlarni xorijiy mamlakatlarning yetakchi oliy o'quv yurtlariga, ilmiy markazlarga, firmalarga o'qishga va malaka oshirishga yuborilmoqda.

O'zbekiston industriyasi, o'tmishda asosan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki xomashyoni dastlabki qayta ishlashga yo'naltirgan edi. Ular respublikadan tashqaridagi yirik korxonalariga yuborilar edi. Xalq iste'mol mollarining salmog'i sanoat mahsuloti umumiy hajmda 25% dan oshmas edi. Ko'rinib turibdiki, O'zbekiston juda boy moddiy va mehnat resurslariga ega, faqat bu boyliklardan foydalanishni to'g'ri tashkil etish kerak.

5. O'zbekiston Respublikasining jahon xo'jaligiga qo'shilishining xususiyatlari

O'zbekiston o'zining mustaqilligini e'lon qilganidan keyin uning bevosita xalqaro bozorga kirishi jahon infrastrukturasi bilan bog'lanishi ob'ektiv reallikka aylandi. Ammo, buning iqtisodiy va siyosiy suverenitetidan tashqari yana bir qator sharoitlari bo'lishi kerak. Birinchi navbatda iste'mol bozorini to'yintirib, so'mning qadr-qimmatini tiklab, asta-sekin respublikaning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini sog'lomlashtirib borish kerak. Bu erda yana bir muhim muammolardan biri yetishtirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashdir. Ma'lumotlarga ko'ra,

⁷⁷ Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 55-bet.

mustaqillikka erishgunga qadar yetishtirilgan paxtaning 90% dan ortiqrog'i tola shaklidagi xomashyo sifatida eksport qilindi. Birgina Rossiyaning o'zida 10 mln.ga yaqin ishchi O'zbekiston paxtasini qayta ishlash sanoat korxonalarida ish bilan band bo'lgan. Bu degani O'zbekiston olishi mumkin bo'lgan milliy daromadning katta qismidan mahrum bo'lgan. Shuningdek, qayta ishlash sohasining rivojlanmaganligi sababli yetishtirilgan meva sabzavot mahsulotlarining 10% dan 40% gachasi iste'molchi dasturxoniga yetib bormasdan nobud bo'lmoqda.

Keyingi yillarda O'zbekistonning chet mamlakatlar bilan iqtisodiy hamda ilmiy-texnik aloqalarni rivojlantirish yuzasidan bir qator tadbirlar, qarorlar qabul qilindi.

Respublikada paxta tolasi eksporti hajmi yildan yilga kamayib bormoqda. 1930 yilda O'zbekiston jahon bozoriga chiqarilgan tovarlarning 80% paxta tolasini tashkil etgan bo'lsa, 1990 yilga kelib, ham eksportning 84,9% xomashyo tolasini tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2007 yilga kelib 30,8% tashkil etdi. Chunki, xomashyo sotish jahon bozorida juda kam samara beradi.

Bozorda asosan tayyor mahsulot yuqori baholanadi. Eksport hajmini tayyor mahsulot hisobiga oshirish O'zbekistonga chet el investitsiyalarini ko'plab jalb etishni taqozo etadi. 1997 yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi juda ko'p xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarni o'rnatdi. Shulardan, Xalqaro Millatlar Tashkiloti, Xalqaro Valyuta fondi, Jahon banki, Evropa tiklanish va rivojlanish banki va boshqalar.

O'zbekistonning iqtisodiy jihatdan rivojlanishida asosan chet el investitsiyalarni kiritish asosiy o'rin tutadi. Faqat 1997 yilda ularning hajmi 1,1 mlrd. dollarni tashkil etgan bo'lsa 2008 yildan boshlab u 1,7 milliard O'zbekiston iqtisodiga AQSh dollari miqdorida investitsiya sarflandi. O'zbekiston Respublikasining tovar va xizmatlar eksporti 2006–2007 yillarda 127,4 foizga ko'payib 8991,5 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Tashqi bozorda kon'yukturaning yomonlashuviga qaramasdan 2008 yilda, tashqi savdo aylanmasi 21,4 foizga oshdi, ayni vaqtda tovarlar va xizmatlar eksporti 28,7 foizga o'sdi.

Asosiy atama va tushunchalar

Halqaro iqtisodiy integrasiya, iqtisodiy xudud (zona), bo'jxona, industrial, yangi industrial, rivojlangan, rivojlanayotgan davlatlar, chetga kapital chiqarish, sohibkorlik, ssuda kapitali, portfel investitsiyalari, infratuzilma.

23-mavzu. XALQARO SAVDO VA SAVDO SIYOSATI

1. Xalqaro savdo haqidagi klassik nazariyalar va ularning shu kundagi ko'rinishlari

Xalqaro savdo qadimgi davrlardayoq bo'lgan. Grek, rim, arab, xitoy davlatlari qadimgi davrlarda hunarmandlik buyumlari, qimmatbaho toshlar, tirik tovarlar (qullar) bilan savdo-sotiq ishlarini amalga oshirganlar. O'rta asrlarda Venesiya, Xiva, Buxoro, Qo'qon shaharlarida savdo gullab yashnagan, lekin u davrlarda chet davlatlar bilan savdo aloqalari ommaviy tus olmagan. Pulning umumiy xarakterga ega bo'lmaganligi tufayli savdo ishlari barter ko'rinishida bo'lgan.

Yirik ilmiy kashfiyotlarning yaratilishi asosida orgtexnikalarni ishlab chiqarilishi natijasida sanoat inqilobi milliy iqtisodni jahon iqtisodiyotiga o'sib o'tishiga sabab bo'ldi. Davlatlar o'zaro savdo aloqalarini amalga oshirish bilan o'zaro manfaatdorlikka erishishga harakat qila boshladilar.

Jahon xo'jaligini shakllanishi iqtisodiyot nazariyasi Fani oldiga mamlakatlarni xalqaro iqtisodiy munosabatlarda qatnashishining foydalimi yoki yo'qmi degan muammoni aniqlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Bu muammo bilan savdoning vujudga kelishi davridan boshlab qiziqib kelinmoqda. XV-XVI asrlarda birinchi marta savdo munosabatlariga merkantilistlar e'tibor berganlar. Ular dastlab yopiq savdoni targ'ib qilgan bo'lsalar, keyinchalik ochiq savdoni qo'llash zarur ekanligini nazariy jihatdan asoslab berdilar. Bunday qarashlar A.Monkreten. U.Stafford, J.B.Kolber asarlarida aks ettirilgan. Merkantilistlarning g'oyalari XVII-XVIII asrlarda A.Smit davom ettirgan hamda o'zining «Mutlaq afzallik».

nazariyasiga asos solgan.

Bu nazariya ga muvofiq ba'zi bir davlatlar biror mahsulotni ishlab chiqarganda mutloq afzallikka, samaradorlikka erishadilar. Buning sababi bu davlatlarning o'zga davlatlarga nisbatan qulay bo'lgan tabiiy shart-sharoitga ega ekanligidir. Masalan: Hindistonda choy yetishtirish, Braziliyada kofe, O'zbekistonda paxta yetishtirish qulay va arzon. Sababi: tabiiy sharoit qulay.

Bu davlatlar uchun o'zaro yetishtirgan tovarlarni almashlash foydaliroq. Chunki O'zbekistonda kofe, choy yetishtirish mumkin bo'lsada, biz uchun samarasiz. Lekin ko'pgina davlatlar mutloq afzallikka ega bo'lmasalar-da xalqaro savdoda ishtirok etadilar. Bunday ziddiyatni ingliz iqtisodchisi D.Rikardo o'zining nisbiy afzallik nazariyasida tushuntirib bergan. Aynan bir xil tovar ishlab chiqaruvchi boshqa davlatlarga nisbatan mehnat unumdorligi yuqori bo'lganligi sababli samaraga ega bo'ladi, uning tovari kam xarajat talab etadi. Natijada tovarlarni sotgan davlatlarga nisbatan ustunlikka ega bo'ladi.

Xalqaro savdo mamlakatlar o'rtasidagi savdo-sotiq tovarlarni chetdan olib kelish (import) va chetga chiqarish (eksport) bilan xarakterlanadi. Xalqaro savdoning iqtisodiy asosi xalqaro mehnat taqsimotidir. Xalqaro savdo asosida dunyoda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslar qaytadan taqsimlanadi. Jahon savdosining tuzilishini 60% xomashyo materiallari, 40% tayyor mahsulotlar tashkil etadi.

Xalqaro savdoning elementlariga eksport, import, reeksport, reimportlar kiradi. Reeksport deganda o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi davlat uchun olib sotiladigan tovarlar kiradi. Reimport esa iste'molchi mamlakatlardan reeksport qilingan tovarlarni sotib olishni ifodalaydi.

Reimport - reeksport tovarlarni xarid qiluvchi iste'molchilar hisoblanadi. Xalqaro savdo oboroti import va eksport tovarlarining pulda ifodalangan yig'indisi hisoblanadi. Tashqi savdo sharoitida mamlakat daromadlarining modeli quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

Daromad = iste'mol + investitsiyalar + eksport - import.

Import bilan eksport o'rtasidagi farq savdo balansining qoldig'i (saldosi) hisoblanadi, ya'ni sof eksportni o'zida

ifodalaydi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan buyon eksport sohasida ijobiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishildi. Garchan tovarlar va xizmatlar eksport i AQSh dollari qiymatida 1977 yilda 4,4 foizga, 1998 yilga kelib 20,0 foizga kamaygan bo'lsa ham. 2002–2003 yillarda 28,0 foizga ko'paydi va 3725,0 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. 2008 yilda tashqi bozor konyukturasi yomonlashuviga qaramasdan, savdo aylanmasi 21,4 foizga ko'paydi. Ayni vaqtda tovarlar va xizmatlar eksporti 28,7 foizga ko'paydi. Umumiy eksport hajmida xomashyo bo'lmagan tovarlarning ulushi 71 foizdan ortiq bo'lgan. Paxta tolasini chetga sotish esa, 2003 yilga nisbatan 2008 yilga kelib 20 foizdan 12 foizga kamaygan⁷⁸.

Bu jarayon Respublikamiz uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buni Prezidentimiz ham o'z asarlarida ta'kidlab o'tganlar: «Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga o'zining jahon hamjamiyatidagi integrasiyalashuvini ta'minlashga Xalqaro moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlar xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro moliya korporasiyasi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki va boshqalar ham katta yordam ko'rsatmoqda. Biz mamlakatimizning har yili Davos shahrida o'tkazilgan jahon iqtisodiy anjumanida qatnashishi katta ahamiyatga ega, deb bilamiz. Anjumanda qatnashgan O'zbekiston uchun uning imkoniyatlarini tanishtirish, chet el investitsiyalarini jalb etish uchun muhim ahamiyatga molik»⁷⁹.

Natijada O'zbekiston Respublikasining 2008 yildagi tashqi savdo aylanmasida ijobiy saldoga ega bo'ldi. Bu respublika iqtisodiyotini makroiqtisodiy barqarorlik asosida rivojlantirishni ko'rsatadi.

2. Savdo siyosati: nazariya va tajriba. Savdo siyosatini amalga oshirish vositalari

⁷⁸ Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. O'zbekiston ovozi, 2009 yil 14 fevral

⁷⁹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari, Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 160–161 betlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashqi iqtisodiy aloqalar, savdo faoliyati davlat tomonidan boshqariladi. Boshqarish huquqiy asoslarni vujudga keltirish asosida amalga oshiriladi. Bu jarayon respublikamiz uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buni Prezidentimiz ham o'z asarlarida ta'kidlab o'tganlar: «Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvini ta'minlashga iqtisodiy hamkorlik sohasidagi ko'pgina nufuzli xalqaro tashkilotlarning teng huquqli a'zosi bo'lishi qisqa vaqt ichida Respublika Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro mehnat tashkiloti, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro elektr aloqa uyushmasi, Osiyo va Tinch okeani iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi, Evropa qayta tiklash va taraqqiyot banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Xamdo'stlikning mintaqaviy iqtisodiy tashkiloti, Bojxona hamdo'stligi kengashi va boshqa shu kabi mashhur xalqaro iqtisodiy hamda moliyaviy tashkilotlarga qabul qilinishi, ...iqtisodiyotimizning chet el investitsiyalarning keng jalb qilish, chet ellik investorlarning huquqlari va manfaatlari ishonchli himoyalashining kafolatlarini ta'minlashi bo'yicha qonun asoslari qabul qilinishi katta ahamiyatga ega bo'ladi»⁸⁰.

Xalqaro savdo, xalqaro savdo siyosatini amalga oshirishni taqozo etadi. Xalqaro savdo siyosati, milliy siyosatdan darajasi va xarakteri jihatidan tubdan farq qiladi.

Davlat tashqi iqtisodiy savdo aloqalarini amalga oshirish masadida ochiq savdo siyosati (**fritrederlik**) va yopiq savdo siyosatini (**proteksionizm**)ni amalga oshiradi.

Ochiq savdo siyosati (fritrederlik) milliy iqtisodni himoya qilish va rivojlantirish maqsadida amalga oshiriladi. Yopiq savdo siyosati (**proteksionizm**) merkantilizmning ilk rivojlanishi davrida vujudga kelgan bo'lib, davlat budjetining daromad qismining katta qismi boj solig'i hisobida tarkib topgan. **Proteksionizm** siyosati chet el tovarlariga har xil to'siqlar qo'yish yordamida amalga oshiriladi. To'siqlar turli ko'rinishlarda bo'ladi:

1. **Bojxona tariflari:** Tariflar importga solinadigan soliqlardir. Tariflarning ikki xil turi mavjud. Chet eldan

⁸⁰ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston» 1998 y. 143-144. 208 betlar.

kelayotga. tovarlardan daromad olish uchun hamda ichki bozorni chet el tovarlari kirib kelishidan ma'lum darajada himoyalash uchun aksiz solig'i hisoblanadi. Fiskal tariflar davlat tomonidan pul mablag'lari oqib kelishini ko'paytirish maqsadida qo'llaniladi.

2. Kvotalar: Muayyan nomdagi va turdagi import qilinadigan tovarlar miqdorini chegaralab qo'yish hisoblanadi.

3. Demping – o'zga davlat tovarlarini sotishga to'sqinlik qilish maqsadida milliy mahsulotlar bahosini tushirish.

4. Kelayotgan import tovarlarga olgan lisenziyasini talab qilish.

3. Tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish. O'zbekistonning xalqaro savdo tashkilotiga qo'shilishi

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning oliy shakli bu jahon xo'jaligidagi integrasiya aloqalaridir. Iqtisodiy integrasiya g'oya murakkab jarayon bo'lganidan unga xos hodisalarni hisobga olgan holda uni baholash mumkin.

Jahon xo'jaligidagi iqtisodiy integrasiya milliy bozorlar va mamlakatlar milliy xo'jaliklari o'rtasida uzviy bog'liq hamjihat rivojlanishini ta'minlash turli mamlakatlar doirasida resurslarning erkin harakat qilishi, yagona umumiy bozor tashkil qilish maqsadida birlashuvdir.

Milliy mudofaa xavfsizligini ta'minlashni asosiy vazifasi, ish bilan bandlik darajasini oshirish, boshqa mamlakatlar tomonidan iqtisodiyotdagi barqarorlikni buzish, hali o'zi tiklab olmagan yosh tarmoqlarni himoya etish, milliy bozorni chet el firmalarining demping (tovarni foyda ko'rmasa ham bozorni egallash maqsadida arzonlashtirib sotish) siyosatidan himoya etish, chet eldan arzon ish kuchini kirib kelishidan himoya etishdir.

Xalqaro mehnat taqsimoti qancha chuqur bo'lsa va ishlab chiqarishdagi kooperasiya aloqalari qanchalik mustahkam bo'lsa, iqtisodiy integratsiya shunchalik muvaffaqiyatli va turli shakllarda rivojlanadi. Shuning uchun ham 1947 yili 23 ta davlat o'rtasida savdo va boj siyosati bo'yicha «Xalqaro tarifni belgilash va savdoni amalga oshirish bitimi» tuzildi. Hozirgi davrda bu bitimga 111 ga yaqin davlatlar a'zo bo'lib, kelishuv Qoidalari asosida

xalqaro savdoning 85 foizi amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi ham 1999 yilda kuzavchi sifatida shu tashkilotga a'zo bo'ldi.

1994 yilda davlatlar o'rtasida kelishmovchilik bo'lishi natijasida tashkilot inqirozga yuz tuta boshladi. Uganda raundida 1994 yildan boshlab, tashkilotning nomi (GATT) Xalqaro savdo tashkiloti (XST), deb nomlanadi.

Natijada davlatlar o'rtasida tariflar erkin savdo zonalarini aniqlash o'zaro savdo-sotiq yuzasidan olib boriladigan qonun qoidalar davlatlarning manfaatlarini himoyalash maqsadida qaytadan ko'rib boshlandi. Rimda Xalqaro Evropa iqtisodiy uyushmasi (EIU) tashkil topdi. Bu uyushmaga 13 ta davlat a'zo bo'lib u «umumiy bozor» nomini oldi. Umumiy bozor uyushmasining asosiy maqsadi shu uyushmaga a'zo bo'lmagan davlatlar tovarlari uchun umumiy boj tizimini joriy etish, umumiy bozor uyushmasiga a'zo bo'lgan davlatlar o'rtasida ishchi kuchi va kapitalni erkin harakat qilishini ta'minlash, iqtisodiy sohada o'zaro manfaatdor bo'lgan umumiy siyosatni ishlab chiqishdan iborat bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillik davrining boshlarida jahon savdo bozorlariga chiqishda ma'lum darajada chegaralangan edi. Hozir esa respublika o'zining mahsulotlari paxta tolasi, benzin, gaz, oltin, texnika va avtomobil va, boshqa tayyor mahsulotlari bilan jahon bozorida o'z o'rnini egallamoqda.

4. Savdo balansi va uning tarkibiy tuzilishi. Savdo balansini tartibga solish usullari

Har bir davlat ma'lum vaqt davomida iqtisodiy aloqalarning borishi haqida ma'lumotlarni to'playdi. Tashqi savdoning chet davlatlarda qanday ahvolda olib borilayotganligini ifodalaydigan ma'lumotlardan biri **to'lov balansi** hisoblanadi. Agarda mamlakatga kirib kelayotgan mablag'lar nisbiy bo'lsa, **to'lov balansi salbiy** bo'ladi. To'lov balansi passiv bo'lganda, kamommad chet davlatlarga qimmatbaho qog'ozlar (zayom) sotish yoki Markaziy bank zahiralari qoplash hisobiga to'latiladi. Har qanday davlatning rasmiy valyuta zahiralari

chegaralangandir. Shuning uchun to'lov balansining uzoq, muddat kamomadli holda bo'lishi davlatning valyutalarini behudaga sarflanishiga, isrof bo'lishiga sabab bo'ladi.

Bunday davlat to'lov balansini muvozanatli holga ketirishga harakat qilishi kerak. Davlatlar to'lov balanslarini xalqaro valyuta fondining (XVF) tavsiyalari asosida tuzishlari kerak. Bu murakkab hujjat yuzdan ortiq bo'limlardan iborat. To'lov balansi bojxona xizmatchilarining ma'lumotlari asosida tuziladi. Chunki, xalqaro savdodagi tovarlar harakatining real ko'rinishi bojxonalaridan o'tadi.

Savdo balansi davlatning xalqaro miqyosdagi faoliyatining jamini o'zida ifodalaydi, odatda bir yil muddatga tuziladi. Xalqaro valyuta fondining talabiga binoan savdo balansi:

- joriy operatsiyalar balansi;
- pul kapitallari balansi;
- rasmiy valyuta zahiralarning pirovard

holdagi o'zgarishlarini o'z ichiga oladi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar valyutalarni xarid qilish va sotish operatsiyalaridan iborat bo'lganligi sababli savdo balansida valyutalarning kirishi (+) va chiqib ketishi (-) belgilarda ifodalanadi.

Quyidagi 1-jadvalda respublika tashqi savdosining 2002–2003 yillarda jahon kontingentlari bilan savdo kilish ma'lumotlari keltirilgan.

2006–2007 yillarda respublika bo'yicha savdo balansida aktiv bo'lib 6389,9 mln. dollardan 8991,5 mln. dollarga o'sgan yoki 1,4 marotaba ko'paygan.

To'lov balansi savdo balansiga nisbatan keng ma'noga ega. To'lov balansida davlatlar o'rtasida amalga oshiriladigan turizm, ish kuchi migrasiyasi, kapital almashish, investisiya sohasiga tegishli bo'lgan mablag'larning nisbati ham olinadi.

**O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy
faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari (mln.doll.)**

Ko'rsatkichlar	2006 yil	2007 yil	2007 yil 2006 yilga nisbatan foiz hisobida
Tashqi savdo aylanmasi	11171,4	14227,1	127,4
Shu jumladan:			
MDH davlatlari	474,6,1	6994,8	147,4
Xorijiy davlatlar	6425,3	7232,3	112,6
Eksport	6389,8	8991,5	140,7
Shu jumladan:			
MDH davlatlari	268,5,5	4273,0	159,1
Xorijiy davlatlar	3704,3	4718,5	127,4
Import	4781,6	5235,6	109,5
Shu jumladan:			
MDH davlatlari	2060,6	2721,8	132,1
Xorijiy davlatlar	2721,0	2513,8	92,4
Savdo balansi	6389,9	8991,5	140,7
MDH davlatlari	2685,5	4273,0	159,1
Xorijiy davlatlar	3704,3	4718,5	127,4
Tashqi savdo aylanmasini tarkibi			-
MDH davlatlari	100	100	-
Xorijiy davlatlar	42,8	18,3	-
	57,2	31,7	-

Kommersiya operatsiyalarining xalqaro hisoblari naqd pullarsiz amalga oshiriladi. Shuning uchun uning ma'lumotlari buxgalteriya hisobotlaridan olinadi. Xalqaro hisoblar erkin almashtiriladigan valyutada, o'zaro tovar ayirboshlash formasida va kliring savdosi yordamida amalga oshiriladi.

Kliring – degarda (inglizcha aniq, tozalash) o'zaro tovar almashishi jarayonida vujudga kelgan farqni xalqaro valyuta yordamida to'lash tushuniladi. Banklararo kliring va xalqaro valyuta kliringlari mavjud. O'zbekiston Respublikasining MDH va uzoq xorijiy davlatlari bilan savdo holati 1-jadvalda keltirilgan⁸¹.

O'zbekiston Respublikasi 2007 yildagi savdo aloqalarida, tashqi savdo faoliyatida tovar aylanmasining 49,1 foizi, eksportni, 47,5 foizi importni va 52,2 foizi MDH mamlakatlariga to'g'ri kelgan.

⁸¹ O'zbekiston statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Mamlakatlarning o'zaro va umumjahon miqyosidagi aloqalarining chuqurlashuvi, ularning shakllarini yangilanib borishi insoniyatning iqtisodiy umumiyligini kuchaytiradi, jahon xo'jaligini yangi bosqichga olib chiqadi.

Asosiy atama va tushunchalar

Boj solig'i, aksiz solig'i, demping, tovar almashuvi, eksport, import, reeksport, reimport, savdo balansi, aktiv balans, passiv balans, proteksionizm, fritiderlik.

24-mavzu. VALYUTA TIZIMI VA VALYUTA MUNOSABATLARI

1. Xalqaro valyuta tizimi, uning tuzilmasi, faoliyat qilish sabablari va shakllanish bosqichlari

Jahon xo'jaligi aloqalarni yaxshi yo'lga qo'yilgan valyuta munosabatlari tizimisiz tasavvur etish mumkin emas. Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro to'lov aylanmasida pulning harakat qilishi boshlanishi bilan vujudga kelgan. Valyuta munosabatlari taraqqiyoti ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, jahon xo'jaligi tarkibining o'zgarishi bilan bog'langandir.

Valyuta munosabatlari – bu davlatlar o'rtasida tashqi savdoga kapital chiqarish, foydani olib chiqish, zayom va subsidiyalar olish, fan va texnika sohasida ayirbosh qilish turizm va boshqa shunga o'xshash xo'jalik aloqalariga xizmat qiluvchi jahon puli amal qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlardir.

Valyuta munosabatlari taqsimot va almashuv sohasida amal qiladi. Lekin nisbatan mustaqil holda to'lov balansi, valyuta kursi, kredit va hisob operatsiyalari orqali jahon iqtisodiyoti ahvoliga, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning, ayrim mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga, ularning xalqaro iqtisodiy aloqalarini turli ko'rinishlarida ta'sir o'tkazadi.

Bunda davlatlar o'rtasida hisob-kitob bir maromda, silliq ko'chmaydi, o'zaro nizolar va kelishmovchilik ostida bo'ladi.

Hozirgi zamon valyuta munosabatlarining ijtimoiy-iqtisodiy vazifasi, jahon xo'jaligining samarali rivojlanishi uchun zarur bo'lgan sharoitni yaratishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish hamda ma'lum dasturlar moliya, kredit, soliq, valyuta siyosati narxlarini nazorat qilish hamda bilvosita ta'sir ko'rsatishning boshqa choralari yordamida amalga oshiriladi» degan edi⁸².

O'zbekiston Respublikasi xalqaro valyuta munosabatlarida teng huquqli sub'ekt sifatida qatnashish uchun xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlar — Xalqaro valyuta fondiga, Xalqaro qayta tiklash va rivojlantirish bankiga, Osiyo taraqqiyot bankiga a'zo bo'ldilar.

Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega. Milliy valyuta tizimi mamlakatning pul tizimining bir qismi bo'lib, uning doirasida valyuta resurslari shakllantiriladi va foydalaniladi, xalqaro to'lov oboroti amalga oshiriladi.

Unga quyidagi asosiy belgilarning bo'lishligi hosdir:

- milliy valyuta birligi;
- rasmiy tilla valyuta rezervi;
- pul birliklari qiymatining oltin baravarida kurs shakllanishining tengligi;
- valyutani qaytarish sharti;
- valyutaga cheklashning bor yoki yo'qligi;
- davlatning tashqi hisob tartibi;
- milliy valyuta bozori va oltin bozorini tartibi;
- mamlakat valyuta munosabatlarini boshqarishni ta'sis etuvchi milliy huquqi.

Milliy valyuta tizimi pul tizimining tarkibiy qismidir. Uning o'ziga hosligi mamlakat iqtisodiyotining, shuningdek, tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanganlik darajasi sharoiti bilan belgilanadi.

Valyuta munosabatlarini tartibga solishda milliy valyutani mustahkamlash katta iqtisodiy ahamiyatga ega. «Milliy valyuta

⁸² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 43-bet.

birinchi bosqichda tovar massasi bilan ishonchli ravishda mustahkamlangan, dunyo valyutasi bilan bog'langan va kafolat topgan holda respublikada almashtiriladigan bo'ladi... Unga biror narsa sotib olish mumkin bo'lgandagina u o'z qiymatini, harid qilish qobiliyatini saqlab qoladi⁸³,

Jahon valyuta tizimi bu — jahon xo'jaligining rivojlanishi va davlatlararo kelishuviga muvofiq huquqiy mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlari shaklidir. Uning asosiy belgilari quyidagilardan:

- milliy va jamoa valyuta mablag'i va oltin rezervining tarkibi va tuzilishi;
- teng valyuta va kurs mexanizmi;
- o'zaro valyutani qaytarish sharti;
- valyuta miqdorining cheklanishi;
- xalqaro hisob shakli;
- xalqaro munosabatlarni tartibga solib turuvchi xalqaro kredit tashkilotining huquqiy holatidan iborat.

Shuni ta'kidlash kerakki, xalqaro valyuta tizimi milliy valyuta tizimlari asosida harakat qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul mablag'larini, shu jumladan valyutani almashtirish va sotish yirik tijorat banklari vositasida amalga oshiriladi. Bu banklar orqali savdo va boshqa tashqi iqtisodiy operasialarni amalga oshirish natijasida mijozlar ushbu bankka pul qo'yish va uni boshqa mamlakatga boshqa turdagi valyuta bilan almashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Xalqaro valyuta bozorining yirik markazlari Tokio, Nyu-York, Bryussel shaharlari hisoblanadi.

Xalqaro valyuta tizimi o'z taraqqiyotida uch bosqichni bosib o'tgan. Xalqaro valyuta tizimining birinchi bosqichi XIX asr ohirida oltin andoza asosida yuzaga kelgan bo'lib, bunda ayrim mamlakatning milliy valyutasi bozorda oltinga erkin almashtirilgan. Bu valyuta tizimi XX asr boshlaridagi buyuk depressiya davrida barbod bo'ldi. Ikkinchi bosqichda 1944 yil AQSHda Bretton-Vuds konferensiyasida rasmiylashtirilgan valyuta kursining oltin andozasi saqlanib qolindi. Lekin bunda AQSH dollari oltin va valyuta almashinuvida bosh vositachi qilib

⁸³ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sur'i. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 52. 166–bellar.

belgilandi. Bu ikkala vositada ham valyuta kursi hukumat tomonidan oltinni jahon bozoridagi bahosiga ko'ra belgilab qo'yish asosida amalga oshirildi.

Ushbu konferensiyada «Xalqaro valyuta fondi» tashkil etildi.

1971 yilga kelib AQSh hukumati dollarini oltinning rasmiy bahosi bo'yicha almashtirib olishdan bosh tortdi. Chunki, bu davrga kelib jahondagi pul zahirasining o'sishi qazib olinayotgan oltin miqdoriga bog'liq bo'lib qoldi. Shuningdek, oltin zahiralarning o'sishi, xalqaro savdo va moliya miqyoslarining o'sishidan orqada qola boshladi.

Bu orada chet mamlakatlarga chiqib ketgan AQShning dollari miqdori ko'payib savdo balansida kamomad ortib ketdi, hozirda amal qilib turgan uchinchi bosqich 1976 yilda HVF tomonidan joriy etilgan bo'lib, davlatlar o'rtasida valyuta munosabatlari milliy pul birligining o'zgarib turuvchi, suzuvchi kurs asosida harakat qilishini belgilashdan boshlanib hozirgacha davom etib kelmoqda. Mamlakat agarda quyidagi uchta shartni bajarsa oltin andoza qabul qilgan hisoblanadi: o'zining pul birligiga ma'lum miqdorda oltin o'rnatish; mavjud oltin zahirasi bilan taklif pul miqdori o'rtasida qat'iy nisbatni saqlash; oltinning erkin eksport va importiga qarshilik qilmaslik. Bunga ko'ra, agarda har qaysi davlat o'zining pul birligiga oltin holatini belgilasa, turli milliy valyutalar o'zaro belgilangan nisbatlarga ega bo'ladi. Masalan; AQSH o'z dollarini 0,1gramm oltinga tenglashtirsa, Angliya esa funt sterlingni 0,2 gramm oltinga, demak bir funt sterling ikki dollarga teng. Ammo «Oltin andoza» tizimiga ko'ra mamlakat milliy valyutasini joriy etish uchun; albatta o'z oltin zahirasiga ega bo'lmog'i kerak va oltin zahirasi tugasa «Oltin andoza»dan voz kechishga majbur bo'ladi.

Hozirgi vaqtda amal qilayotgan xalqaro valyuta mexanizmining asosiy ko'rinishlari quyidagicha. Valyuta birligini oltinga bog'liqligi yo'qoldi. Natijada o'zgarmas baho belgilash ham yo'q bo'ldi. Oltin nafaqat ichki, hatto jahon bozorida ham umum to'lov vositasi pul rolini bajarishdan to'xtadi.

Shuning uchun kollektiv valyuta birligini yaratishga erishilmaganligi uchun dollar valyuta moliya mexanizmida asos bo'lib qolmoqda va xalqaro muammolarda kredit to'lovi vositasini bajarimoqda, bosh valyuta rezervi rolini o'ynamoqda.

Shuning uchun «Umumiy bozor»ga kiruvchi davlatlar o'zlari uchun umumiy valyuta tizimini shakllanirishga qaror qildilar. Bu valyuta — Evropa valyuta tizimi (EVT) bo'lib, u 1979 yilning mart oyidan boshlab shu kungacha amal qilib kelmoqda.

Buning uchun Evropa Markaziy Bankini tashkil etish va Evropa Davlatlarining Milliy Banklari uning bo'limlariga aylanishi belgilangan. Hozirgi kunda Evropa iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo bo'lmagan davlatlarning banklari ham bu valyutalar yordamida hisob-kitoblarni olib bormoqda. Hozirgi kunda Evropa valyutasining muomalaga qo'shilishi ham yagona valyuta tizimining Yangi turi vujudga kelmaganidan dalolat beradi. Buning sababi davlatlarning manfaatlari o'rtasida juda kata farqning mavjud ekanligidir.

Osiyo, Afrika va London Amerika davlatlarida ham bir necha xil jamoa valyutasi mavjud bo'lib, uning hisob-kitobi Arab valyuta fondining dinorini, AND paktining AND pessosida va Afrika davlatlari va uning doirasiga kiruvchilar Fransiya frankida hisob-kitob yuritadilar. Xalqaro valyutaning eng asosiy xususiyatlaridan biri uni konvertasiyalashuvidir. Ya'ni, milliy ichki pul valyutasi chet el davlatlari valyutalari bilan almashinuvidir.

Valyutalarni konvertasiyalashuvi ya'ni almashuvi erkin, qisman va almashmaydigan valyutalarga bo'linadi. Erkin almashuvchi valyutalar belgilangan xalqaro kurslarda barcha chet el valyutalari bilan almashinadi. Masalan: AQSh dollari, Kanada dollari, Yaponiya yeni bunga misol bo'la oladi. Ayrim milliy ichki valyutalar cheklangan darajada xalqaro muomalalarda bo'lishi mumkin. Masalan: tovar-pul munosabatlarida faqat tovar operatsiyalarida konvertasiya bo'lmaydigan milliy valyuta faqat ichki to'lov muomalasida qo'llaniladi. Milliy valyutalarning konvertasiyalashuvi ichki va tashqi konvertasiyalashuviga bo'linadi. Tashqi valyuta konvertasiyalashuvida chet elning yuridik va fuqarolik huquqiga ega bo'lgan shaxslar bemaolol milliy valyuta ko'rinishida to'lovni amalga oshirishlari yoki milliy valyuta ko'rinishida aktivlarga ega bo'lishlari mumkin. Ichki konvertasiyada faqat chet el valyutasini davlatning o'zida harid qilish va ayrim to'lash hisob-kitoblarini amalga oshirish mumkin.

2. Valyuta kursi va harid qobiliyatining ustunligi

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Milliy valyuta – milliy iftihar, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli boylik va mulkdir... o'z valyutamiz tovar bilan barqaror ta'minlangan taqdirdagina real kuch va obro'ga ega bo'ladi... valyutaning barqaror amal qilish uning muhimligi, erkin almashtiruvchi yetarli valyuta zahirasi bo'lishiga bog'liq... milliy valyutani mustahkamlashning eng muhim sharti inflyasiyaga qarshi baquvvat, puxta o'ylangan siyosat o'tkazishdir», – degan edi⁸⁴.

Bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan narxi valyuta kursi deb ataladi. Masalan: AQSh dollari 85,5 so'mga yoki nemis markasi 47,25 so'mga teng va hokazo. Yoki teskarisi agarda milliy valyuta chet el valyutasiga tenglashtirilsa, teskari tenglashtirish deyiladi. Masalan: 1 so'm = 0,0117 AQSh dollariga, 1 so'm = 0,0212 nemis markasiga va hokazo. Agrar valyuta narxi oshsa, kurs yuqorilashgan bo'ladi yoki aksincha. Valyuta tovar bo'lganidan uning narxini belgilovchi asos bo'lishi kerak. Shunday asos valyutalar «harid qobiliyatining pariteti» deyiladi, uni valyuta birligini qurbi, ya'ni uning harid qobiliyati belgilaydi. Masalan: 1 dollar, 1 marka, 1 so'm, 1 tangaga nima olish mumkin, shunga qarab valyuta kursini hisoblashda eng muhim tovarlar narhiga qarab har bir valyutaning kursi aniqlanadi.

Valyutaning harid qilish qobiliyati quyidagicha belgilanadi.

$Vhq \ R \text{ dollarda} / R \text{ so'mda} = \text{dollar miqdori} / \text{so'm miqdori} = 1/85$

R – baho savatchasi

Vhq – valyutaning xaridorgir qilish qobiliyati

Valyuta harid qilish qobiliyati pariteti nazariyasiga XX asr boshlarida shved iqtisodchisi G.Kassel (1886–1945) asos solgan. Bu nazariyaga asoslangan holda xalqaro iqtisodiy tenglashuvlar asosida, Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotlari ish yuritmoqdalar. Inflyasiya davrlarida pulning jamg'arish vazifalarini chet el valyutalari amalga oshiradi.

⁸⁴ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston» 1998 y. 369, 371, 373. 374–betlar.

Bu davrda chet el valyutalari qiymati oshadi.

Valyuta kursi ayirboshlash kursi deb ham ataladi. Biror davlat valyutasi bahosining boshqa valyutaga nisbatan pasayishi **devolvasiya** deyiladi. Bahosining ko'tarilishi esa **revolvasiya** deyiladi. Valyuta kursi ikki turga bo'linishi mumkin:

– qat'iy o'zgarmaydigan kurs – valyutalar narxi barqaror turadi;

– suzib yuruvchi kurs – valyutalar kursi o'zgarib turadi, ammo ma'lum chegarada yuz beradi, ya'ni kurs cheksiz oshib yoki kamayib ketmaydi.

Valyuta kursi ta'sirida eksport yoki import ustivorligi ta'minlanadi. Bozor o'zgarsa resurslar oqimi ham o'zgaradi. Valyuta kursining o'zgarishlari bevosita iqtisodiyotga tasir etganida uni o'zgartirish bilan iqtisodiyotga tartib beriladi. Valyuta kursi pul qadriini ifodalaydi. Valyuta kursi deb chet el valyuta qiymati birligini milliy valyuta birligini qiymatiga tenglashtirishga aytiladi.

Valyuta bahosi va valyuta bozori depozitlari valyuta kurslariga va banklarga qo'yilgan valyutalarga to'lanadigan foizlarga bog'liq bo'ladi. Masalan: AQSh va GFR foizi 5 ga teng. GFR foizni 7 ga oshirdi. AQShda esa o'zgarmadi. Bunday sharoitda kapital AQShdan Germaniyaga o'tkazila boshlashiga sabab bo'ladi. Bu o'z navbatida valyuta migratsiyasiga olib keladi.

Valyuta migratsiyasi kapital kursini o'zgartirishga olib keladi. Valyuta kursining o'zgarishi iqtisodiyotning turli sohalariga har xil ta'sir qiladi. Eksport ga ishlovchi korxonalariga valyuta kursining pasayishi qulay uning ortishi esa zarar keltiradi. Iqtisodiyotda shunday qoida bor, milliy valyutaning kursi oshganda import uning kursi pasayganda esa eksport qulay bo'ladi.

3. Valyuta kursini davlat tomonidan boshqarish

O'zbekiston Respublikasi ko'p tomonlama xalqaro iqtisodiy hamkorlik tashkilotlari faoliyatida qatnashmoqda. Birlashgan Millatlar tashkilotining iqtisodiy muassasalari, Jahon banki, Xalqaro Valyuta Fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuv tashkiloti kabi va boshqa obro'–

e'tiborli xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi hamda ularda faol siyosat o'tkaza boshladi, jahon iqtisodiyotiga qo'shilishidan iborat bo'lgan strategik integrasion vazifa - O'zbekistondagi barcha xo'jalik sub'ektlarining tashqi dunyo bilan o'zaro aloqalari uchun teng huquqli va milliy manfaatlariga mos keladigan shart-sharoitlar yaratish asosida xalqaro valyuta moliya va savdo mexanizmlariga bevosita qo'shilish nazarda tutiladi»⁸⁵.

Valyuta munosabatlarini davlat tomonidan va davlatlararo miqyosda tartibga solish valyuta siyosati asosida amalga oshiriladi.

Valyuta siyosati - davlat muassasalari va hukumatlararo tashkilot tomonidan qabul qilingan dasturga muvofiq o'tkaziladigan iqtisodiy tadbirlar yig'indisidan iboratdir. Valyuta intervensiyasi orqali milliy ichki valyuta kursini ushlab turadi. Valyuta intervensiyasi yirik davlatlarning chet el valyutalarini sotib olish yo'li bilan valyuta kurslarini oshuvi yoki kamayishiga ta'siridir. Davlat o'z valyuta kursini oshishidan manfaatdor bo'lsa, u chet el valyutalarini sotib milliy valyutalarni sotib oladi yoki milliy valyuta kursini tushirish uchun chet el valyutasini sotib oladi. Valyuta intervensiyasini odatda, Markaziy banklar amalga oshiradi. Davlat qat'iy valyuta kursini o'tkazish yo'li bilan ham valyuta siyosatini o'tkazadi, yoki ma'lum muddatga boshqariluvchi valyuta kursi siyosatidan ham foydalaniladi.

Valyuta kursini o'zgarishi iqtisodiyotni ahvoliga sezilarli darajada ta'sir etadi. Shuning uchun u mamlakat va davlatlararo munosabatlarda tartibga solinadi. Respublikada tashqi savdo aloqalarini kengaytirish maqsadida tovarlarni import qilish uchun bojxona to'lovlarini bekor qildi. Mahsulotlarni eksport qilish uchun bojxona to'lovlari kamaytirildi, qo'shma korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar eksport qilishda bojxona to'lovlaridan ozod qilindi. Korxonalar valyuta tushumining bir qismi korxonalar manfaatdorligini oshirish uchun ularning ixtiyorida qoldirildi. Davlatning valyuta kursiga ta'sir etishning to'g'ri va bilvosita usullari bor. Ochiq iqtisodiyot sharoitida bilvosita

⁸⁵ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 269, 271- betlar.

usullarga pul-kredit va moliyaviy siyosatni butun vositalari kiradi. Milliy valyuta kursiga muomaladagi pul hajmi, real foiz stavkasi: inflyatsiya sur'atlari ta'sir ko'rsatadi. Valyuta siyosatida diskont siyosat (bank tomonidan olinuvchi foiz) ya'ni ma'lum davr o'tganidan so'ng to'lanadigan daromadni hozirgi davrga va harakatdagi foiz stavkasiga keltirishni va tashqi valyuta bozorlarida valyuta intervensiyasini ajratib ko'rsatish mumkin.

AQSHda 70-yillarda dollar kursi pasayishi tendensiyasi kuzatilgan. 70-yillarning oxirida esa, AQSH hukumati dollarni quvvatlash rejasini qabul qildi. U bank hisob stavkasini oshirish va yirik ko'lamda valyuta intervensiyasini nazarda tutar edi. Ushbu rejani amalga oshirish boshida dollarni kursini pasaytirishni to'xtatish, so'ngra esa 80-yillarda oshirish imkonini berdi. Bunga faqat yuqorida qayd qilingan vostalar bilan birga o'sha davrda o'tkazilgan qattiq pul-kredit siyosati orqali erishilgan.

Valyuta kursini tartibga solish devalvasiyaga valyuta kursini pasayishiga va revalvasiyaga (valyuta kursini ko'tarish)ga qaratilgan bo'lishi mumkin. Bu ushbu davrda hukumat oldiga qo'yilgan maqsadlari va mamlakat iqtisodiyotidagi ahvolga bog'liq bo'ladi. U valyutani devalvasiyaga suyanib jami talabni eksport imkoniyatlarini hisobga oshirishni yoki uni revalvasiya bilan cheklash mumkin.

Mamlakatlar markaziy banklari o'zlarining valyutalarini tashqi bozorda sotish yoki sotib olish yo'li bilan valyuta intervensiyasini amalga oshiradilar. Valyuta kursini devalvasiyasini amalga oshirish uchun valyuta bozorlarida o'zini valyutasini taklifini oshirish zarur. Bu pulni qo'shimcha emissiya hisobiga amalga oshirish mumkin. Agar valyuta intervensiyasi revalvasiyaga qaratilgan bo'lsa, unda mamlakat Markaziy banki o'zining milliy valyutasini o'zining ixtiyoridagi chet el valyutasi hisobiga iloji boricha ko'proq sotib olishi mumkin. Bunday tadbirlarni amalga oshirish uchun mamlakat valyuta rezervlariga ega bo'lishi kerak. Buning uchun esa davlatlarda maxsus barqarorlashtirish fondlari tashkil etiladi.

Respublika Prezidenti 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturimizning eng ustuvor vazifalarini belgilab olishda jahon

iqtisodiy inqirozining ta'sir va oqibatlarini yetarlicha hisobga olish... «Mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan inqirozga qarshi choralar dasturi 2009 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi..... Buning uchun bugungi kunda 3,2 milliard AQSh dollaridan ortiq jamg'armasiga ega bo'lgan O'zbekiston tiklanish va taraqqiyot fondi faoliyatiga katta ahamiyat berilmoqda»⁸⁶ deganlar.

Valyuta sohasida davlat proteksionistik siyosatni ham qo'llashi mumkin yoki valyutaviy chegaralashni amalga oshirishi mumkin. Uni qo'llash natijasida davlat oltin va valyuta operasialarini ustidan nazorat o'rnatadi. Milliy eksporterlar o'zlarining mahsulotlarini sotishdan olgan valyutalarini bozorda sota olmaydilar, uni o'rnatilgan kurs bilan topshirishlari o'rniga esa milliy valyutani olishlariga majbur bo'ladilar.

4. Valyuta – moliyaviy doiradagi davlatlararo tuzilmalar

Biz bilamizki, valyuta harakatlarini muvofiqlashtirish hukumatlar doirasida olib boriladi. Valyutani tartibga solish sohasida Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki (XRTB), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) va boshqalar muhim o'rin tutadilar.

XVF – xalqaro valyuta fondi – kredit tashkiloti 1944 yili tashkil topgan. Valyuta fondining ikki asosiy vazifasi bor: o'z a'zolari bo'lgan mamlakatlarning valyuta aloqalarini (valyuta ayirboshlash valyuta bilan to'lovlarni amalga oshirish va h.k.) boshqarib turish; umumiy kredit mablag'laridan a'zo mamlakatlarga qarz berib ularning taraqqiyotiga ko'maklashish.

Valyuta fondining kapitali unga a'zo mamlakatlarning badal pulidan tashkil topadi. Uning o'sishi yangi a'zolarning badal puli va kredit uchun olingan foizlar hisobi ga yuz beradi. Valyuta fondiga qo'shilgan davlatlar o'z valyutalari kursini

---

⁸⁶ Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. O'zbekiston ovozi, 2009 yil 14 fevral

xalqaro regional valyutalarga nisbatan belgilaydi va bu kurs ma'lum chegarada o'zgaradi. Bu bilan davlatlararo bir-biriga pul to'lashda valyuta kursining o'zgarishi katta salbiy oqibatlar keltirmaydi va valyuta aloqalarini o'zaro manfaatli qiladi. Valyuta fondining krediti ma'lum maqsad uchun beriladi. Kredit milliy valyutaga xorijiy valyutani sotish tarzida beriladi. Kredit qaytarilganda qarzdor mamlakat xorijiy valyutaga qaytadan o'z valyutasini sotib oladi. Kredit olingan qarz valyuta fondi tavsiyalariga binoan ishlatilgandagina beriladi.

XRTB — xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki 1945 yilda tashkil topgan. Bank mablag'lari uning ustav kapitalidan (a'zolari qo'shgan puldan), o'z obligatsiyasini xalqaro bozorda sotishdan kelgan puldan va nihoyat bankning ishlab topgan darornadidan tashkil topadi. Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot bankiga (XRTB) unga a'zo bo'lgan mamlakatlarga ularni iqtisodiy rivojlanishini rag'batlantirish maqsadida uzoq muddatli zayomlar beradi.

IHTT — iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti 1985 yili Eron, Pokiston, Turkiya hamkorligida tuzilgan. 1992 yil fevralida Ozarbayjon, O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston respublikalari a'zo bo'lib kirdi. A'zo mamlakatlar o'rtasida savdo iqtisodiy hamkorlikni amalga oshiradi. Tashkilot idorasi Tehronda joylashgan.

Valyuta xarajatlarini boshqarish davlatlararo darajada olib boriladi. Valyutani tartibga solishda G'arbning rivojlangan etti mamlakatlari va Rossiyani har yilgi yig'ilishlari, Xalqaro valyuta fondi (XVF) Xalqaro tiklash va rivojlanish banki (XTRB), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT), Xalqaro taraqqiyot uyushmasi (XTU) muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, eksport imkoniyatlarini kengaytirishni rag'batlantirish uchun tashqi iqtisodiy faoliyatlarini erkinlashtirishni huquqiy negizlari, avvalo «tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida», «chet el investitsiyalari» va xorijiy sarmoyadorlar faoliyatini kafolatlari to'g'risida qonunlar va me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Bu hujjatlar iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish uchun xalqaro shartnomalar uchun huquqiy shart-sharoitlar yaratishga chet el

investitsiyalarini respublika iqtisodiyotini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlarni yaratdi.

Asosiy atama va tushunchalar

Oltin zahirasi, devalvasiya, revalvasiya, EVT, HVF, XB, valyuta kursi, valyuta, qattiq valyuta, yumshoq valyuta, valyuta siyosati, diskont, valyuta kursi, suzib yuruvchi valyuta kursi, belgilangan valyuta kursi, kotirovka, valyuta intervensiyasi, diskontlash.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-mavzu. Iqtisodiyot nazariyasi fani vujudga kelishining asosiy bosqichlari.....	5
2-mavzu. Ehtiyojlar va ishlab chiqarish jarayoni.....	20
3-mavzu. Mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllari.....	41
4-mavzu. Tovar va pul munosabatlarining yuzaga kelishi va rivojlanishi.....	57
5-mavzu. Bozor iqtisodiyotining mohiyati va asosiy belgilar.....	68
6-mavzu. O'zbekiston respublikasi da bozor iqtisodiyotining shakllanish nazariyasi.....	78
7-mavzu. Talab va taklif muvofiqligi nazariyasi.....	88
8-mavzu. Tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi.....	101
9-mavzu. Ishlab chiqarish xarajatlari, ularning mohiyati va turkumlanishi.....	114
10-mavzu. Mehnat munosabatlari va ish haqi.....	123
11-mavzu. Bozor sharoitida raqobat va monopoliya.....	138
12-mavzu. Bozor iqtisodiyoti sharoitida agrar munosabatlar.....	150
13-mavzu. Milliy iqtisodiyotning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari.....	163
14-mavzu. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning o'rni.....	169
15-mavzu. Ijtimoiy ishlab chiqarishning davriyligi. Ishsizlik va inflyasiya.....	179
16-mavzu. Iqtisodiy o'sish va milliy boylik.....	194

17-mavzu. Pul-kredit tizimi. Davlatning monetar siyosati	206
18-mavzu. Davlatning soliq siyosati.....	223
19-mavzu. Moliya tizimi davlatning moliya-byudjet siyosati....	237
20-mavzu. Makroiqtisodiy muvozanat shakllari. Milliy daromad darajasini aniqlash.....	246
21-mavzu. Aholi daromadlari davlatning ijtimoiy siyosati	253
22-mavzu. Jahon xo'jaligi va uning evolyusiyasi.....	266
23-mavzu. Xalqaro savdo va savdo siyosati.	282
24-mavzu. Valyuta tizimi va valyuta munosabatlari.....	290

70000.

Muharrir: M. Hasanova
Texnik muharrir: E. Hojiqulov
Musahhiha: N. Mavlonova

Bosishga 10.11.2009 yilda ruxsat etildi.
Bichimi 84x108 1/32. "TimesUz" garnitura. Ofset bosma.
19,0 shartli bosma toboq. Jami 500 nusxa. 22 sonli buyurtma.

OOO "OSCAR PRINT" bosmahonasida chop etildi.
Akad. H. Abdullayev shoh ko'chasi, 2-A uy.